

NAGY-ENYEDNEK ÉS VIDÉKÉNEK

VESZEDELME 1848—49^{ben.}

TÖRTÉNETI VÁZLAT.

IRTA

BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR.

PEST, 1863.

OSTERLAMM KÁROLY.

M. Fejérváry

STATE OF NEW YORK

IN SENATE

JANUARY 1887

04577

REPORT OF THE

1887

494
F.G.V.

~~K. P. 407~~

ELŐSZÓ.

Ezen munka szerzője kiváló előszeretettel foglalkozik amaz általános törvényekkel, melyek a történelmen végig vonulnak, melyek nemzetek és államok multját megsabták, jelenét igazgatják, jövőjét előkészítik; de nem szokott a történetnek rajzoló, előadó, adat-gyűjtő részével tüzetesen foglalkozni. A tudomány két ága közt pedig majdnem olyan különbség van, minő létezik a természettan és természetrajz között, midőn amaz első az általános törvényeket kutatja, mely szerint bármely változása, fejleménye a világ végtelen egyetemének történik, — amaz utóbbi pedig, az egyes részleteket vizsgálja, melyekben a természet működése, mondhatnám, nyilatkozik. Mindemellett, eme vázlatok rajzolója, a történetészet alakító, adat-gyűjtő nagy mezejére lépett, ez kétségtelen. Különös okoknak kellett őt erre vezetni. Elmondok azok közül néhány nevezetesebbet.

Azon tárgyakat, melyeket eme vázlat nyújt, más még nem írta meg. Vagy ha megírta, a nyujtott kép mellékesen odadobott, hiányos vagy hibás. Ha más vállalkozott volna eme munkára, szivesen egyébbel foglalkoztam volna; gyönyörködtem volna helyes felfogásában, jó művét megtapsoltam volna. Hiában várokoztam azonban, nem érkezett ki e munkát átvegye.

Némi előnyöm egyébaránt lehetett, sok mások felett. Én ama vidéknek vagyok szülöttje, melynek 1848 és 49-ki szerencsétlenségeiről szólok; ott töltöttem el gyermekkorom legnagyobb részét és ifúságomból jó darabot. Ősmerem nemcsak a nevezetesebb szereplőknek igen jelentékeny részét, és nemcsak azon vidékeknek saját viszonyait, de nagyobb részint jártam amaz események főbb pontjain. És, habár magam nem is fordultam meg ama veszedelmes korszakban azon vidéken, egybeköttetésem, ősmeretségeim után, képes valék eredeti adatokra tenni szert.

A mult esztendőben (1861-ben) megjelent „Erdély története 1848—49-ben“, Kóváry Lászlótól. Több olyan, nézetem szerint, fontos adatra találtam benne, melyeket én nem úgy tudtam. Természetes volt a tudakozódás, az utánjárás azokra nézve. Egyéb észrevételeim mellett csakhamar azon csodálatos megjegyzésre jutottam, hogy habár még az orrunk előtt vannak amaz emlékezetes évek eseményei, azokra vonatkozó adat kevesebb van, mint sokan hinnék; és a meglevők is részben ziláltak, homályosak, veszendőbe indultak.

A közelebbi időben első rangu, fontosságú történeti adatforrásokká váltak a hirlapok. Hiszen a napi sajtó az eseményeknek, a kornak állandó kronikája. És annyival érdekesebb, történeti szempontból, mentől egészségben visszatükrözi azt bűneivel és erényeivel. Amaz erdélyi eseményekre nézve legkülönösebben érdekeseknek kell lenni a kolozsvári, szebeni, brassói, buda-pesti és későbbre debreceni hirlapoknak. De az ujságok csak azon vidékekről szólhatnak, mellyel fennáll az egybeköttetés. Hányszor és minő csodálatosan, váratlanul szakadt meg 48 és 49-ben a közlekedés a Királyhágótól nyugatra és keletre?! Már a nyár folytán megszűnt az Alvidéken és Horvátországgal. Szeptemberben fennakadt a Dunántúli-részekben. Októberben Szeben és Brassó teljesen el lőn zárva Kolozsvártól. Sőt, kevés időre

Kolozsvár, M.-Vásárhelytől. Szeben, egybeköttetését Béccsel, hosszasan a Bánáton és Horvátországon, vagy még inkább Gallician át tartotta fenn. November elején Enyed, közepén Kolozsvár meghódolt Puchner fegyvereinek, — majdnem egész Erdély kezében volt. Ekkor némi egybeköttetésbe jött Kolozsvár, M. Vásárhely, Fehérvár és Brassó Szebennel, de ez nem javította az egybeköttetést Béccsel. Erdélyben csak a Székelyföld egy része volt, mely meg nem hódolt Puchnernek. Azon rész egész addig semmit sem tudta a „magyar világról“, míg Bem már messze benem járt Erdélyben. De Bem jött. Dec. 25-kén Kolozsvárt volt már. Januariusban több szerencsés csatája volt. Februarius elején azonban, úgy látszott, sergével tönkre jutott; fut ki Erdélyből. De megtér. Martiusban már elfoglalta Szebent, és ugyanazon holnap közepe körül Puchner serge és a muszkák kivonulnak Erdélyből. Erdély egészen kezében van az Oláh-havasokon és Fehérváron kívül. Ekkor az éppen említett vár és havasok voltak elzárva a világtól. Erdély is el volt azonban zárva Pesttől. Hét nappal azután hogy Bem Kolozsvárra érkezett, a pesti kormány Debrecenbe menekült. Windischgrätz herceg Magyarországot a Tiszáig elfoglalta; a Bánát övé volt; a Felföldön sergei voltak; mi hiányzott még?... a magyar sergek és Debrecen. Ezt a kettőt nem tudá legyőzni. A magyar sergek Görgey és Klapka alatt csodákat míveltek Felső-Magyarországon. Nem egyszer valóban, az események rendkívüli folyamában, magyar és német hadak rétegenként állottak. A kibontakozás egyébaránt tudatik; de nem arról akarok én beszélni, csak arra akarom olvasóimat figyelmeztetni: a hadi kocka gördülése szerint, hányszor szakadt meg a közlekedés országunk csaknem minden pontjai között!

Midőn ennyi megrázó esemény oly rendkívüli gyorsasággal követi egymást; midőn annyiszor oly sok minden volt nyerve és újra elvesztve; midőn annyiszor ismétlődött a megrettenés, a

szétrebbenés; midőn egész vidékek futottak és tértek újra vissza; midőn újra meg újra elzárattak és ki lönek nyitva a közlekedés utjai: hogyan is kaphattak volna elég és biztos tudósításokat a hírlapok?

Vegyük csak kissé pontosabban figyelembe, miként érkezhettek tudósítások amaz eseményekről, melyekre tekintetünket kiválóbb gonddal fordítottuk.

Oktober közepétől kezdődtek a szomorú játék főeseményei, azok t. i. melyeket e mű vázol. Oktoberben és novembernek legelőjén mehettek tudósítások az alsó-fehéri, kükküllő- és felső-fehérmegyei sat. eseményekről; és több kevesebb ment is, mint arról a „Kolozsvári Hiradó“ és „Ellenőr“ tanúskodnak. De lázadás, gyilkolás, pusztítás, készülődés és menekvés perceiben elfeledi a rendes tudósító is kötelességét: maga is készül, maga is fut. Aztán, ilyenkor csaknem minden ember, csaknem minden hely magára van hagyva, a szomszédoktól, másoktól is izolálva van: csaknem minden menekvő pontosan csak azt tudhatja, a mi éppen vele történt, — valamint a közlegény minden nagyobb csatának csak azon részét ösmeri, melyben maga forgott. És nagyon gyakran megtörténik, hogy a nagy, a megrázó, a szívrendítő események akkora hatással vannak az emberekre, hogy valamint sokan lélekjelenlétüket veszítik el, éppen úgy ítélőtehetségök is elhomályosul: nem igazán mondják el azt mi történt, és pedig hazudni nem akarnak. Magam is voltam már ilyésminek tanúja. Kétségen kívül segítve lett volna eme nehézségeken, ha idejök lett volna a menekülőknak megtelepedni, saját élményeiket, emlékeiket rendbeszedni és azokat másokkal közölni; de már november elején Enyed, november közepén Kolozsvár „futott.“ Aztán ha valakinek kedve és alkalmá lett volna a tegnapi eseményeit elbeszélni, hol kapott volna figyelő fülekre, midőn mindenkit a „ma“ és a „holnap“ teljesen elfoglalt, — midőn az ese-

mények rohanó árja mindenkit magával ragadott. Ha kevés, és nem egészen megbízhatók a kolozsvári hírlapok tudósításai, hasonló hibában kell lenni amaz említett eseményekről a pesti hírlapoknak is. És úgy is van. Erről már a hivatalos „Közlöny“ és „Kossuth Hírlapja“ tesznek bizonyosságot. Legkevesbé számlálnak pedig a száz lapok. Oktoberen kezdve, valóban bámulatos kevés tudósítást lehet bennök kapni, Enyedet és vidékét illető. Ugy látszik, hogy tudósítást keveset kaptak, — egy része annak is határozottan félszeg volt, — és azt sem szívesen adták a mit kaptak: röstelték, hogy galád dolgokat beszéljenek el azokról, kikkel egy zászló alatt küzdenek. Innen magyarázom részben a szebeni „Siebenbürger Bote“ és a brassói „Siebenbürger Wochenblatt“ és mindkettő melléklapjának hiányzó értesítéseit. — Az adat-hiányokon némileg segíteni kívánt a kolozsvári „Honvéd“, mely a Bem oda menete után indult meg, (első száma 1848-ki december 28-káról van), az által, hogy a „kolozsvári futás“ (novemb. közepe) előtti események közül több fontosnak leírását közli. Így tudósít pl. Zalathna sorsáról, Felvincről sat. utólagosan.

Nem sok ideje maradt azonban a „Honvéd“nek az azelőtti év eseményeivel foglalkozni. Ujabb események, a multiaknál nagyobb szerűek a közfigyelmet egészen magokra vonták. Enyednek pusztulása már 1849-ki év januáriusa második hetét elfoglalja. És közvetlenül Enyed pusztulása után következnek Bem nagyszerű küzdelmei. Oly nagyszerű események foglalván el az emberek figyelmét, lehetett-e valami kiválóbb gondjok arra, mi régebben történt? Akkor pedig már a Szászföldről és a Királyhágón túlról még kevésbé kaphatunk adatokat, akár a már régebbi pusztításokat, akár Enyednek legujabb szerencsétlenségét illetőleg. A százszokat egészen elfoglalta saját ügyök; elfoglalta a mindenütt jelenlevő és mindenütt félelmes Bem. És mit várhat-

VIII

tunk Pestről, honnan éppen azelőtt kevéssel vonúlt el az újságírók egész serege? Pesttől, hol akkor csendes nyugalomban tanyáztott Windischgrätz szép serege? Pesttől, mely akkor a magyar sereg birtokában levő vidékektől el volt zárva? — De bizony, Debrecen is keveset szólhatott. A magyar hírlapirodalom a Pestről Debrecenbe költözéssel (1849-ki jan. elején), összement. — Szóra került a képviselők ülésében Enyed sorsa, de röviden; általában a „Közlöny“ hivatalos közleményekkel és az örvendetesebb eseményekkel volt elfoglalva; az „Esti Lapok“, „Márcezius“ pedig, bár mennyire fontos szerepet is viseltek, mint párt-közlönyök, mint politikai nézetek tolmácsai, kevés gondot fordítottak a pontos és részletekbe vágó tudósítások megszerzésére. Nem készültek arra, hogy mint chronicat, a távoli eseményekről, használhassa őket majd a történész.

Januáriusról menjünk egyenesen által májusra. Közben, ugyanis, semmi kiválóbb fontosságú eseményt nem adnak tüzetesen, eme vázlatok, — de májusra esik már Abrudbánya elpusztítása.

Májusban, az „oláh havasokat“ és Fehérvár várát kivéve, egész Erdély Bem kezében volt. A magyar seregek a Királyhágótól nyugotra, győzedelmesen nyomultak előre; már a Tiszától a Dunáig haladtak; már fel volt az ostrom alól mentve Komárom; már folyt az ostrom Budavára ellen. Ekkorra esnek Hatvany expedíciói Abrudbányára, ekkor pusztult el ama város, ekkor koncoltattak fel ama vidék még élő magyarjai. Erről tudósítás Kolozsvárra — a vállalat Zarándból, Magyarország felől levén vezetve — majd semmi sem érkezett. Panaszosan emeli ki a „Honvéd.“ A kik Debrecenben részletesebben kellett hogy a dolog felől értesülve legyenek, hallgattak. Az odaváló újságok rövid, bizonytalan híreket tudtak mindössze is közölni ama szerencsétlenségekről. És, a végén, majdnem egyszerre jutott volna az

ország tudomására, különben is ama havasi kudarcoknak és annak, hogy Budavárán a magyar háromszín leng. Lehet képzelni, melyik vonta volna úgy is magára az általános figyelmet, — melyik esemény nyomta volna a másik emlékét úgy is háttérbe.

Látnivaló a mondottakból, hogy vázлатаim tárgyaira nézve viszonyosan kevés adatot nyújtanak a hírlapok. Nagyban pótolhatták volna ezt azonban későbbi munkák, magánjegyzetek. Pótolták-e? Pótolhatták-e?

A magyar forradalom bevégződött a fegyverletétellel. Utána következett a Haynau-Bach kormány. Tudhatták volna ugyan jól, ama hatalmas férfiak, hogy bármi sajnósak is a múlt eseményei, de azt mi megtörtént, meg nem történtté átváltoztatni nem lehet, mégis a legnagyobb üldözéssel kezdték pusztítani azon adatokat, melyek a forradalomra vonatkozással voltak. Egy-egy jegyzőkönyvnek, a „Március“ valamely számának, vagy valamely hányt-vetett versnek birtoka majdnem felségsértésnek, majdnem főbenjáró bűnnek tekintett. Természetesen nemhogy saját élelményeik, tapasztalataik, szenvedéseik leírásához, rendbe- és tisztába-hozatalához fogtak volna azok, kiknek ahoz különben talán hajlamuk lett volna, és melyre a rend, a csendes, biztos nyugalom a legkedvezőbb alkalmat nyujthatta volna, — de mindenki sietve sietett megsemmisíteni amaz irományokat, amaz okmányokat, melyek az átélt rosz napokkal összeköttetésben voltak, melyek tehát a birtokost compromittálhatták volna, terhes büntetést hozhattak volna fejére. Hány okmány, hány hírlap, hány plakát lón akkor megsemmisítve, — a tűznek martalékkul adva! És a melyek előkerültek későbbre, csaknem mind rejtekhelyekről regélhetnének.

Amaz eljárás rendkívül megritkította a 48 és 49-iki okmányokat, adatokat. Pl. mindamellett, hogy több felé tudakoz-

tam a „Márctius“ hirlapnak teljes példányát, nemcsak meg nem találhattam, de nem is tudom létezik-e valahol. Sőt a hivatalos „Közlöny“ oly ritkává vált, hogy, ha nem csalódom 1861-ben, bizonyos úri embereknek a Dunán túlról, miután a „Közlöny“ egy meghatározott számára szükségök volt, és azt sem magok közelében, sem Pesten fel nem találhatták, kénytelenek voltak a kérdéses számért Kolozsvárra, az erdélyi múzeum könyvtárához folyamodni. — És oly ritkává vált a „Közlöny“, hogy ha jól emlékszem, ugyanazon évben, valaki hirlapokban hirdteté, hogy egy teljes példány „Közlönyért“ 400 frtot kész adni.

A multat Haynau és Bach vállalva sem tudták megsemmisíteni, — vajha lehetne abban sok mindent nem történné tenni, — de a tudatlanság, a sötétség unalmát nehezíték milliókra. Istennek hála, a setétség ama nehezéde, megszűnt. Eljött az ideje a szabadabb szónak, minden létező korlátok mellett is. De most már azon nehézség adta magát elő, hogy nehéz feltalálni sok adatot. Azok, kik jegyzeteiket, leveleiket megsemmisítették, most szívesen folyamodnának hozzájuk. Az emlékezet pedig, 14 hosszú év alatt, kezdett homályosulni. És mennyi szereplő tűnt el, ki nem adhat többé e parányi égi-testen, a rögzös Földön számot arról, mit és miért tett, mert ügye a leges-legfelsőbb ítélőszék előtt áll!....

Gondolom, a mondottakban elég okát adtam annak, hogy azon adatokat, melyek inkább kezem ügyébe estek, melyek inkább érdekelnek, ámbár historiai adat-kutató nem vagyok, ámbár a történezet előadó részével tüzetesen nem foglalkozom, miért gyűjtöttem és állítottam össze. Nemcsak erre határoztam el azonban magamat, de arra is, hogy összeállítván, a nyilvánosságnak mentől hamarabb átadjam.

Egyik okom erre nézve az, hogy 1861-ben Kőváry Lászlótól megjelenvén „Erdély története 1848—49-ben“, megütközéssel tapasztaltam, hogy eme szükségét pótló és nagyon sok adatra támaszkodó műben is, ösmert tollú szerzője, több eseményt úgy írt le, a mint én előadását lényegesen hibásnak tartom. Elmondom tehát felvett tárgyaimra nézve, mit tartok hibásnak, mit tartok helyesebbnek, és elmondom, mivel vélem indokolhatni eltérő véleményemet. Ha bizonyos állítások hosszas időn keresztül cáfolatlanul állanak, a közvélemény azokat elfogadja, mint cáfolatlanokat. Tehát: nem kell késni. Az irodalom maga, az által ha Kőváry úr nézetei mellé teszem magam ellenkező nézeteimet, csak nyerhet.

Másik okom, miért e munka napfényre hozatalával sietek, — és ez főbb tekintet az előbbinél, — az, hogy az oláhok mindjárt-mindjárt hivatkoznak 1848-iki vívmányaikra, — sokszor emlegetik ugyanazon évi nemzeti gyűléseiket, — hivatkoznak végzéseire, mint jogi alapra, — amint pedig több ízben fájdalommal vala alkalmam tapasztalni, a közvélemény nagy mértékben ösmeretlen a 48-iki év oláh mozgalmainak történetével. — Összesímulás oláh és magyar közt, fájdalom, még mostanig sincs, — ámbár a köznép nagy tömege magát, ezt meg kell adni, a legjámborabbul viseli, régi foglalatosságait folytatja, és a vidéki magyarsággal nem igen kocódik. Meg vagyok azonban győződve felőle, hogy az oly kívánatos, teljes összesímulást a mult és jelen viszonyainak teljes ösmerete nagy mértékben segítné. Mindkét felől tisztába jönnének általa: mi a jog? mi a valódi érdek? mi a valódi cél? És tisztába jönnének felőle, hogy az érdekegységnek nevezetes pontjai fellelhetők magyarok és oláhok között, de egyszersmind vannak igények, melyek országunk és a birodalom fennállása szerint, ki nem elégíthetők. Amint az eszmék tisztulni fognak, amint higgadtabban fogják fel

mindkét részről viszonyait, kétségenkívül közelíteni fogunk a kibéküléshez és azt rendben el is érjük. Örülnék rajta, ha azt előmozdítani, bár csekély kicsinységgel is hatalmamban volna. Ez a fő ok, mely miatt nem nyugodtam meg azon, hogy az ezen műben levő adatokat összegyűjtsem, de összeállítván, a nyilvánosságnak átadni siettem.

A nyilvánosságra hozatalnak szüksége oly sürgős alakban tűnt fel előttem, hogy érte kész valék némi áldozatokat is tenni.

Elösmert alaptétel a történet-írást illetőleg, hogy a törté-
nésznek hivatása nemcsak mindazt mit beszél a valóhoz híven
adni elő, de kötelessége mindazt el is mondani mit tud. —
Igenis mindazt, mit mondok, helyesnek hiszem, a valóhoz meg-
felelőnek akartam mondani, egész azon határig menve, mennyire
eszközeim és belátásom képesítének. A legnagyobb figyelemmel
igyekeztem minden szót kikerülni, melyet bármicsoda bíró-járása
alatt is kénytelen volnék hamisnak, részrehajlónak bélyegezni
meg. De tisztán és nyíltan bevallom: nem mindent mon-
tam el a mit tudok, — pedig több dologra nézve nem tudok
sok mindent, nem tudok annyit, mennyit majd, lehetséges lesz
tudni és a mennyi nélkülözhetlen volna annak számára, ki nem
egy vázlatát adná amaz emlékezetes évek bizonyos eseményei-
nek, de valódi, egybefüggő, kerek történetét. — És pedig,
rajtam kívüli, tőlem nem függő okok is vannak olyak, melyek
elhatároznak nem mindent adni mit tudok, — de vannak olyanok
is, melyek egyenesen bennem lagnak és melyek, mondhatnám,
moraliter kényszerítnek nem mindent tárni fel, amolyan durva
meztelenséggel, mint ahogy azokat történeteknek tudom. Nemcsak
azért, hogy a történésznek feladata sohasem lehet egész baromi
aljasságában adni a földhöz ragadt vadságnak minden tényeit,
midőn bizonyos amolyan eseményeknek akarja képét adni; de
azért is, mert némely eseményekről a szereplők életében, lettek

légyen azok az eszközök, vagy átszenvedők, nem lehet szólani. Erre nézve szerencsésebb helyzete lesz a későbbi történésznek, midőn az időnek, minden sebeket beheggesztő, megsemmisítő keze már a fájdalmas pontokat inkább biztosította attól, hogy az illetéstől felsajogjanak.

A fennebbiek után, olvasóimra bízom megfejteni: miért kerültem általán a jellemrajzokat, vagy bár a szereplő egyéniségek előtérbe hozatalát.

Igy fogván fel a dolgot, nemhogy bitorolni akarnók a későbbi teljes történeti előadásnak helyét, de sőt előre üdvözöljük azt, a jövő hajnal-pírjában. Magunk számára egyebet nem igénylünk most, mint egy történeti vázlat nyujthatását, és azt, hogy a helyzet tisztábazatalára, csekély eszközeinkkel, közreműködtünk.

Szólok még néhány szót azon adatokról, melyekre ezen vázlat támaszkodik.

Állandó segédem és tanácsadóm vala eme vázlatok rajzolásában, azon jegyzetek összege, melyet „Fekete-könyv“ neven emlegetek. Az abban levő adatok legfőbbként Alsó-Fehérvármegye 1848—49-iki veszedelmére vonatkoznak. Azokat tisztelt rokonom és barátom ifj. báró Kemény István gyűjtötte össze. Könnyű átlátni érdekességét azon adatoknak, ha meggondoljuk, hogy ama veszedelmes időben Alsó-Fehérnek éppen főispánja vala b. K. I.; és pedig a nehéz időkbén helyéről nem mozdult: az eseményeknek egy nagy részit saját szemével látta, — más részit hivatalos jelentésekből, vagy teljesen szavavehető, viszonyokat ösmerő emberek után mondja, tudósítást első szájból vevén; és részben mindjárt az események után jegyzett. De mindezek felett fontossá teszi a „Fekete-könyvet“ azon érdekelt-ség, mellyel tulajdonosa minden erdélyi esemény iránt volt: azokat kikutatta, részben fel is irta; és azon sivar ragaszkodás,

mellyel éppen szülő-földe iránt viseltetik. Tudom, hogy egyszer bámulva kérdezték a „Fekete-könyv“ tulajdonosától a 48 után jövő szerfelett nehéz évek egyikében: hogyan nem hagyja ott Erdélyt, hiszen az veszett föld? minek hengergeti annyit a Sisyphus követ, segíteni próbálván rajta, mikor könnyen vonulhatna félre? Hiszen úgysis mennyi vádnak van kitéve és nagyobb részint olyak részéről, kiknek háládatosságot kellene irányában érezniök?! . . . A határozott válasz az vala, hogy családi viszonyainál, jelenénél és multjánál fogva a végzet ama helyhez kötötte. Azon fog állani, míg az lábai alól kifordúl. „Mikor engem megláttok futni, tudjátok meg, Erdélynek élő szomorú-jelentése eredt útnak“ — vetette utánna. Közlém ezt azon reményben, hogy nekem, ezen kis indiscretioért, meg fog bocsátani.

Eredetileg ama jegyzetek, a „Fekete-könyv“, mint maga nevezte azt el tulajdonosa, magyarul volt írva. Legelső csirájának látom azon a „Honvéd“ hasábjain még 1849-ki januáriusban megjelent tudósítást, melyben Enyednek pusztulását írja le, Alsó-Fehér főispánja. (Lásd „Honvéd“ 25. és 27. számokat.) Későbbre ezen némileg változtatva is lőni, és új meg új adatok sorakoztak a már régebbiek mellé: rendre alakult a kis gyűjtemény, a „Fekete-könyv.“ Miután azonban sok idegen utazóval, sok idegen, nyelvünket nem értő nagy hivatalnokkal — kik vajmi sokan fordultak meg Erdélyben 48 után! — akarta azt közölni, és közölte is azokkal, kiket helyesnek vélt a mult eseményei felől tájékoztatni, a „Fekete-könyv“ le lőni fordítva németre. Elöttem is egy ilyen német példány feküdt használat végett.

Megjegyzem egyébaránt, hogy én ifj. b. K. I.-tól nemcsak a „Fekete-könyv“ adatait kaptam, hanem másokat, attól függetleneket és részben igen érdekeseket, pl. a muzsinai és csombord-szent-királyi kis katonai vállalatokat illetőleg, — meg az 1848-ki

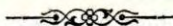
szász ujságokat. *) És minden irott adatainál és „Fekete-könyvé-
nél“ sokkal többet érnek szóbeli, élénk színekkel festett elő-
adásai. Soha sem vala pedig fukar azokkal, valahányszor hozzá
fordultam. — Fogadja mindezekért szíves köszönetemet.

Hasonlólag köszönetemet kell nyilvánítanom tisztelt barátom
b. A. K.-nak, ki a leglelkötelezőbb szivességgel tárta fel előttem
a 48-ik és 49-ik évek eseményeit tárgyazó gyűjteményének
ajtáját. És pedig minő gyűjtemény az! Hasonlíthatlanul legna-
gyobb és legteljesebb mindazok közt, melyeket én azon évekre
vonatkozólag ösmerek. Nagy bányája lesz amaz évek történéské-
nek. — Ott volt alkalmam látni a hivatalos „Közlöny“nek első
számától egészen a Szegedrőli elfutásig oly teljes példányát,
hogy azon például az is meglátszik, hogy midőn a forradalmi
kormány Pestről Szegedre menekült, a nagy zavarban a lapnak
napi-számát elfeledték, egygyel elhibázták Szegeden, míg a lap
oldal-számai hibátlan rendben haladnak. Ugyanott volt alkalmam
látni, hogy még csak egyet említsek, az oláh-comité, hadi fő-
kormánytól (General-Commandótól) kapott közleményeinek (át-
iratainak) laistromát.

*) Eme szász lapok nem valának teljes példányok, és éppen azon időből
hiányosabbak, midőn érdekesebbek lehetnének. — Olyan számára, ki a
tárggyal tüzetesen foglalkozik, megjelölöm a lapokat és a példányok
hiányait. — Kezeim közt volt: 1) Siebenbürger Bote 1848-ról.
(Szebeni lap.) Nro 1-től Nro 133-ig. Ezen utóbbi szám dec. 8-iki. —
Oktoberen kezdve, hiányzottak Nro 113, 116, 120 és 132. — 2) A brassói
Siebenbürger Wochenblatt. Ugyancsak 1848-ból, az 1-ső szá-
mától a 104-ikig. (Ez utóbbi dec. 18-ki.) Hiányzottak októberen kezdve:
Nro 83, 86, 101 és 102. — 3) Satellit des Siebenb. Wochen-
blatts 1848. Jan. 3-ki az 1-ső szám; kezeimnél utolsó a 96-ki szám,
dec. 4-kéről. — A Transilvaniában, mely melléklapja a „Sieb. Bote“-
nak, éppen úgy nem találtam saját kutatásaim tárgyait illetőket, vala-
mint a Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandkunde
hasábjain.

Mind azonban nem említhetem meg névszerint azokat, kiknek segítségével adatokhoz jutottam. Már csak azért sem, mert mindenkit megnevezni, most még, nagyon időn-kivülinek tartanám. Annyit mondhatok egész átalánosságban: hogy mindazok részéről, kiket segéd-kéz nyújtása végett felszólítottam, a legelőzékenyebb készséggel találkoztam. Fogadják érte néma köszönetemet.

Gondolom, a fennebbiekben, a szükségesek felől tájékoztam olvasómat. Nem szólok tehát többet e vázlatokról: hadd szóljanak ők magok helyett.

I.

Előzmények. Viszonyok.

Nincsen ország, hol annyi vásár esnék és azokat úgy megbecsülnék mint hazánkban. Heti- és országos-vásárok (sokadalmak) egymást kergetik. Alig lehet 8—10 mértföldet utazni, hogy az ember vásáros néppel ne találkozzék. Aztán, minden vásár a vidéknek egész eseménye. Felkeresik a vidék birtokosai, a nemesi osztály: ott, meghatározott időben és helyben mindnyájan találkozhatnak; dolgot igazítanak, társalognak, ujságokat, eszméket cserélnek, mulatnak. Felkeresik a közlakók, az eddig ugynevezett paraszt osztály; hiszen, minden adás-vevés, mondhatni, vásáron történt nálunk eddig; aztán, ott találkozhattak orvossal, ügyvéddel, és mindezek mellett, magok is mulattak. A ki csak egyszer látott hazamenő vásárosnépet, kigyó utat haladva az egyenes töltésen is, hosszakat kurjongatva, magokat muzsikáltatva, vágató szekerekkel egymás elébe csapva, mámoros fővel a rohanó lovakon dőlincselve, egyszerre átláthatta, hogy a vidék nagy tömegének a vásár, mulatsági középpontja is, — és, minden vásár eseménye a vidéknek. És a nők, hát még a parasztnők, minő jól érzék ott magokat?! Egy régi közmondás szerint: „sokadalom lakodalom, nincsen akkor beteg asszony.“ Oly árutárgyakkal, melyek néhány krajcárt sőt néha batkát sem érnek, készek bemenni a vásárra, gyalog, félnapi járó föld-

ről. De legalább ott voltak, legszebb ünnepi ruháikba öltözve: láthattak, szerintök, annyi szép dolgot; ki voltak téve a vásár-fia eshetőségeinek; és rendkívül sokan térnek kissé illuminálva haza. Egyszóval: nálunk oly tekintélyben valának a vásárok, hogy nyelvünk a vásárnapot és vásárnapot talán össze is tévesztette, — minden sokadalom ünnepnap is vala egyszersmind.

A vásárok ezen tekintélye ugyan apad; megsemmisítés-sel fenyegeti azt a vasút, gőzhajó és telegraph. Erdélynek azonban csendét percre sem zavarhatja még az elbogaró mozdony zaja, éles füttyölése, halai nyugalmát nem háborgatja a kelepelő gőzhajó. Fájdalom, ezen tekintetben hátrább van mint Ázsiának némely pontjai. Annál nagyobb tekintélyben lehettek a vásárok; és valóban abban voltak különösen 48 előtt.

Ily nemű vidéki események és víg napok valának Nagy-Enyed sokadalmi is. Különösen pedig az october közepén eső Gál-napi vagy szüreti sokadalom. Enyed, ugyanis, szőlős vidéken van, kitűnő bort termelő falvak között fekszik. A Gál-napi sokadalom előtt azonban nem szoktak szűrni, — hanemha egyes kerti szőlőket, hogy a sokadalmi nép a pezsgő új bor mámorában uszthasson; akkor szokták a még hiányzó készleteket beszerezni, hogy utána mindjárt hozzá lássanak a szürethez, oly vigan, oly élénk jó kedély kedvcsapongásai közt, mint ezt tenni magyar ember általán szokta. 48-ban sok szőlő termett, kitűnő bor ígérkezett. De, szomorú vásár, szomorú szüret vala az: must helyett vér ömlött, — vigalom helyett kétségbeesés ütött tanyát.

Egyszerre mint megrendítő villámcsapás terjedt el: az oláhok ¹⁾ feltámadtak: gyilkolnak, perzselnek, pusztítanak.

¹⁾ Szándokosan használtam ezen szót: Oláh, és nem ezt: Román. Tudom pedig, hogy a balászfalvi májusi gyűlésnek mindjárt első pontjában van azon kívánság, hogy őket nem oláhoknak és nem walachoknak nevezzék, hanem románoknak. Rendkívül tudnék azonban bámulni

Átalán vad dolog a háború; szörnyűbb a polgárháború; de ez utóbbi is csak szelid dolog a mellett, midőn a polgárháború néplázadással jár. Itt ez utóbbi volt az eset.

Hányan voltak azok közül, kik Enyedre mentek be vásárra egy vagy két napra, kik nem térhettek haza. Sokan soha sem térhettek vissza szülőttehelyökre: nem azon göröngyök fedik szétzuzott, orozva gyilkolt tetemeiket, melyek egész éltök munkásságának tanúi valának. Mások mintegy csuda utján, hosszas kóborlás, vesződés után visszakerültek. Kardot és puskát kellett soknak ragadni, ki soha kezében mást nem forgatott mint kapanyelet, ekeszarvat. Inségre jutott

rajta, ha higgadt politikusok, komoly férfiak idejüket, találékonyságukat olyszerű újakereszteléssel, anabaptisálással tudnák elfoglalni, arra sokat adnának. Legkevésbé sem kívánom bántani egy oláh polgártársamat is; de egypár megjegyzést szabadjon mindamelllett ama névre tennem. Magok az oláhok önmagokat 48 előtt nem románoknak nevezték, hanem: rumunynak (magyarul olvasandó). Vajjon egy egyszerű átkeresztelkedéssel megváltoztathatják-e tulajdonaikat? Megszökhetnek-e attól a mi bennök rosz; elérhetik-e azt a mi a régi rómaiakban nagy és dicső? Nyernék-e azáltal új jogokat? Remélhetik-e azt, hogy inkább kielégítettnek új igényeik? Merik-e azt állítani, hogy ők ama Daciába jött rómaiaknak egyenes és tiszta vérű utódai és azóta szakadatlanul ugyanazon helyeken laknak Erdélyben? Hiszen, ha az, hogy valakinek nevében a rum szótag benne van, elég lenne arra, hogy tiszta római ivadéknak mondja magát, a rumeliaiak is tetszésök szerint válhatnak rómaiakká. Az oláh nyelv kétségen kívül a román nyelv családba tartozik, de csoda, ha az újabb tetemes járulékokat figyelembe nem vesszük, ha az oláh nyelv eredeti törzsöke valami szarmata, szláv nyelvre nem vezet. Ugy tudom, hogy az oláh nyelvészek közt volt is régebben meghasonlás e tárgyban: míg némelyek a szláv nyelvekhez akartak közülrök közeledni, mások a hatalmas Róma ivadékeinak akartak felcsapni. — Más nemzetek is vannak Európában, melyek román nyelveket beszélnek, mint a francia, olasz, spanyol. De egyik sem állítja magát tiszta római vérnek. Sőt tisztán tudatik, pl. hogy míg maga a francia nyelv román, a frank faj german eredetű. Míg nyelvöknek egy tetemes része a hatalmas Rómából származott, magok vérségileg germanoknak és a rómaiak által is meghódított gall-oknak maradékai; és nagyon kevés lehet ereikben a római vér. Aztán, legkevésbé sem tudom miért lenne az „oláh“ név megálázó. Legrégibb chronicáink blachus, vagy wlachus név alatt emlegetik őket, a miből vált mind a német Walach, mind a magyar oláh.

másik, és idegenek könyörületére szorult, ki teljes életében osendes, rendes, elvonult tehetős háziéltet élvezett. És ha visszatérhettek, otthon mi várt reájok?! Messziről megláthatta sok, elhagyott ősilakának a fedél körülete nélkül felmeredő kéményeit; közelebb jöve pedig, a veresre perzselt, füst barnított falakat: a pusztítás tanúit, — a pusztulás tanúbizonyosságait. Hiába fordult egykori aklaihoz, egy borjufark sem tanyázott azokban; és hiába keresi fel a pincét, üresek az ott hagyott hordók, — nedves a föld a kiömlött nemes italtól, és vajha csak az áztatta volna fel azt! — Egy-egy elté-

Sőt Szabó Károly azt hiszi, hogy az „olasz“ és „oláh“ elnevezések ugyanazon gyökből erednek; pedig azt csakugyan nem kívánhatják az oláhok, hogy őket inkább tartsuk mi rómaiaknak, mint az olaszokat; és midőn az olaszokkal egy eredetű nevet adott nekik a magyar, a legnagyobb megtisztelésben részesíti, mely elnevezésökben érheti. — (Az utóbbi nézetet illetőleg lásd: Béla király névtelen jegy. k. XXVI. F.-hez 1. jegyzet). — Ugyanezen nézetet vallja Kőváry is (Erd. tör. 1848—49-ben 28-dik lapon). — Aztán ha csakugyan nem élhetnek meg saját régi nevökkel az oláhok, ám válasszanak más nevet, menjenek új keresztségen át, váljanak rumunyból román-ok, de ne követeljék azt, hogy mi majdnem ezer éves elnevezésünket, mely nyelvünk részévé vált, hasonlólag megváltoztassuk. Nem szokatlan dolog az különben is a nyelvekben, hogy az idegen nemzeteket nem úgy hívják mint azok magokat; figyelmezzenek csak az oláhok ez elnevezésekre német, angol, olasz sat. Azok magyar szavakká váltak és senki sem kívánja megváltoztatásokat. — Ha pedig csakugyan változtatnánk régebbi, oláh, elnevezésünken, akkor ésszerűbbnek tartanám új igényeiket jelölő nevöket értelme szerint adni. Ha nem csalódom, az oláh nyelv alakulási 'örvényei szerint, roman = romanus; romanus pedig magyarul = római. Kétleim, hogy örílnének az oláhok, ha mi egyenesen rómaiaknak kezdenők nevezni: akkor az ellen lenne kifogások. — Egyébaránt megjegyzem, hogy ők magok ezt latinul a legnagyobb következetességgel tették, nevezvén magokat: *populus romanus*, — *romani*, — *natio romanorum de Transilvania*, — *gens romana transilvanica*, — *natio romana transilvanica*. (Lásd ezeket: Kőváry: Okmánytár az 1848—49-ki eseményekhez a 76-dik lapon közölt nyilatkozatban, mely alá van írva: *Populus Romanus*. Hasonlóképpen: *Die Romänen der österreichischen Monarchie III. f. 98—107 H. közölt kérelmekben — és illetőleg tiltakozásokban.*)

vedt sertés, mely felriadva szalad tova, elvadult kutyák ugatása, egy-egy vaslemezeitől, sarkától, zárjától megfosztott ajtó, ablak-keret, vagy tört fedelű láda utalnak arra, hogy az nem oly régen emberi lak vala még. És a család?! vajjon családjá él-e még? Az elszórtak közül hányan pusztultak el? hányan kerülnek vissza azok, kiket valami különös isteni gondviselés kimentett? hogy pusztultak, — minő nyomort kellett szerencsétlen végökig kiállani azoknak, kik vissza nem térnek soha, soha többé? és nem elnyomorodott bénák, örökre szerencsétlen nyomorékok, kik élnek?... A sokat szenvedett visszatérőnek egész szellemi-tetterejére (energiájára), egy tele tárcára van szüksége, hogy uj élethez kezdhesen. E helyett a tárca üres; az élethezfogást a nagy nyomorúságoknak csaknem mindig kedélyölő, lélek és testbénító hatása gátolja; vagy talán véglegesen meggátolja azon öntudat, hogy szomszédaival szakadatlan szellemi és anyagi háborúban kell élnie. Nem kétségbeejtő helyzet volt-e ez?! Valóban, sokan is estek kétségbe miatta.

Hagyjuk azonban ezen képnek körvonalait; mert ámbár már 14 éves, az idő pedig minden sebet beheggeszt, ez még most is lehet igen fájó arra, hogy biztosan lehessen jární körüle. Azt azonban mégis meg kell mondanom, hogy legfájósabbakká ama sebeket és legmérgeesebbekké épen az tette, hogy a polgár ejtette polgártársán; az egyszerű falusi ember, kinek eldődei tán századok óta a legnagyobb csendben és békében éltek, felprédáltá, felperzselte szomszédát. Az teszi oly fájókká ama sebeket, hogy az addigi előbbkelő, a nemesi, ugynevezett birtokos osztály ellen követte el az alsóbb osztály, mintha épen megsemmisítésére tört volna. És, az teszi oly fájókká ama sebeket, hogy azokat egy, addig érvényre nem jutott nemzetiség nevében követték el egymás ellen, melynek felsőségét százados mult, sokféle társadalmi és politikai előnyök biztosították, a — fájdalom! addig nagyon kevésé számbavett másikkal szemben.

Minők voltak a viszonyok, melyek ama szörnyű néplázadást szülték? Kik voltak rendezői? Kik voltak a rendezők eszközei? Minő célt akartak elérni a rendezők? Elérték-e azt? Mire vágytak az eszközök, mi lehetett óhaja a nagy tömegnek, — beteljesedett-e az?....

Midőn ezen kérdésekről gondolkozom, mint irányadó tűnik előmbe azon hit, hogy a 48—49-diki erdélyi polgárháborúnak, hajmeresztő néplázadásnak indokai főleg nem Erdélyben, hanem Erdélyen kívül, részben bérces szülőföldemtől messze távol keresendők.

Szabadjon egy futó pillanatot vetni a 48-iki mozgalmak összefüggésére. Igyekszem rövid lenni.

1848-ban februarihóban Franciaországban, vagy ha Franciaország helyett más szót akarok használni, Párisban keletkezett bizonyos mozgalom, mely megrázá a mívelt világot. Akarom mondani: Európa civilisáltként nevezett részéből azt, mi a continensen feküdt. Nagy-Britannia sokkal önállóbb útján van a politikai életnek, sokkal magosabb lépcsőjén áll a politikai fejlettségnek, mintsem hogy a szomszédban véletlenül támadt politikai ár zavargó hullámai őt megingathatnák. A civilisáltként nevezett continens azonban silány és keserves próbát tett akkor, mely biztos jele vala politikai civilisátlanságának.

Párisban a polgárkirály Louis-Philippe thronusa és kormánya megbukik. A juliusi forradalom democratiával kacérkodó, zsarnokságra törő kormánya megsemmisül. Ezután pedig, mintha maga a forradalom is valamely új szabatu ruha lett volna, melyet felvilágosodott korunk számára octroy-l Párisnak fürge, elmés népsége: minden felé nagy-könnyedén megtámadják a fennálló államszerkezeteket, kormányokat; és a kormányok készületlenül, meglepetve a roham véletlenségétől, rohanó hatalmától, nagyon sok helyt képtelenek megállani: hanyathomlok estek öszve, hagyván magok után végtelen rendetlenséget.

Nem sok idő telt azonban bele, hogy a megbukott kormányok tagjai, növeltjei, a hatalmi polcra leszorítottak, átlátták, hogy a roham, melynek oly egyszerre engedtek, habár az első pillanatra erős is volt, de nem egy rendszeresen vezetett hatalom támadásai. Kitűnt, hogy a mozgalmak születtek, mert: Párisban is megmozdultak; elkergették a fejedelmeket: Párisban is úgy tettek; zajongó, hullámzó népgyűlésekben kormányokat rögtönöztek: Párisban is úgy tettek; millió és újra millió torok hangoztatta: nincs többé zsarnokság! éljen a népfelség! — hiszen Párisban is úgy tettek. E mellett azonban a mozgalmaknak nem volt organicus egybefüggése; rendre egészen helyi alakot kezdtek magokra ölteni; igen sok helyt kétesjellemű szájhősök, vagy éretlen, tapasztalatlan ifjuncok állottak a dolgok élére, kiket megdöbbenve szemlélt a kormány-rúdnál az értelmes, higgadt tömeg. Aztán majd sehohsem voltak képesek organisálni, hanem csak desorganisálni; majd sehohsem valának képesek állandó hatalmokban keríteni a fegyvert, a rendes katonaságot, és a pénzt, a banquier-kat, börzéket, kereskedést, ipart.

Midőn észrevették a megbukott rendszerek szétszórt tagjai, elemei, mily kicsiny erő rohama előtt hajoltak meg, mondhatni, szégyenkezve állottak. A hatalomnak nagy varázsa van; és nem mindenki válogató az eszközökben, melyekkel célját elérni törekszik: öszveszámították a híveket, elosztották a szerepeket és kiszámított, rendszeres ostrom alá fogták a forradalom kormányait, vívmányait. A rendes katonaságra, sok pénzökre, a burocracia rendszeres működésére és a kormányok és dynastiák öszveköttetéseire támaszkodva ez sikerült is csaknem mindenütt.

Mint általános kép, így tűnik előmbe a feledhetlen 48-nak politikai mozgalmak. Voltak azonban néhol lényeges eltérések is, pl. a magyar korona tartományaiban; de erről lejjebb szólok. Itt azt akarom előbb megjegyezni, hogy a jámbor bécsiak is úgy csináltak mint a többi Európa. Óráltak, zajong-

tak, macskazenéket vittek, kravallokat csináltak, sőt oly jól játszották a forradalmi játékot, hogy néhány embert lámpásfára húztak és többször vér is folyt. A hatalmas Metternich ama jámboroknak kevéssé ártalmas forradalmát nem tudta kiállani; majdnem hihetlen, de igaz. Az öreg miniszter, mint állítják, azon nyilatkozattal vonult vissza: après moi le déluge; többé a politikában tevékeny részt nem vett. Nem így oskolájának növendékei, a volt rendszernek hívei. Azok hamar, valóban nagyon hamar kibontakoztak a legelső csapások kábító hatalma alól. Kormányt rendeztek, mely előbb csak titkon működött; ezt nevezték minálunk camarillának. Legelőbb a bécsi miniszteriumot, néhány nevezetes katonai állomást kerítették hatalmokba. Sikerült némely forradalmi és democrata hőst is magoknak megnyerni. Ezek közt a legfontosabb nyereség volt a később oly hatalmassá vált Bach Sándor, kiről általánosan állítják, hogy még mint ügyvéd, és tehát még nem miniszter, szürke lovon vezette az Aulát a torlasz ellen. Voltak egyébaránt kétségen kívül oly hatalmas és magosan álló tagjai, kik semmiféle hivatalban sem valának, kik, úgyszólván, hátmegől rendezték a dolgok folyamát. — Aztán, bárminő nézetei is legyenek a mult eseményeiről valakinek, de azt megadhatja, hogy ama titkos kormányhatalom nagy merészséggel szötte terveit, rendkívüli szíjassággal munkált céljai létesítésén, ügyesen fel tudta használni mindazon elemeket, melyek számára hasznosak lehettek, voltak legyen azok egyesek, testületek, tömegek, vagy külön népiségek. És kétséget nem szenved előttem, hogy nagyon sokan voltak hatalmában, mozogtak parancsára, kik részint legkevésbé sem gyanították, mint ki tudtán kívül kém, hogy ők miben járnak, miért fáradnak, — részint pedig, kik távolról sem úgy írták körül az elérendő célt, mint a legfőbb irány-adók. Valamint azonban, ama kormányhatalom elég ravasz és elég eszélyes volt arra, hogy míg a viszonyok meg nem értek terveik kivitelére, saját működéseiket, eszközei-

ket, mindég készek valának megtagadni, épen úgy, nagyon különböző lelkületű és célzatú egyéneket és tömegeket tudott felhasználni céljai érvényesítésére. Legnagyobb támaszai voltak: a régi katona-rendszer és a rendes katonaság; Magyarországon a nem magyar népiségek; és a dolgok természetete szerint, az egészen kezeikbe került diplomatikai viszony a kül-hatalmakkal, idegen udvarokkal.

Ezen kormány-hatalmat camarillának nevezni nem akarom, osztráknak nem nevezhető, szeretném, ha mint a számtanban az ösmeretlen mennyiséget x-nek, vagy y-nak nevezhetném, mert név kell arra, hogy könnyen lehessen valamiről szólani, — így bécsi kormány névvel fogom azt illetni, jóllehet, igen jól tudom, hogy annak székhelye épen nem volt állandólag Bécs.

Mi történt ez alatt a Lajtán innen, mi történt Magyarországon, míg tulnan ama kormány-hatalom alakult?

Holmi apró alkotmányos, öngazgatási jelenségeket nem tekintve, egész Európában Nagy-Britannián és Skandinavián kívül csak Magyarország volt az, hol százados, vagy ha tesszik ezredéves az alkotmányosság eszméje és gyakorlata. Bármennyire különösnek látszhatnék az, főként idege-
neknek, kik még helyzetünket át nem értették: sem a felvilágosodás egykori előharcosi, az olaszok, — sem az egyszerű hatalmas portugallok és spanyolok, — sem a dicső franciák, — sem ama választott nép, melynek, hite szerint, hivatása a barbar keletet műveltté tenni, és maga számára legalább is szellemileg meghódítani, a németek, ki nem állják az egybehasonlítást a magyarral, ha az öngazgatásbani jártasságot, a közügyek iránti érdekeltséget, ha alkotmányok ősiségét, folytonosságát, eredetiségét tekintjük.

Nem állítom ugyan, hogy alkotmányunk e század elején ne továbbja lett volna a tökélyesnek; de merem állítani nemcsak azt, hogy általánosan az eszményi tökélyt egyik alkotmányban sem kell keresni: de azt is, hogy a magyar alkot-

mány papiroson, a corpus juris szerint, jobb volt, mint a gyakorlatban. Bizonyos keserves, rendkívül sok rosztat szült küzdés, meghasonlás volt a magyar korona kormánya, törvényhozása és a magyar királyok német kormánya közt. Ama régi német tanácsadók Bécsbe akartak központosítani több és több hatalmat, és hatalmi mindenhatóságok szerint igyekeztek Magyarországot is igazgatni. Magyarország azonban nem akart alárendeltje lenni bármely állam kormányának sem, aminthogy jogilag nem is volt. A magyar embernek szívéhez voltak növe ősi törvényei, vérévé és csontjává vált az öngazgatás, — vármegyék szerinti kormányzás, — hivatalnokok feleletre vonhatása, — hivatalnokai választása, — saját törvénykezési rende, — valamint azon tudat, hogy az ország nélkül a fejedelem törvényt nem szab. Természetes volt így, hogy bármennyire hűségesen és lovagiasan dynasticusok és monarchicusok is voltak a magyarok, mégis a magyar közvélemény és a bécsi kormány szándokai közt állandó, mondhatnám százados vala az ellentét, a feszültség. Igy ért minket a mozgalmas 1848.

Magyarország a XVI. századon kezdve élet-halál harcot vívott alkotmányos, nemzeti és vallásos szabadsága ügyében. A szerfelett kétes viszonyok közt valóban nagyon nehéz lehetett az igaz utat eltalálni. Őseink pártokra szakadtak, az ország kétfelé vált, de senki se vádolja ezért annyit küzdött és annyit szenvedett őseinket pártoskodási hajlammal. Tán homlokára volt-e nyomva az egyik nagyhatalomnak a fény tetőpontján a súlyedés bélyege? Sejdíthették-e azon szerencsét, mely a másik lépteit követendi? Az események előtt vagy folyamában szerfelett nehéz, gyakran egészen lehetlen a végzet utjait kilesni; az események után, az oskolás gyerek is tudja már, mi történt, hogy történt.

A XVII. század talán a legkeservesebb idő vala, melyet a magyar korona ért. A pusztítás akkor nem egy futó ár volt, mint a mongol berohanás, mely ép oly gyorsan tűnt el

mint mily véletlenül jött; az, akkor újra meg újra ismétlődött. A belmeghasonlás nem pártműködés, nem elszigetelt lázadás volt, de külön jogos kormányokat teremtett magának, külön igazgatással, külön törvényekkel, külön vallásokkal, külön rokon és külön ellenszenvekkel. A kétféle magyar kormány közé pedig beékelte magát a félhold, mely nem volt egyébre való, mint minden idegen földön desorganisálni és a desorganisatiót állandósítani. A XVII. század közepén innen már határozottan hanyatlóban volt a félhold hatalma Magyarországon, de annyival irtózatosabb volt a végnélküli alkotmányos, valóságos és nemzetiségi küzdés. Ez a Karaffa és társai átkos kora. Végelerőtlenedésben Erdély ekkor tért vissza a magyar szent korona többi részeihez.

Az alkotmányos küzdelmek a XVIII. századra is átnyúltak, de már nem soká tartottak. Béke lőn; és, az aléltságnak síri nyugalma, síri csende nehezedett hazánkra. Az ifju, bájos, a veszélyben forgó királynénak segélykérése riasztá fel a szunnyadó nemzetet. És, egész Európa tanúskodik róla, hogy a magyar a királynéjának dobott harci keztyűt lovagiasan felfogta és őt hőiesen védelmezte. A jutalom, egy csábokkal tele udvar kellemei valának. Az udvari kéj mámorába sülyedtek már nagyon sokan a legelsők közül; sőt a középosztályban is mutatkozni kezdett a fényes bécsi udvar csábító hatása; tán soha sem vala Magyarország ahoz közelebb, hogy nemzetiségét és vele ősi alkotmányát mindörökre elveszítse, mint akkor. Legelőször szűnt volna meg a régi magyar ősök valódi ivadéka lenni a magos nemesség; utána menve dobta volna el nemzetiségét a középosztály; hézag állott volna elő a magyar nemzet osztályai között, tömegében, az urak és a köznép között; a nemesség elvesztvén nemzetiségét, elhagyta volna ősi szokásait, hagyományait, és elporlott volna mindörökre az ősi alkotmány, melyet a köznép magyar beszéde soha meg nem mentett volna. Mint mondom: tán soha sem vala a magyar ahoz, hogy nemzeti-

ségét és alkotmányát elveszítse, közelebb, mint akkor. Segítség jött azonban onnan, honnan legkevésbé lehetne várni: Bécsből, II. József császár trónusáról.

A philanthrop és megemésztetlen philosophico-politicus eszmékkel tele császár, egyetlen tollvonással akarta a magyar alkotmányt, ősi intézményeket megsemmisíteni, az emberiség javára. A dolgok erre még érettek nem valának. Teljes indignációval riadt fel kéjtelgő nyugalmából az úri rend; tárt karokkal fogadá a megtérőket a középosztály, az általános közvélemény. A Magyarországra erőltetni próbált államszerkezet visszavonatot; a császár meghalt; utána az áldott emlékü II. Leopold királyunk következett: az ősi magyar alkotmány vissza lőn állítva. És felébredett az alvó oroszlán, a nemzeti öntudat; — és azóta szakadatlanul erősödik és fejlődik.

Fejlődését a francia forradalom megrázó hatalma kétségenkívül sietteté. Az I. Napoleonnal folytatott háborúk és a restauratio gátlák. Ugy látszik még egyszer eszébe jutott a bécsi kormánynak, mely, Metternich herceg ügyes vezetése alatt hatalmi tetőpontra állott, a magyar alkotmányt megsemmisíteni. Az idők azonban nem voltak eléggé biztosak, az ellenállás heves és szíjjas volt, az eszélyes diplomata-politicus nem merte a húrokat szakadásig feszíteni. Mondhatni bocsánatot kérve lőn az alkotmány újra érvényesnek elismerve.

Nem lehetett azonban már ekkor a felriadt nemzeti érzést, az oppositio szellemét elaltatni. Korunkban a legnagyobb magyar éles szemeknek, mélyre ható eszének egész tehetségével kereste a hibákat, és miután azokat felfedezte, tevékeny, nyugtot nem lelő hatalmas szellemének villám csapásaival ingatta meg azt a mi rossz volt, és mindenütt rögtön alkotta helyébe a maradandó helyest, jót. Ime, kifejlett politikai vezérünk vala.

Nemhogy elaltatni lehetett volna az oppositio szellemét, nemhogy képesek lettek volna a régi dermedtséget

eredményezni, de sőt oly tevékeny vigyázat terjedt el, mely néha egész az opponáló viszketegig fajult; oly gyanakvás kapott lábra, mely néha gátja volt az üdvösnek.

Mint mondám: így talált 1848.

Pozsonyban épen országgyűlés volt. A magyar alkotmányos élet sok nehézséggel küzdve lassan-lassan haladott. Nagy eredményeket rögtön elérni, mindenki lehetlennek vélte. Egyszerre beüt a francia forradalom. Az országgyűlés követelőbb. Szétröppen a Metternich kormány. Az országgyűlés felelős, független magyar miniszteriumot vív ki, törvényt alkot az urbéri viszonyok teljes megoldása felől, a sajtót szabaddá teszi, Erdélyt Magyarországgal egyesíti, ha ugyanaz Erdélynek is tetszeni fog, sat. És mindezen törvények V. Ferdinánd királyunknak szentesítését megnyerik az utolsó betűig. — Semmi is azoknak érvényéhez, mint maga rendén hozott törvényekhez, nem tér.

Ama 48-ban Pozsonyban hozott törvények egytől egyig olyanok, melyek vagy a régi törvényes jogot elevenítik fel, vagy azoknak folyadékaik. Egy sincs közülök olyan, mely az ős magyar alkotmány alapját ingatná, mely dynastiaellenes volna, vagy bántaná azon két oldalú szerződéseket, melyek a felséges Uralkodóház és Magyarország között kötettek; jelesen pedig egyik sem bántja csak egyetlen szóval is a *pragmatica sanctiot*. Az egyik a sajtót rendezi; addig semminő sajtó törvény sem volt. Másik a városok belkormányát; valóban nagy szükség volt reá. Megint másik megszünteti az urbéri kötelekeket a nemes és volt urbéresei közt; az állam vállalja magára a kártalanítást. Ámbár Magyarországon már urbéri-rendezés volt, a dolog rögtönözve, véletlenül jött, de ki lenne botor állítani, hogy maga a tény nagyon üdvös ne lenne és olyan, mely nélkül szabad állam nem létezhetik. Egy törvény a teher közösségét mondja ki, nemes és nem nemes közt. Ki utasítuá vissza ezt? Az adó mentessége a nemességnek nálunk nem ősi intézmény, hanem a ferde

viszonyoknak vala kinövése. Vagy talán a XVII. század közepéig nem részesedett-e a nemesség az adóban? nem maga volt-e a katonaság? nem költségén állott ki a sereg? Mi csoda azonban, hogy lehetőleg kivonta magát az adó alól, midőn az, ki bevette, nem számolt róla mire kelt el a pénz? Mi csoda, ha vonakodtak adót fizetni, midőn még csak azt sem tudhatták, vajjon nem érdekeik ellen használták-e fel drága pénzüket?! A törvény előtti egyenlőség elve is ki lön mondva. — Miután a régi rendezetlen, vagy igen kevésbé rendezett állapotban a megyék nem maradhattak, ideiglenesen rendezve lőnek. — Miután a nemesi osztálynak túlan-túli előjogai elenyésztek, ideiglenes törvény, a legközelebbi országgyűlésig, a követválasztásokat úgy rendezte, hogy a volt nememes osztályak is befolyhassanak a választásokba. Magyar felelős miniszterium lön rendelve független pénz- és hadügygyel és egy miniszterrel, ki a közlekedést ő felsége a király és Pesten székelő miniszterei közt mindig fentartsa. Sok megtámadásnak vala kitéve ezen utóbbi törvény. Az igaz, hogy a közigazgatás Magyarországon régebben nem egyes miniszterek, hanem hivatal-testületek útján ment collegialiter. Alig lehet pedig azt, igazgatási tökély szempontjából, csak öszve is hasonlítani amazzal. Megtámadták a magyar miniszteriumról szóló törvényt, hogy az szerfelett központosító, hogy megsemmisíti a magyarnál sajátságos megye-rendszert. Mind ez ellen azonban, ha csakugyan szükségesnek mutatkozott volna a változtatás, nem volt késő azután a gyakorlat folyamában az illő lépéseket megtenni. Hiszen a törvényt, törvényesen lehet módosítani, lehet változtatni. És megtámadták a magyar miniszterium függetlenségét a pénz kérdésben és katonaságot illetőleg. Könnyen megadom, hogy viszonyainkban annak nehéz vala alkalmazása, de senki se nevezze azt pusztán forradalmi vívmánynak: a magyar hadügy és pénzügy régebben valósággal függetlenek voltak; kezeskednek róla a törvénykönyv és a történet; és e jogairól a nemzet nemcsak

soha le nem mondott, de sőt minden kínálkozó alkalmat felhasználta régebben is az ellenmondásra, midőn azon jogait megsértve látta.

Nem mondom, hogy ama törvényekben ne lettek volna hiányok, ne lettek volna hibák. Emberi erőt meghaladó lett volna, annyi törvényt, oly gyorsan és mégis legalább is emberileg tökélyesen készíteni. De eljövendő vala a legközelebbi országgyűlés; azon mindnyáját ki lehetett volna igazítani, javítani. Hiszen, legnagyobbbresze ugy is csak ideiglenesen volt hozva.

Ha valakinek csakugyan kedve telik benne, nem bánom nevezze ama törvényeket forradalmiaknak: forradalmiak azok, ha forradalminak nevezek minden intézményt, mely gyors ugrással mellőzni akarja a rendre alakulást, a rendre fejlődést, habár új intézményeket állít fel vagy régi gyakorlatot szüntet meg, — új rendet teremt vagy régi jogot állít vissza. Nem forradalmiak pedig, ha azok keletkezését, alakját és szentesítését tekintem. Avagy nem a törvényes országgyűlés határozatai azok? Nem a maga rendén valának-e felküldve a felség színe elé? Nem szentesítette-e azokat Magyarországnak törvényes, a magyar szent koronával megkoronázott királya V. Ferdinand? És nem valának-e azok a magok rende szerint kihirdetve?

Lettek légyen azonban bárminők is azok, a mit én itt constatalni akarok, abból áll, hogy: a 48-ki pozsonyi törvények nyomán alakult még azon évi aprilisben egy magyar miniszterium Gr. Batthiány Lajos elnöksége alatt. Ezen miniszteriumnak székhelye Buda-Pest vala. De a bécsi kormány 48-ban határozott ellensége vala ama pozsonyi törvényeknek, azok folyadékainak, és azok közt a magyar miniszteriumnak. Mert lettek légyen azok forradalmi vagy nem forradalmi törvények, bizonyos volt, hogy azok azon befolyást, melyet a régebbi német kormányok Magyarországon gyakoroltak, megsemmisítéssel fenyegették; zavarnak tehették ki a régebbi

katonai és pénzrendszert; meghiusíthatták vágyait, törekvéseit ama 48-ki bécsi kormánynak nemcsak belföldön, de külföldön is; értök rokonszenveit fel kellett volna áldoznia, és kibékülni ellenségeivel. — Böven elég ok az ellenszenvre!

Mi történt Erdélyben?

Miután elterjedt a párisi, bécsi forradalomnak, a pesti mozgalomnak, a pozsonyi országgyűlés vívmányainak híre: Erdélyben is megmozdult a közvélemény; Erdély is forrott. Nagyon természetes volt ez. Mindenütt a hol a kormány elveszti fejét, megszökik hatalmától, pedig ezt tette 48-ban Metternich herceg kormánya, mindenütt azon nézet jut érvényre, hogy a kormány képtelen a közvélemény nézetének, kívánságának ellenszegülni, hogy a tömeges kívánatok rögtön be fognak teljesedni. Bécs és Pest jártak elől, a vidék követte a fővárosokat. Hiszen, Erdélynek oly szoros volt viszonya Magyarországgal, hogy semmi nevezetesebb esemény sem adhatta magát elő a Királyhágótól nyugotra, melynek hatása mint villámszikra végig ne repüljön a magyarság csontján és velején Pozsonytól Kézdi-Vásárhelyig. Közös volt az irodalom; közös a fejlődés rende; közösök a vágyak és remények; közösök a fájdalmak, aggodalmak és félelmek. Ezt nem a 48-ki unioról szóló törvények idézték elő. Az érdekegység Magyarország és Erdély közt régebbi keletü; és nem is történetes dolog; azt valamely hatalmi szóval vagy tollvonással megsemmisíteni lehetlenség.

Erdély, mondom, hasonlólag megmozdult 48-ban, mint minden tartomány. De Erdélynek egyetlen pontja sem vala sem oly rendetlen, sem oly követelő mint akár Pest, akár a kedélyes birodalmi szék- és főváros a jámbor Bécs. Az igaz, voltak zajos menetek, zajos vigságok, zajos ünnepek, zajos tanácskozások. De mindazok a jó kedv, a derűtség, a remény kedvcsapongásai valának. Zajosak valának amaz ünnepek a végnélküli tisztelgő kiabálásoktól, az ezerszeresen ismétlődő éljenektől; a tanácskozások a sok „helyes“ kiáltástól, a köz-

megegyezés és tisztelet rivalgó nyilatkozatától, és viláért sem attól, mintha összeütközések lettek volna, — és nem azért, mintha az ellenvéleményeket terrorisálták volna. Erdélyben kravallók majd nem voltak, hatalmas népgyűlések, melyek a törvényes közegek mellőzésével igazgatták vagy igazgathatták volna a közügyeket, ott elmaradtak; ugy szólva macskazenék is alig valának; a néptől rakott torlaszok Erdély városaiban mai napig is teljesen ismeretlenek; vér pedig martiusban, aprilisben és májusban nem folyt, egyik városban sem. Mint mondom: Erdélynek egyetlen pontja sem volt oly féktelen, oly forradalmi, mint a császári főváros.

Azonban Erdélyben is, valamint mindenütt az egész Ausztriai-birodalomban, a régi rendszernek, a burocratiának minden közegei egyszerre mondták fel a szolgálatot. Minden hivatal, testület, egyszerre csak elvesztette hatalmát, igazgató képességét, a nélkül, hogy valaki egyenesen megtámadta volna azokat; mert: a középponti hatalom megsemmisült, pillanatra nem létezett. Az erdélyi kir. kormányzék valóban képtelen lett volna fenntartani Metternich kormányát, midőn azt cserbenhagyta mestere; és ha tudta volna — sem lett volna reá semmi kedve. A hatalmas osztrák armada visszavonulva teljes passivitással szemlélte a politikai ár rohamait. A tevéketlenségből legelső kilépni, valóban semmi kedve sem lehetett báró Puchnernek, Erdély katonai parancsnokának, az öreg, beteges embernek. Ily viszonyok közt a rendet a törvényes kormányzat akadozást nem ösmerő folyamat fenntartani a megyei hatóságok, a vidéki kormányok voltak hivatva; és azt valósággal példás rendben és csendben fenn tudták tartani egészen addig, míg idegen okok a legnagyobb rendetlenségeket idézték elő.

A magyar és a székely földnek törvényhatóságai gyűléseket tartottak. Kivételet nélkül és minden terrorisálás nélkül nyilatkoztak mindannyian az „unio“ mellett, és felszólították a kormányzót, Gr. Teleky Józsefet, hogy országgyűlés hirde-

tésre, a Bécsből jövő engedelemre nem várva, törvényadta hatalma szerint ¹⁾: tűzzen ki napot, melyre az ország törvényes rendei összegyűljenek, határozni ama nagyon fontos ügyek felett, melyek a közvéleményt oly élénk mozgalomban tartják, és mindenek felett, határozni az unio kérdéséről. Meg voltak győződve, hogy semmi más oly hathatós támasza nem lehet a törvényes rendnek és csendnek, mint oly országgyűlés, mely mentől hamarabb jön.

Az öreg kormányzó az előhaladásnak, a törvényességnek állandó bajnoka volt, de nehezen volt reá vehető, hogy a szokás vert ösvényéről egyetlen tényében is lelépjen. Higgadt megfontolás és tanácskozás után azonban, határozottan megígérte báró Kemény Dénesnek, hogy országgyűlést mentől hamarabb fog hirdetni. Úgy látszik azonban, hogy még mindig remélte pár nap alatt megkaphatni az engedélyt Bécsből az országgyűlés tarthatására, mintahogy azt az újabb gyakorlat kivánta, habár a törvény éppen nem. Miután azonban a várt engedély csak nem jött, a közvélemény pedig mind hangosabban követelte az országgyűlést, a Pálfi János vezérlete alatt Kolozsvárra jött udvarhelyszéki küldöttségnek, mely az országgyűlést szorgalmazta, apr. 9-kén tudtára adta, hogy annak megnyitása napjául 1848-dik évi máj. 29-két tűzte ki; helyéül Kolozsvárt jelölte meg. ²⁾

¹⁾ Lásd ezt illetőleg a Leopoldi kötlevél X. pontját; valamint az 1693-ban apr. 29-kén kelt és hasonlólag I. Leopold által aláírt fő-kormányzói utasítás 8-dik pontját. (Ez utóbbi: Szász, Sylloge 414 és 415 l.)

²⁾ Helyesebbnek, az igazhoz közelebb állónak vélem így adni elő az erdélyi 1848-iki országgyűlés kihirdetésének genesisét, mint a hogy azt Szilágyi Sándor és Kövály L. urak beszélnek. (Lásd: A Magyar forr. története 1848 és 49-ben, 42 l. — És Erdély tört. 1848—49-ben, 14—15 l.) — Talán mellőztem volna az egész nem nagy fontosságú változtatást, ha nem sejténék végig vonulni általán K. úr különben becses és szükséges munkáján, bizonyos viszketeget elősorba tenni a komoly történelemben utcai gyülekezetek illetéktelen beszédét, holmi félig ösmert, jelentéktelen egyének nagy (!) tetteit, rohamkérvények eredményeit sat. Ez pedig nagy hiba. Ezért, habár nem szívesen is tettem a vélekedésem szerinti

Május 29-ike még jó tova volt; addig fontos események történhettek, történtek is. Előbb valamit kell szólanom az erdélyi viszonyokról — meg kell említenem egy pár közbeneső dolgot, azután térjünk pár pillanatra az erdélyi 48-ki, mint királyi biztos báró Puchner nevezte, „utolsó“ országgyűléshez.

Erdélyben az ősi felfogás, az ősi alkotmány szerint három törvényes, három előjogosított nemzet volt; három külön földdel, külön köz- és külön magánjoggal, négy bevett vallással. A három nemzet volt: a magyar, a székely és a

kis javítást, mert hozzám nagyon közel állott egyéniséget teszen az inkább elősorra, kénytelennek éreztem magam azt nem mellőzni. — Egyébként amaz értekezésről melyet említek, hogy hallott K. ur is, bizonyítja tört.-nek 11-dik lapja. — Kövály ur nem gondolhatja amaz udvarhelyszéki küldöttség másoktól független vívmányának az erdélyi országgyűlés kihirdetését, ha figyelemmel átgondolja a mart. 30-kán és apr. 1-én tartott alsó-fehéri megye gyűlés eseményeit. Azon gyűlés határozata nyomán ugyanis Zeyk József, az erdélyi oppositio egyik jelentékeny tagja gr. Mikes Kelemen, ki mint Mátyás huszár ezredes esett el Szeben előtt, és b. Splényi Mihály, ki későbbre parancsnoka volt a kolozsvári nemzetőrségnek, tehát éppen nem valami szedett-vedett emberek, azon megbízással mentek be Enyedről Kolozsvárra, hogy országgyűlést szorgalmazzanak, — emeljék ki, hogy a kormányzónak törvényes joga szükség esetében önféjüleg is hirdetni országgyűlést, — szólítsák fel a kormányzót a megye nevében, hogy most ezt tegye is meg, — és a nyert felelettel már az apr. 1-sői ülésre térjenek vissza, eljárásokról számot adni. Az apr. 1-sői ülésre meg is érkezett a válasz: „a kormányzó ő nagyméltósága megtette a lépéseket a hongyülés eszközlése végett s minden percen várja a kedvező választ, mely ha késni fog, azon esetre, ha a sietető körülmények nagyobbra halmozódnak, saját tekintélyét használni fogja s országgyűlést fog hirdetni.“ — (Lásd: „Erdélyi Híradó“ 342 és 343-dik számokat). — A kormányzói felelet ugyan emeletesen feltételes, de kétséget nem szenved, hogy amaz alsó-fehéri felszólalásnak nagy nyomatók tulajdonítandó. — Egyszersmind pedig érdekes, mert alkalmasint legelső hivatalos felszólalás vala a mellett, hogy a kormányzó önféjüleg hirdessen országgyűlést. A többi hatóságok csak követték Alsó-Fehért. — Utólagosan még azt is megjegyezhetem, hogy a kormányzó az országgyűlést végre is önhatalmilag hirdetvén ki, ha nem csalódom, Bécsben nehezteltek reá e lépése miatt.

szász. A három földdarab, mely Erdélyt egészen magába foglalta, volt: a magyarok, székelyek és szászok földje. A négy bevett vallás: a r. catholica, az ev. reformata, a lutherana és az unitaria. Valaki Erdélynek eme rendezését, három nemzet és négy vallás szerint, az erdélyi államszerkezet hét főbűnének nevezte.

Ezen belrendezés nem azt tette, hogy Erdélyben más nemzet töredékei, más nyelviségek ne lettek volna; ott laktak pl. a nevezettekén kívül oláhok, örmények, zsidók sat. Azt sem tette, hogy a ki a három nemzet valamelyikének fia, már csak ez által, egy jogosult osztálynak tagja. A magyar földön sok ezerre ment a magyar urbéréseknek száma. A székely földön pedig igen sokan voltak, a kik, bárhogy állott is a dolog jogi szempontból, tényleg urbéri függésben voltak, vagy határőri katonaságra szorítottak. Azt sem tette ama szerkezet, hogy mások, kik nem ama nemzetek ivadécai, Erdélyben mindörökre jogosulatlanok valának. Az örmények pl. a magyar földön két várost kaptak, Szamosujvárt és Erzsébet-várost (Ebesfalvát), szép kiváltságokkal ellátva; — és ezer meg ezerre ment azon oláhok száma, kikből rendre nemések lettek. Ezek, habár disunitusok (görög szertartásuak) valának is, mégis az egyesült nemzetűek közé valának sorozandók ¹⁾. Csakhogy az oláh felemelkedő családok a mint lerúghatták a bocskort, nem viselték a hosszú hajat, meg a condrát, rendesen, rögtön magyaroknak csaptak fel; sőt eltitkolták és megtagadták eredetüket.

A négy bevett vallásnak léte sem tette azt, hogy Erdélyben más valláson ne lettek volna. Nem is tekintve a zsidókat, eredetileg az oláhok csaknem általán nem a bevett vallásokon valának, hanem a görög szertartást követték. Későbbre egy nevezetes részök egyesült (uniálódott) a róm. cath. hittel, de e mellett külön püspököt tartott fenn magá-

¹⁾ Lásd Dósa Elek: Erdélyhoni közjogtan 106 lap.

nak. Ezen oláhokat az 1744-ki 6-dik cikk a bevett vallásúak közé számítja.

Látnivaló már csak az előadottakból is, mily csodálatos szövevény vala Erdélynek belsejének. Látnivaló, mennyi mindent nem tett már a három egyesült nemzet, négy bevett vallás. Nem lehet ugyan tagadni, hogy az igazgatási rend, és sok jogképzet és gyakorlat nyugodott amaz ősi intézményeken; de világos volt, hogy azok értelme, jelentősége, sokat módosult, sokat fogyott; és Erdély határozottan azon úton haladott, melyen több-több fiát és a még be nem vett vallásait is a törvényes, a többiekkel hasonló jogosultságú polcra emelte volna. Ez a 48-iki törvények által meg is történt.

Egypár megjegyzést még Erdélyről faji szempontból.

Erdély lakói magyarok, székelyek, szászok, oláhok, zsidók, cigányok sat.

Mint általán tudatik a IX. század vége felé jöttek be a magyarok keletről jelen hazájokba; és Magyarországot, valamint annak azon részét, mely Erdély nevet kapott, meghódították. Csak egy darabja volt az országnak, melyet meg nem hódítottak és az mégis kiegészítője vala hazánknak. Ez a székelyek földje. A székelyek, mikint látszik, a magyarok bejövetelkor már mostani földjeken mint szabad független népség honolt. Ősi hagyományaik szerint az egykor azon vidéket is birt hún őseinknek egyenes maradékai, kik hegyeik közé vonulva, elszigetelten, fel tudták magokat tartani a magyarok bejöveteléig. Akkor örömmel nyujtottak barátságot a messzi keletről bevándorló rokonoknak.

A dolognak ezen alakulása a jogi viszonyok képződésére határozott befolyással volt. És megfordítva, azon különbségből, mely létezik a magyar és székely jogban, következtetni lehet a dolgok épen azon nemű folyamára, melyet a történet is, de még eddig inkább a hagyomány előad. Magyarországon és Erdélyben minden vagyon olyannak van tekintve, mely a

korona hatalmi befolyása, segítsége, beleegyezése mellett szereztetett. Épen ezért a kihalt családok örököse vala a korona. A kezei közt maradt vagy reá szállott javakat adománylevelek által ruházta az érdemesekre. A magyar földön királyi haszonvétel (regale) neven ösmert jövedelmi forrás volt, sőt áll fenn maig, és dézmát (tizedet)¹⁾ fizetett az urbéres egész 48-ig. A székely földön mindez nem így van. Ott a korona nem utolsó örökös; sem a kihalt családoknál, sem hűtlenségi per esetében. Ha senki atyafi sincs: örökös a szomszéd²⁾. A székely földön dézma átalán nem létezett, és királyi haszonvétel sem. Lényeges és nagyon érdekes különbségek.

Eredetileg a magyarok mind szabad emberek valának; a székelyek is. Így szól a hagyomány és így mondja az irás. Később a magyarok közül igen sokan másoknak, a földesuraknak, alárendeltjei, urbéresei lettek. Így volt ez tényleg, — és belenyugodott a törvény. A tény magában meg volt a székelyeknél is, de a földesurak felsőségi jogát soha el nem ösmerte az irás. Ott az urbéri viszony, a mennyiben volt, kinövés, abusus vala.

A magyarság lakik a magyar földön, városokban és falvakban. Nem kizárólag lakja ugyan a róla nevezett földet. Különösen oláh több lakik azon mint magyar. De a földbirtok legnagyobb része, tekintsük azt bár mennyiségileg vagy minőségileg, kezében volt és kezében van. Különböző vallásokat követ. Különböző osztályú embereket számlál tagjai közé; az egyszerű földésztől, napszámostól a fényes palotában lakó aristocratáig minden osztály fokozattal bír.

¹⁾ A szakértő Dósa E. szerint a dézma Erdélyben eredetileg az egyháznak volt rendelve. Külön kilencedet az erdélyi földesur nem kapott. Hanem az egyházi dézma került későbbre világi kézre. (Lásd a dézmákról Erdélyi közjogtan 186 l. és t.)

²⁾ A székelyek örökösödését illetőleg lásd: Dósa E. Erdélyhoni magyar magánjogtan 381 l. és t.

A székelyek, kik nyelvileg, irodalmilag, miveltségileg, politikai érzelem tekintetében egészen egy nemzetet képeznek a magyarokkal, nagyobbára a székely földön laknak. Nem mintha oly szükkeblű idegenséggel idézték volna el az idegent, mintahogy azt a szászok tették és a mint állították, jogosan teheték, de a székely nagyon szapora nép: nem sok hely maradhatott idegen bevándorlók számára. De sőt a széke-lyek harapóznak köröskörül, Erdélybe beljebb épen úgy, valamint a Dunaifejedelemségekbe ki. Aztán, régi időtől fogva meg van jegyezve, mily nehezen tanulják az idegen nyelvet; mily rosszul ejtik ki az idegen szót. A ki idegen nyelvű közikbe kerül, magyar nyelvűvé kell annak válni, és azzal székelylyé.

A nyelv elsajátítási képesség hiánya, saját magáéhoz és minden szokásaihoz végtelen ragaszkodás, nevezetes tényező lehetett arra, hogy a magyarok bejöveteléig függetlenségüket és nyelveket képesek valának épen megtartani.

A szászok german törzsből valók. Valahonnan Németországból hozta be őket magyar király a XII. század közepe előtt valamivel. Pusztá, tehát a korona kezén levő földekre telepítették le nagyobbára, az ország délkeleti széleiben. A cél behozatalukkal az elpusztult vidékek benépesítése, a biztosság növelése, a gazdaság és ipar gyarapítása vala. Nagy kiváltságokat kaptak, melyeknek egy nagy része korunkig fennmaradt. Magok azonban saját democraticus, nagyon szabadelvű belszerkezetöknek nem voltak eléggé hű őrei. Országgyűlésen kívül kelt, törvénykönyvbe nem ígátott udvari rendeletek szerint igazgattattak a közelebbi évtizedekben ¹⁾. A nagy tömegnek, a köznépnek, mely eredetileg mind politikai jogokkal felruházott polgárság vala, későbbre, beleszólása a közügyekbe majdnem átalán nem volt. Egy felvergődött osztályocská, minden fontosabb állomást és jogot kizáró bir-

¹⁾ Lásd Dósa E. Erdélyhoni közjogtan 103 l.

tokába kerített; a nevezetes papságokat épen úgy, mint a bureaui hivatalokat. Kérem ezt jól megjegyezni.

A szászok nagyobb részint a szász földön laknak. Köztök lakik még sok oláh. Némely vidéken az egyik, másikon a másik lakik túlnyomó számmal. A szászok száma különben csaknem mindenütt apadt, és mindent összevéve, a szász földön is kevesebb már a szász mint az oláh. Lakni városokban szeretnek, és legfőbbképen kerített városokban. Az erdélyi kerített városok nagyobb részét szászok építették. Mindnyájan polgári osztályhoz tartozók voltak. A ki közülök nemeséget kapott, számokra vagy elveszett, vagy szászföldön, szásznak maradván, haszontalan címet viselt. A szász általán tehetős, szorgalmas, de magánakvaló nép. A Dósa elmés megjegyzése szerint, beszél szászul, ír németül. Sőt szász nyelve is olyan, hogy különböző vidékek szászaik egymást szászul meg nem értik. Bármiként is legyen azonban nyelvökkel, bizonyos az, hogy az egy nevezetes kapocs volt köztök és a különböző bécsi kormányok közt.

Szóljunk még néhány szót az oláhokról.

Ezek magokat római utódoknak akarják tartatni. Sajnálom, hogy nem tudtak elég nyomós okokat találni arra, hogy engem meggyőzzenek amaz állításoknak valódiságáról. Szívesen üdvözlém oláh polgártársaimat mint a férfias, practicus, bátor rómaiaknak utódait. Miért is ne? Mentől többet gondolkozom azonban azon érveken, melyeket e tekintetben hallottam, annyival inkább meggyőződöm felőle, hogy, amint fennebb is már megjegyeztem, ereikben majd mi római vér sem folyhat; de nyelvök — habár az kifejlődve épen nincs, mennyire én tudom — bele tartozik a római nyelvcsaládba. Fajilag, mint hasonlólag megjegyeztem fennebb, valami sarmata (szláv) törzsből eredhetnek. Fog még nyelvökben a szláv atyafiságnak is emléke lenni.

Számukat, úgy vettem észre, ők magok közelebbről túlozzák. Erdélyben 1,100,000 körül lehet. Mindenesetre szám-

szerint több, mint Erdélynek különvéve bármely más fajú lakosa; midőn ott körülbelől 7—800,000 magyar és székely, és 200,000-et aligha megütő szász lehet. — Laknak az oláhok nagyobbára a leghegyesebb vidékeken; — azon helyen, mit magoknak a hódoltatók meg nem tartottak. A foglalt földnek havasain csaknem mind oláhok laknak, a nevezetes bányahelyeket kivéve. Ugy látszik egyébaránt, hogy harapódtak. Részint pedig a bánát felől és Havas alföldről is költöztek beljebb. Elszórva lakoztak a szász és magyar földön. A szász földön közügyi jogokat éppen nem élveztek. A magyar földön azok kik nemesek voltak, éppen úgy igen, valamint a magyar nemesek; a kik pedig nem voltak nemesek, urbéresek voltak, éppen olyan nemű és éppen annyi jogokkal és terhekkel éltek, mennyivel a magyar urbéres bírt és terhelve volt. Nagyobb-része mindazonáltal politikai jogtalanságban volt; és oláhtól majdnem elválaszthatlan volt az urbéres fogalma. Ennek egyébaránt kétségenkívül abban keresendő egyik oka, hogy azok meg, kik előjáróbbakká, előkelőbbekké, miveltebbekké, tehetősebbekké váltak közülök, eredetöket, ezelőtt, megtagadták. De furcsa anomalia az, midőn egy fajnak kiemelkedő része megtagadja folytonosan azt, mi alatt marad! Mi lehet az eredmény?... Siralmas elaljasodás a maradványnál. Könnyű átlátni, hogy az oláhoknak 48 előtt úri, sőt középosztályok sem volt. Csaknem mind a vidéken falvakban, néhol a nagy hegyek közt egészen elszigetelve éltek. Kereskedést, ipart majd átalán nem űztek a gazdaságon, némely vidék bányászatán, és marhakereskedésen, meg juhászaton kívül. A honoratorok osztálya, régebben — ismétlem mind csak régebről szólok — majdnem merőben hiányzott köztök. A művészetekkel, tudományokkal nem sokat foglalkoztak. Egyetlen nagyobbacska oskolájok Balázsfalván, igen sok kívánni valót hagyott hátra. Miveltebb osztályok eddigelő papjaik valának. Teljes határozottsággal hallottam azonban állítani, hogy még nem oly rég, nem egy disunitus pap volt, ki olvasni, írni nem

tudott. Vallása a nagyobb résznek, mint állítják 600,000-nek, a görög szertartásu. Mint nevezték, az: csak eltúrt vallás volt. A kik az oláhok közül vallást változtattak, egyesültek a catholica vallással, azok a törvény által valamivel a XVIII. század közepe előtt, a bevett vallásuak közé lőnek számitva.

Mindent öszvevéve könnyen lehet látni, mennyi civódási okot, egybeütkezésí pontot lehetett az oláhok és többi polgártársaik közt, különösen a magyarok és legkülönösebben a magyar nemesek, az urak és közöttök találni. Hiszen az oláh, mint nemzet, nem volt elösmerve, csak a más három. Vallások csak részben volt bevett, részben csak túrtnek nevezett. Az oláh nép, mint faj, politikai és társadalmi tekintetben alantabb állónak volt tekintve; és valósággal is a fejlődés alsóbb fokain állott. Az oláh nép nagy tömege urbéres; az urak nagyobb részint magyarok. Az oláhok nagyobb részint szegények; a magyarok közt igen sok tehetős. Az oláhok csaknem mind falusi földműves, pásztor-nép, a mely számára bámulat tárgya volt a vidéki kis város. — Ha volt ürügy valaha fellázítani az elnyomott fajt az elnyomó ellen; az üldözött vallást az üldöző ellen; a szegényt a gazdag ellen; az alárendeltet a parancsoló ellen; a közembert az úr ellen; a babonást a felvilágosodott nézetek ellen: úgy azokat kivétel nélkül lehetett alkalmazni az oláhok fellázítására 48-ban; de 48-ban már kivétel nélkül hamissan lehetett azokat felhasználni csak. Mert 48-ban mind azon jogi különbségek megszünendők valának, melyek nyomhattak. — A viszonyok kísértésnek tették ki az akkori bécsi kormányt és kísértésnek az oláh népet. A kísértet mozgásba hozta amazt, felrázá ezt.

A bécsi kormány aléltságából hamar felocsúdott. Már aprilisen kezdve tevőleges életének jeleit adta. Mint mondám már, határozott ellensége volt a pozsonyi 48-iki törvényeknek és a magyar miniszteriumnak. Kereste tehát igen természetesen az eszközöket, melyeket ellenében felhasználhatott. Erdélyben mint olyanok tüntek fel az oláhok és a szászok.

Hihetőleg nem sokat scrupulosuskodva az alkalmazott eszközök minőségét illetőleg; csaknem bizonyosan tisztában nem lévén az Erdélyben megmozgatott erők természete, egy lehető nép-támadás, egy oláh-lázadás hordereje felől: hozzá nyult az eszközhöz, mely kínálkozott.

A bécsi kormány Erdélyben szervező eszközei a szász bureaucratia, a hadikormányzóság, az oláh püspökségek valának. Mint legfontosabb egyesek működtek Saguna gör. n. e. püspök, Urban katonai parancsnok Naszódon. Meg kell még itt említnem az igazgató tábornokot b. Puchnert, mert sok minden folyt neve alatt; úgy tetszik azonban nekem, hogy ő úgy jutott bele a dolgok vezérlésébe, mint a közmondás szerint: Pilatus a credoba.

Az oláh nagyon kis számú értelmiségnek több tagjai működtek, — addig egészen ösmeretlen egyéniségek; és úgy látszik céljaik, valamint indokaik igen különbözők valának. Lehettek még olyanok is, különösen a dolgok elején, kiket az elnyomottságból jogosultságra jutás, az elaljasodásból kiemelkedés a szabadságnak valódi és nemes érzelme hevített, hozott mozgásba. Voltak azonban, fájdalom, kétségen kívül többen és pedig a vezetők közül is, kik agyrémekek, vagy nemtelen célok felé törekedtek. Az egyik talán az oláh, romannak mondott fajnak, egy országban, egy egységes kormány alatti egyesítésén ábrándozott; habár azok a magyar szent koronának alattvalói, Havasalföldének vagy Moldovának fiai, avagy Bessarábiának és Dobrudzsának lakói. Talán észre sem vették mily könnyen szándékozzák, ötletök szerint, átalakítani az európai térképet, a kötések által szentesített nemzetközi viszonyokat. Nem sokat aggódtak azon csodálatos viszonyon, melyben ama képzeleti, amaz agyrém állam igazgatása állott volna a szt. István birodalmával, a Habsburg-Lotharingi házzal, a török és a muszka kormánnyal szemben. És nem bámulom, hogy a nagyobbrésznek ilyféle dolgok eszébe nem jutottak; hiszen, a nagyobbrész áradozó ifju,

fejletlen ember és fej, gyakorlatiatlan politikus volt, az értelmesebb oláhok közt is. — Lehettek olyanok is, kiknek olyan nemű dolgok megfordultak agyában, és mint a gordiusi csomót a nagy király, egy hatalmi csapás, egy rendítő és rendbehozó tény által ohajtották volna a zavart tisztába hozni. — És lehettek olyanok is, kik utálatos önhaszon keresésből, gyűlölségből, és mit tudom én még micsoda mindenféle nemtelen indokból, voltak készek, zavart idézni elő, gyilkolni, rabolni, a népet dühre ingerelni, mely mint rohanó lavina: rohanva nőtt és zúgva rontotta öszve azt, pillanat alatt, mi útjába került, ha századok műve vala is.

Bármik is valának az indokok, tény az, hogy: a 48-iki bécsi kormány próbálgatások és előkészítések útján, felhasználva erdélyi közegeit, feltétlenül küldhette az oláhságot a 48-iki magyar törvények minden híve, a magyar felelős miniszterium minden törekvése, minden lépése ellen.

Balázsfalva, a csekély helység azon időben, fontos középponttá vált. Onnan terjesztették az eszméket, jelszókat, onnan adták ki az első parancsokat. Egypár exprofessor és pap, kiket pár év előtt helyökből, vétség miatt, püspökjök Lemény elmozdított, a főagitorok valának. „A tanulók, kik husvétra hazabocsáttattak, mint emissariusok osztak szét; általuk proclamatiokat osztatának ki...¹⁾ Midőn apr. 30-kán Balázsfalvára visszatértek, egypár ezer emberrel jelentek meg. Hiszen Barnuc (v. Barnutiu) püspöke, Lemény, tudtán kívül, gyűlést hirdetett oda! És mit ért volna számokra a főkormányshék betiltó rendelete?! A cs. katonaság már ezen legelső gyűlésen is megjelent; tehát tudtával volt a dolog.

Mint épen érintém, a főkormányshék betiltá ama gyűlést; nagy hihetőséggel, mivel a főhatalom törvényes közegeit egészen mellőzve volt hirdetve, háta megett gyűjtve. Hogy azonban méltó kivánságaikat előadhassák az oláhok és felvi-

¹⁾ Kőváry L. Erd. tört. 1848. és 49-ben, 20-dik lap.

lágosodjanak a dolgok állásáról, máj. 15-ikére papi gyűlés lön általa hirdetve Balázsfalvára.

Megjelent azon, mint főkormányszéki biztos, tanácsos Szabó L. is; aztán, Schurter tábornok katonasággal és ágyúval, mellyel tisztelgő lövéseket tétetett; ott volt a két püspök Lemény és Saguna, és egybegyűlt arra a papok helyett vagy 15,000 ember. A tömeg legnagyobb része, önkényt érthetőleg, oláh közember (paraszt) volt.

Magának a gyűlésnek folyamáról nem szólok; le van az írva más helyt¹⁾; én csak azt emelem ki, hogy a nagy tömeg dacára, az meg lön tartva; merte magát nemzeti gyűlésnek nevezni; egy kérelmet készített a máj. 29-ikére hirdetett országgyűlés elé terjesztendő, és ugyanazt ő felsége V. Ferdinand elibe is felterjesztetni határozta; és pedig, mindkét helyre, egy-egy bizottmány által. A király elibe terjesztő bizottmány tagjait negyven, — az országgyűlés előtt megjelentőt pedig száz tagban állapíták meg.

Megemlítem kérvényök kívánalmait is.

1. Kivánták, az oláh nemzet politikai függetlenségét(?!). Azt, hogy az országgyűlésen tulajdon képviselőkkel birjon. Tulajdon hivatalnokai legyenek az igazgatás minden fokában. És hogy nem oláhoknak, hanem románoknak nevezzék.

2. Érsekségök visszaállítását; évenkinti zsinatot. Sőt, az ezen gyűlést tárgyazó jegyzőkönyv, hivatalos magyar fordítás, ezt tárgyazó szava szerint: „...a nép által kikiáltott az erdélyi roman érsekség közakarattal (!).“

3. Az urbéri viszonyok megszüntetését kérik.

4. Iparszabadságot kívánnak.

5. Bizonyos kedvezményeket kértek azon pásztor emberekre nézve, kik marhakereskedést folytatnak Oláhország és Erdélyben. (Hogy talál!?!).

¹⁾ Legügyesebb és legterjedelmesebb tudósítást olvastam arról a hivatalos „Közlöny“ 4. és 5. számaiban (1848. jun. 11-ikéről és 13-ikáról). — Az „Erd. Híradó“ ezt illető tudósítását lásd: a máj. 23-iki (370-ik) számban.

6. Bányászati javításokat kérnek.

7. Ohajtanak szólás- és sajtószabadságot.

8. A nyolcadik pontot azon érdekes zűrzavar miatt, mely fogalmazásából kirí, szóról szóra közlöm: „A román nemzet kéri a személyes szabadságot, senki se fogathassék el policiai szin alatt, ehhez kapcsolólag kér gyűléstarthatási szabadságot, hogy az emberek semmi gyanu alá ne eshessenek, ha egybegyűlnek csak, hogy beszéljenek és békeségesen értekezzenek magok között.“

9. Esküdszéket kérnek szóbeli perfolyammal.

10. Nemzetörséget kérnek.

11. Körlevelöknek 11-dik pontja egy csodálatos biztonság kinevezését kéri bizonyos határrendezések végett.

12. A papok számára álladalmi fizetést ohajtanak.

13. Tanuló intézetekről szól, melyeket hasonlólag állami költségen akarnának létesíttetni.

14. Köztereivelést ohajtanak.

15. Tökéletesen új alkotmányt kívánnak a fennebbiek után Erdély számára, az igazság, szabadság, egyenlőség és testvériség nevében. (Tehát a francia három jelszó még egy negyedikkel is megtoldva!? Mintha nem nyujtott volna elég nehézséget már ama három is!)

16. Kivánják, hogy az unio kérdését nálok nélkül vitatás alá ne vegyék. Az róluk nélkülök lenne elhatározva különben; tehát előre is protestálnak az ellen.

Különös zagyvája emez okmány éretlen politikai nézeteknek, meggondolatlan kívánságoknak. Egy helyt a systema lapjairól leolvasott nagy szavaival találkozunk benne a ki nem főzött politikai eszméknek, míg más helyt, rögtön, a vidéki, az osztály-érdekek szűk látkörére, faluházi politikájára találunk abban. És mindezek mellett bizonyos hetyke önhittséget lelhetni benne, mely igényli magának a hatalmat egy jövőt teremteni; a belátást, azt boldoggá tenni; semmiből, vagy jobban viszonyosan kevés, elszórt elemből, miveltséget, füg-

getlen nemzetet alkotni. — Nem fogom állításait egyenként bírálni, csak néhány általános szót fogok és a 16-dik pontról pár megjegyzést mondani.

Amaz a gyűlés papi-gyűlésnek vala tudtomra hirdetve. Mi helye abban a politikának? És ha csakugyan volt, honnan azon arrogantiája ama gyülekezetnek, hogy az egy nemzet gyűlésének tekinti magát? Egy nemzetet vall be és tüstént annak képviselőjévé is válik? Felül állott-e az Erdély országgyűlésén? Mi biztosíthatott, hogy másodnap a cigányok, harmadnap a zsidók nem fogják magokat hasonló önálló nemzetnek jelenteni ki? Azoknak sorsa nem volt jobb az oláhokénál; kívánalmaik könnyen lehettek volna annyira méltányosok, mint övéik. Jól tudom én azt, hogy a politikában nem lehet mindig csak azt tekinteni, mi erényes, mi nem erényes, és sokszor módosítani kell a dolgokat a szükség parancsolatja szerint, — de, hogy egy gyűlés, mely a jog, az egyenlőség, az emberiném méltósága nevében lép fel, rögtön olyanokat tegyen, kívánjon, mely neki kiváló joga, tulajdona maradjon, ez nem megyen, ez nagy következetlenség. És, választotta, választhatta-e csakugyan a nép tömege ama gyűlésnek tagjait? És ha választotta volna is, lehet-e 15 ezer embernek csak rendesen tanácskozni bár? Lehet-e a „szabadság mezején“ egypár, előre szindarabi pontosságra betanított gyűlésben, egy alkotmányt forgatni fel, megsemmisíteni a történelmet, teremteni egy nemzetet, és a nép százezreinek nevében octroyálni egy leendő alkotmánynak bizonyos fontos vagy csekély vonásait? Micsoda dolog, midőn törvénytelen elemek valamely tárgyról, mint akkor az unioról, határoznak; és megkövetelik, hogy az alkotmányos rendes eljárás éppen úgy legyen, mintahogy ők azt helyesnek látják, mintahogy azt követelik? Ez forradalom. Jogi szempontból absurdum volt a tiltakozás az unio kérdésében.

Meg kell említenem amaz emlékezetes balázsfalvi gyűlésnek még egy határozatát. Jegyzőkönyvének vége felé oda van

dobva, hogy az állandó comité-nek legalább 12 tagja legyen. Ahá! tehát legyen állandó comité? Majdnem feledni látszának — vagy talán elpalástolni? — amaz intézményt, mely oly rettentő, oly nem üdvös hatást gyakorolt Erdély akkori viszonyaira. Kissé leebb a comité tagjai vannak közölve: Elnök püspök Saguna, alelnök: Barnutiu Simon 2-dik évbeli jogász Szebenben. Többi tagok: Fule Mózes, Moga János, Panovits János, Bodila Péter esperesek, Maniu Péter fogalmazó, Dunka Pál fog., Maniu Miklós lelkész, Pumnulu Áron tanár, Papiu Ilarianu Sándor irnok, Butyán János ügyvéd, Jancu Ábrahám ügyvéd, Pipos János irnok, Puskás János jogász, Batrimanu Sándor tan., Vajda Gábor irnok, Popovits Sabbasz lelk., Balecesku Miklós tan., Szuts János irnok, Moldoveanu István, Roman Konst. tan., Timasu Vaszil irnok, Mikes Ferenc ügyv., Pents Miklós ügyv., és mások, kik tetszeni fognak magának a comitének. — Ezen comitének székhelyeül Szeben jeleltetett ki. ¹⁾

Ezután Erdélyben egypár hét minden nagyobb szerű politikai esemény nélkül telt el; és eljőve végre amaz annyira várt, oly fontos nap, május 29-dike, melyen a kir. biztos, kormányzó-tábornok b. Puchner a törvényes országgyűlést, Kolozsvárt, megnyitotta.

Hogy az izgatottság, a mámor, azon nemét, jelenségeit meg lehessen érteni, mely nemcsak Kolozsvárt de az országnak egy nagy részét is áthevítette: ösmerni kell azon jelenséget, midőn együttérző ezer meg ezer ember, egész vidékek, közös érzelmek hatalma alatt állanak. Kis mássa az oly nemű együttérzésnek jól adott darab kitűnő helyeinek hatása a közönségre. A hatás nagy lehet, a tetszésnyilvánítás viharos. Itt a színházi közönség helyett százezrek rokonszenvét bírták a szóvivők, a vezetők. A tárgy nem egy idegen mese percig

¹⁾ A balázsfalvi máj. 15-ki gyűlés jegyzőkönyvét lásd hivatalos magyar fordítás után közölve: Köváry, Okmánytár az 1848—49-ki erdélyi eseményekhez. 17—24 lapokon.

tartó hatása, de mindenkit családi legrejtettebb viszonyáig kísérő közügy, mely siralmat áraszt, ha balszerencse hordja, jóllétet ha siker koronázza. Az érzelemtől áthatott tömeg pedig: a közügyekben oly egész lélekkel, élni tudó, hamar lángra gyuló magyar és székely volt.

A gyermek kedély bizonyos nekiadásával, nem tudták képzelni, hogy mit annyira látnak helyesnek, oly nemes indulattal ohajtanak, a mi oly természetesen következő jó vala előttök, meg ne történjen, el ne jöjjön. Hittek és reméltek. Az ár elragadta azt, kinek tó vére volt: meleg szavak áradoztak ajkain. El a hideg szivü számító fejet: ábrándozva építé a jövőt. El a vésznek fekete hollóját: már-már bekövetkezettnek tekinté egy szebb jövő napjait. Az általános reménynek bizonyos ömlengő, jóindulatú arckifejezése volt, mivel mindenfelé találkozáink akkorában. Az étiquette feszes szabályai tágultak; azok, kik távol állottak egymáshoz, összesímultak; ellenségeskedések enyésztek el: a közös érzelem összefűzte az embereket, mintha egy családnak fiai volnának.

Izgatottság, általános izgatottság vala, de ama jóféle nemből, melyet a jóllét érzete és a remény vegyülete alkotott. Oly izgatottság, mely nem bántott, mely inkább mindenkit magához emelni, a boldogságot mindenkire kiárasztani szeretete volna. Oly izgatottság vala, melynek jelszava az unio volt, mint oly talizmán, mellyel minden földi jót elérni lehet. Talán soha akkora éljeneket oláh és szász Kolozsvárt nem kapának, mekkorával az országgyűléseni egyhangú elfogadása után az unionak püspök Lemény és szebeni követ Schmidt (mostani főkormányszéki tanácsos) lőnek fogadva: Mennyire nem gondolták, hogy oly hamar, oly nagyon kiábránduljanak és az ébredés oly keserves legyen! ¹⁾

¹⁾ Klapka emlékirataiban, Czechtől, egy fejezet van következő címmel: az erdélyi hadjárat. Ebben meg van említve a honegységről szóló erdélyi törvénycikk keletkezése, de adatai nagyon roszak. Nagy kár pedig! Az van pl. ama vázlatban, hogy a szebeni követek tiltakoztak a két haza

Az unio egyhangúlag lön elfogadva az országgyűlés által és a törvényességnek még legkisebb formalitását is megtartva, törvénycikkelybe igtatva. A közegyetértéssel elfogadott unio törvénycikket (erdélyi szokás szerint) ő Felsége V. Ferdinand elibe terjeszték. A Felség jun. 10-ikén megerősíté azt oly meghagyással, hogy a rendek azt kihirdetvén és a szokott módon hitelesítvén, küldjék vissza legfelsőbb királyi szentesítés végett. — A rendek a megerősített törvényt közgyűlésökben felolvasták, kihirdették, s az elnök és ítélőmesterek aláírásával és a nemzeti pecsétekkel megerősítvén, jun. 19-kén alázatos fölirat mellett Ő Felségének be is mutatták. Erre pedig Ő Felsége julius hó 11-kén a törvényt jóváhagyta és királyi levelébe szórul szóra befoglalván, azt szentesíté és a törvé-

egyesülése ellen, és ajánlották, hogy a nemzeti pecsétet tagadják meg ama törvénytől; — miután azonban a többi szászszék pártolta az uniot, ama tiltakozásra nem valának tekintettel. — (Lásd Memoiren von G. Klapka Zweite Aus. III. B. 177.) — A dolog egészen másként áll! A máj. 30-iki, második ülésben, az unio kérdése tárgyalatván, Roth Ilyés, Brassó vidék egyik követe beszédet tartott és ugyanazt jegyzőkönyvbe is igtatta; és abban kijelentette, hogy küldői nevében, a Pragmatica Sanctio fennmaradásával létrehozandó uniot Magyarországgal pártolja. És ezt pártolták: épen legelől állván: Szebenszék követei: Schmidt Konrad és Schneider József; továbbá Segesvár követei, Brassóvidék másik követe, — Medgyesszék, Besztercevidék, Szászsebesszék, Szerdahelyszék, Újegyházszerék követei és Szászvárosszék követe. — (Lásd: az 1848-iki erdélyi országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve 13-ik lapját). — Sőt szebeni követ, Schmidt úr, a fennebbinél is többet tett, mert mint köztudomású tény, az útcán egybesereglett nagy számú nép kívánatára, mely épen a szászokat és oláhokat élteté, kimenvén a nép közé, ott öt vállokra emelték, és a szebeni követ beszédet mondott az unio mellett. — Hogy azonban visszatérjek Klapka emlékiratainak említett fejezetéhez, sajnálva kell megjegyeznem, hogy az említett nagy tévedés nem áll magára. — Hogy még csak egyetlen említsek meg: a nagylaki oláh tábor szétbontásának ideje nov. 10-ikére van téve, midőn az többel mint két héttel azelőtt történt: october 23-kán. — Különbzen ama Czeetzől származó fejezete Klapka emlékiratainak sok helyt szószerint hasonlít ugyancsak Czeecznek önálló munkájához amaz erdélyi hadjátról (Bem's Feldzug in Siebenbürgen); de úgy tetszik nekem, hogy emez utóbbi nemesak terjedelmesebb, de több gondnal összeállított mű is. — Meg kell

nyek sorába igtatta ¹⁾). Mint láthatni a cifra eljárásnak még csak egy részecskéje sem maradt feledve.

még itt említnem, hogy Asboth L. úr egy más versióval áll elő amaz erdélyi országgyűlésről, mely nem kevésbé hibás, mint Czeceknak fennebb cáfolt beszéde. Azt mondja, hogy „az ezen országgyűlésre küldendő kövek választása alkalmával a szászok grófja, Salmen úr, felszólítá a szászokat, hogy követeket ne küldjenek az országgyűlésre. Szebenszék teljesíté a felszólítást és többen mások követték példáját.“ — (Asboth Laj. Emlékiratai. Második kiadás. II. köt. Az erdélyi hadjárat története. 6-ik lap). — A fennebbiekben már meg van emez állítás lényegesebb részének cáfolata. Azokhoz még csak a következőket melléklem: amaz országgyűlésnek maga Salmen F. úr tagja volt mint kir. hivatalos, mint a legelső ülés jegyzőkönyvében látható. És ugyanabban elő van sorolva mind a 11 szász törvényhatóságnak két-két követe (Lásd: az 1848-iki erdélyi országgyűlés jegyző- és irománykönyve 5-ik és 10-ik lapjait). — Nem titkolhatom el itt, átalán bámulatomat, hogy egy magyar tollból folyó, 1862-ben második kiadást ért munkában oly leírása van az erdélyi hadjáratnak és viszonyoknak, mely hemzseg a hibától. Ha nem akkor jelent volna meg említett munka, midőn már amaz országgyűlésnek eseményei sok oldalú taglalatok által egészen tisztába valának hozva, és ha nem vonná magára a figyelmet annak címlapjára nagy betűkkel nyomott: második kiadás, — hihetőleg hallgatással mellőztem volna az egészet. Így azonban, habár sajnálattal is, elmondom, hogy réam amaz egész erdélyi hadjáratról szóló elbeszélés azon benyomást tette, mintha valaki kedélyes beszélgetés, pipa közti teréceselés közben hallván eléggé át nem gondolt elbeszélését, elregélését amaz eseményeknek, minden további kritika nélkül adja azokat, annyira híven, miként azok emlékébe benyomultak. — Meg vagyok győződve, hogy A. úr sokkal meggondolóbb katona volt, mint a minő író. — Egyébaránt mind olvasóimat, mind A. urat, mind magamat megkímélem attól, hogy több adatát cáfolgassam.

¹⁾ Az erdélyi unióról szóló cikkelynek törvényes kelete minden kétségen kivülvé van téve: az 1861-iki feb. 1. gyula-fehérvári, ideigl. korlátnok B. Kemény Ferenc elnöksége alatt tartott bizalmi férfiakból alkotott értekezlet tanácskozásai: — valamint az 1861-iki évben Pestre hirdetett országgyűlés főrendi tábláján püspök Haynald Lajos nevezetes beszéde, — és szám nélküli ezt tárgyazó hírlapi cikkek által. Ez utóbbiak közül a b. Kemény Zsigmond ezt vitató, a Pesti-Naplóban megjelent cikkei külön lenyomatban is megjelentek. — És mindezek mellett, hogy semmise hiányozzék, 1861-ben Demjén L.-nál Kolozsvárt megjelent, az egész rövid tartalmú 1848-iki erdélyi országgyűlésnek jegyző- és irománykönyve. — Az azon országgyűlést tárgyazó eredeti hivatalos iratok, ha

A balázsfalvi gyűlésnek unioellenes kérelme akkor elő sem jött; nem is jöhetett elő. Az országgyűlés tanácskozási rendszerint a királyi előterjesztések (regia propositio-k) azután az országos, azután vidéki és azután még következtek volna magánosok ügyei. Az unio ott volt a királyi leírat pontjai közt (3-dik). Az országgyűlés egybeült és a fejedelemmel együtt törvényesen végzett felette. A balázsfalvi kérvény nem az ország kívánata volt. Az oláhoknak sem, mint külön politikai egységet képező tömegnek, de még úgy se, mint egy millió és nem tudom még mennyi embernek sem lehetett azt szabad meggyőződésből folyó kérelmének tekinteni. Azon kérelem, a legjobb esetben a kérelmesek számára, csakis azon 15 ezernyi tömeg határozatának járna meg; ha t. i. feltesszük, hogy azon nagy tömegnek tagjai egyenként birtak politikai meggyőződéssel, határozott nézeteik voltak az unio természetéről. De csak azért sem jöhetett volna az uniotörvény alkotásakor szóba, mivel azon követségnek, mely megbizva volt a balázsfalvi kérelmet az országgyűlés elébe terjeszteni, kötelessége volt nem csak azt kérni, hogy az országgyűlés mindenek előtt az oláhokkal foglalkozzék, hanem meghagyatott ugyanakkor, hogy az vigye el „a kérést az országgyűlésre és ne legyen más teendője, mint a kérést az illető helyen beadni.“ Volt pedig azon követségnek olyan tagja is, ki országgyűlési-tag vala.

Egyébaránt megjegyzem, hogy ama 48-ki erdélyi országgyűlés jegyző- és iromány-könyvében annak nincsen nyoma, hogy a májusi balázsfalvi gyűlés határozatait, kívánatait, unio elleni tiltakozásait, úgy a mint azok hozva voltak, az országgyűlésnek benyújtották volna, — de a junius 20-ki ülés jegyzőkönyvében megállapodása van közölve az országgyűlésnek négy „oláhok részéről“ beadott kérelemre nézve. Eme

nem csalódom, a múlt évben (1861-ben), még Kolozsvárt voltak hibátlan épségben, a főkörmányszéki levéltárban. Nem tudom, ott vannak-e most is. Csoda, ha azokat 1861-ben nem kérték fel Bécsbe.

megállapodásokból látszik, hogy azokban különböző oláh kívánások voltak megpendítve, de hogy azokban az unio ellen nyilatkozat vagy éppen tiltakozás lett volna, az ki nem látszik. — Az országgyűlés hangja különben irányokban síma, biztató, engesztelékeny ¹⁾).

Ama 48-iki erdélyi országgyűlésnek még volt néhány cikkelye, melyek a legközelebbi teendőket rendezték, vagy után mentek a pozsonyi utolsó országgyűlés végzéseinek, hogy ne legyen hézag a két testvérhon egységében.

A II. cikkely a legközelebbi hongyűlésre (Pestre) küldendő követek választását szabta meg.

III. c. a nemzeti fegyveres erőről szólott.

IV. c. az urbéri viszonyok megszüntéről; a földesuri veszteség kárpótlásáról.

V. c. arról, hogy államadósság lesz az urbéri veszteség.

VI. c. az urbéri viszonyok testületek irányábani megszünte következéseiről sat.

VII. c. a közteherviselést mondja ki.

VIII. c. a magyarországi 1848-ki sajtó törvényt (XVIII-ik) érvényesnek nyilatkoztatja Erdélyre is.

IX. c. a bevett vallások teljes jogegyenlőségét állítja fel.

X. c. a közlekedések előmozdításáról.

XI. c. a só-árról.

Az erdélyi országgyűlés bezárta után néhány hétig nem történt semmi váratlan nagy esemény ott. Erdély mindenestől a magyar felelős miniszterium alá ment jogilag. ²⁾ Erdély

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg az 1848-iki erdélyi országgyűlés jegyző- és iromány-könyvének 29—30 lapjait. — Rüstow azon adata, hogy az országgyűlés az oláh kívánásokat jóindulattal fogadta, e szerint értelmezendő. — (A balázsfalvi gyűlésről szól Rüstow Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges I. kötet, 67—70 ll.) — Említett munka minden tévedései mellett is becses mű. — R. többet tud viszonyainkról, mint a rólunk író németek nagyobb része. Vannak azonban nagy hibái is.

²⁾ Már máj. 29-ikről (Insbruckból) keltek azon legfelsőbb kegy. kéziratok, melyek erejénél fogva erdélyi volt kormányzó gr. Teleky József, valamint

számára kormánybiztosnak lön kinevezve b. Vay Miklós ¹⁾. — A robot még jun. 18-kán megszüntetett.

Mentől kevesebb történt azonban nyíltan, láthatólag, annyival több folyt kéz alatt. A bécsi kormány illetőleg az, mit én 48-ki bécsi kormánynak neveztem el, teljes határozottsággal ment az általam már fennebb vázolt irányban. Még jun., jul., aug.-ban mindig képes volt nemcsak megtagadni, ha másképen nem menekedhetett a galibákból, Magyarországon és Erdélyben levő eszközeit. Hátszegett pedig tovább fonta hatalmát. Oly ügyesen folytatta eme kettős játékot, hogy nemcsak a nagy közönség, de néha magok a nagy hivatalnokok nem tudták hányadán vannak vele, mik valódi célzatai, mely eszközökre számíthat. Mint már mondtam, erdélyi támaszai a szebeni burocracia, a rendes katonaság, az oláhság és a szászság vala.

A magyar miniszterium ezekkel szemben hű követőkre talált az erdélyi magyarságban, valamint székelységben, a törvényhatóságokban és azok tisztségében, az egész erdélyi nemeségben, alig egypár fehérhollóként ritka egyéniségen kívül.

Ott több a szám, itt katonásabb a véralkat. Ott határozott terv szerint együtt működő igazgatás, a néptömegben nem sok erély. Itt habozó, épen az átmenet nehézségeit élő kormány, de a tömegben több erély. Ott fanatisált nép; itt kétségbeesett önvédelem. Mindkét felől nemcsak magok mellett lenni állították a jogot, a mint azt majd mindig mindenki szokta, de mindkét felől a Habsburg-Lotharingiház hűségében mondták magokat állani, és jelesen V. Ferdinand tántoríthatlan híveinek állították magokat. — Páratlan zürzavar!

katonai kormányzó b. Puchner Antal, főherceg István nádornak hatósága alá rendeltettek. (Lásd a „Közlöny“ 1-ső számát, 1848. jun. 8-ról.)

¹⁾ B. Vay Miklós koronaőr „teljhatalmú királyibiztosnak“ Erdély számára jun. 19-kén nevezetett, István f. her. nádor és kir. helyt. által. (Lásd a „Közlöny“ 17-dik számát).

II.

A vidék.

Magyarország hamarabb bekövetkezett a zivatar vér-özöne, mint Erdélyben. Nagy-Kikindán már husvétkor felkelt a nép, öldökölte a magyarságot. Jun. elején már táborozásra került a dolog. 11-ikén Hrabovszky tábornok Karloviczot beakarta venni; ott valódi csata fejlődött ki; és terve még sem sikerült. Magyarország déli részén, azon időn kezdve, folytonosan dühöngött a belháború. Septemberben pedig már maga Jellasich is beütött.

Erdély nemcsak aprilisben, májusban, de augusztusban és septemberben is még nyugalomban volt külsőleg; vagy jobban mondva: Erdélyben még azon hónapokban a növekedő feszültség mellett is nem jutának a belháborúra.

Minden felé sejteni kezdék a vész közeledtét; hiszen maga a pesti országgyűlés mondá ki, hogy az ország veszélyben van. Mindenki készült; senki se tudá, ki vagy mi ellen van, Erdélyben, valódi ok készülni.

A magyarok, különösen a városokon, rendes nemzetőrséget állítottak fel, magok által választott tiszték alatt. Katonai gyakorlatokat tartottak; igyekeztek magokat felszerelni. — Az oláhok közt bizonyos zszibongásnak kezdettek jelei mutatkozni, mely állandó kísézője és előjele leve minden későbbi műveiknek. Folytonosan jöttek-mentek Balázsfalvára, gyűlésekre; sokadoztak és újra elszéledtek. Rendes nemzetőrséget belőlök nem lehetett alkotni: arra igen mive-

letlenek valának, mintsem könnyű szerével betanulhatták volna a katonai gyakorlatokat; igen szegények voltak, hogy el tudják magokat a szükséges kellékekkel látni; igen kevés mívelt, előkellő egyén volt köztük arra, hogy egy szokott nemzetőrségi-tisztikart lettek volna alkotni képesek; — de, valami népfelkelésfélét organisáltak köztük. Egyes tanítókat az oláh határőrök közül kaptak; sőt, még császári szolgálatban levő katona-tiszt is akadt, meg Szebenből jött rendelet nyomán, egy-egy köztük. Ezek későbbi míveleteiknek is állandó kísérői, tanácsadói valának. Puskákat kaptak, de nem nagyon sokat, sok nem is volt, a katonai tárházakból; a legnagyobb rész azonban lándzsával volt felfegyverkezve.

Néhány darab fegyvert a magyarság is kapott itt-ott, sőt Kolozsvár számára Fehérvárról ágyúkat is ígértek, azon időben még, midőn a Szebenben, igazgató osztálya a bécsi kormányznak, nem látta szükségesnek véglegesen szakítani a Kolozsvárt székelő részével a pesti államhatalomnak. — Fegyvert már többet kaptak a magyaroknál az oláhok és legtöbbit az engedelmes, a mindenre kész, de kisé félénk természetű szászok.

Mint mondtam már, Erdélyben később került fegyverre a dolog, mint az Alvidéken, de oly nemű izgatások mellett lehetlenség volt, hogy egy-egy helyen kisebbféle kitörés ne legyen.

Valóban még májusban volt egy kis öszveütközés oláhok és székely rendes katonaság közt. Az öszveütközés színhelye Mihálcfalva volt; nem messze tehát Fehérvártól és közel azon ponthoz, mely az oláh izgatásnak darabig középpontja vala. Azon öszveütközés azonban, kicsi volt és egészen azon színél birt, mintha valami határrész feletti jogkérdés, falusi egyenetlenség, idézte volna elő. A mihálcfalviak elfoglalák földesuraiknak valami rétjét. A dolog törvény útjára került. A törvény visszaitélte a rétet; a mihálcfalviakat kiharcolta abból. Az elfoglalók nem tágítottak. Erőhatalmi vissza-

helyezés lön rendelve. A legközelebb állomásozó cs. k. katonaságot küldtek ki, a törvényszéki határozat foganatbavételére. Az oláhok nagy számban öszvegyültek, fenyegetődztek, félreverték a harangokat. Próbálták őket capacitálni. Nem ment. És, csoda-e ha nem ment, midőn annyira voltak már akkor bujtogatva, hogy a katonaságot, mivel történetesen székelyek voltak, nem akarták elösmerni a törvényes hatalom erejének; azt mondták, már akkor, hogy a „székelyek nem a császár katonái.“ A hosszas értekezésnek, szép szerével próbálgatásnak egyszerre véget vetett az, hogy valaki az ellenszegülő oláhok közül, a gabonában elbujva, reá lőtt a székelyekre és egy közvitéz találva rogyott össze. Ugyan ezen percben a parancsnokló őrnagy és az ott levő kapitányra kaszát emelnek. Erre a legénység parancsolat nélkül lőtt. Elesett vagy 14—15 oláh. A többi, lehetett egypár ezer, rémülten szaladt szét. A csend és rend ez alkalommal ott rögtön helyre lön állítva ¹⁾).

Jelzéseül annak, hogy mily páratlan fejtelenség kezdett lábra kapni, mily példatlan jobbra balra hajlongással tudta a szebeni kormány intézni ügyeit, szolgáljon következő:

Mint emlitém már, a balázsfalvi májusi gyűlés határozatai közt egy állandó comité felállítása is volt. A jegyzőkönyvben felállításának indokait nem találom. Különben azt

¹⁾ Ezen mihálcfalvi eseményt illetőleg lásd azon nyilatkozatot, melyet Pap Zs. 48-ban képviselő állításai ellenében közrebocsátottak: gr. Teleki József, Wesselényi Miklós, Józsika Miklós, Teleki Domokos, Zeyk József, Zeyk Károly, Kemény Domokos, ifj. Bethlen János, Mikes János, Györffy Samu, Lészai Dániel („Koss. hirlapja“ 62. és 63-ik számokban, „Közlöny“ 86. sz. Előbb a „Közl.“-ben jelent meg.) A dolognak legrészletesebb, legpontosabb és éppen hivatalos előadását adja a „Közl.“ 88-dik száma; terjedelmes kivonatát közölvén az erdélyi főkormánysszék és főhadi tanácstól közösen kinevezett vegyes bizottmány jegyzőkönyvének, mely a mihálcfalvi amaz eseményeket kinyomozni vala kiküldve. — Nyomozó biztosok voltak: a f. korm. szék részéről gr. Béli F., b. Kemény István; a kat. korm. részéről: Teutsch száz. — Sándor hadügyész és százados.

mondták, hogy az szükséges a végre, hogy legyen honnan a nemzet a kérvényére adandó válaszokat megtudhassa. Könnyen át lehet látni, mily otromba ürügy. — Ezen comité Szebenből folytonosan bujtogatott. B. Vay annak véget akarván vetni, elhatározta a comitét megsemmisíteni. A parancs nem hatott. Gróf Béldi Ferencz Szebenbe lön küldve, hogy a comité tagjait fogassa el. Béldi Szebenben megjelent aug. 19-kén. A gen. commando fél század granatost ad rendelkezése alá. A ház, melyben szállásoltak a comité tagjai, körülfogott, de csak Laureanit és Balascheskut (Balacescut) ¹⁾ sikerült megtalálni és kézre keríteni. — Társaik elmenekültek és folyamodtak a foglyok kibocsáttatásáért b. Puchnerhez. Ez őket b. Vayhoz utasítá. Erre Orláton, Szeben tövében, gyűlést tartottak és abban az oláh határőröket felporozván, mintegy kétezeret hoztak belőlök be Szebenbe azon roham-kérvénnyel, hogy Laureanit és társát bocsássák ki. Ennek következtében Pfersmann tábornok őket kibocsátá a fogságból, Laureanit pedig diadalmenettel vitték aug. 26-ikán Orlátra. — Ugyanott sept. 10-ikén újra gyűlés volt: gyűlése volt azon oláh határőr ezrednek (az elsőnek), melynek székhelye Orlát. ²⁾

Orlátról azután Balázsfalvára mentek az oláhok, és ott tovább gyűléseztek. Lemény püspököt, mivel az izgatások ellen volt, püspökségéből elmozdítani határozzák. (Honnan ana gyűlésnek e jog?!). Az unio ellen újra óvást tettek. Pedig a balázsfalvi gyűlés kérelmeit ő Felsője V. Ferdinand elibe

¹⁾ Kőváry csak Laureanit mondja elfogottnak. A sept. 5-iki „Közlöny“ (88-ik sz.) terjedelmes kivonatokat adván azonban a „Sieb. B.“ aug. 20-iki és 26-iki számaiból, melyekben gr. Béldi szebeni működését a comité ellen, előadja, Balascheskut is elfogottnak mondja. — (Kőváry ezt illető helye: Erd. tört. 1848- és 49-ben, 78-ik l.). — Ugyanezen esetről és hasonlóan terjedelmesen szól: Die Romänen der österreichischen Monarchie I. f. 19—20. ll. — Ebben azon nevet, melyet fennebb Balaschesku-nak írék, Bellasescu-nak találok.

²⁾ Az ezen gyűlésre vonatkozó adatokat lásd D. Rom. d. öst. Monarchie I. f. 21—25. — Ebben annak jegyzőkönyve is közölve van. — Továbbá a sept. 27-iki (76-ik számú) „Koss. Hirl.“ szeben vidéki tudósításában.

terjesztő küldöttség azon szóbeli választ nyéré, hogy kérelmeknek érdeme az unio törvény szentesítése által nagyobb részben megszűnt. Örvend különben Ő Felsege a küldöttséget biztosíthatni afelől, hogy az illető törvénycikk által kívánataik legnagyobb részének elégtételt már is. — Továbbá, ama balázsfalvi gyűlés, a comitét kormány testületnek nyilatkoztatá. És megbízta arra, hogy Erdélyt ossza fel praefecturakra; rendezze egy Dacoromania alapjait. ¹⁾

Íme, már nemcsak lázítás, de valódi önfejű organisáló működés a magyar kormány ellenében.

Ezen viszonyok közt érkezett a miniszterium rendelete a katonai összeírás iránt. — A comitét rendeletet bocsátott, hogy az összeírásra elő ne álljanak. Semmi sem vala könnyebb, mint a különben is felbujtatott népet a katona állításkor ellenszegülésre bírni. Hiszen már csak az maga megbecsülhetlen fogantatást nyújtott az ellenszegülőknek, hogy a magyar miniszterium alkalmazásba venni rendelte az ujoncozási törvényt, mielőtt királyi szentesítést nyert volna. ²⁾ — Másodszor is ömlött vér, de még mindig nem sok.

Aranyos-Lóna az összeíró bizottmánynak ellentállt. A bizottmány munkálata támogatására Bágyonból, Egerbegyerről és Tordáról székelv huszárokat, sor gyalogságot és nemzetőrséget rendelének. A dolog két napig húzódott: szép szerint akarták volna az oláhságot megnyerni. Ismét nem lehetett. Ezerekre ment a szomszédalfalvakból összecsozdult nép. Végre a bősziült tömeg kövekkel kezdett dobni; a katonaság lött; a tömeg, mint Mihálcfalvánál, szétmegyen. — Ez volt sept. 11-ikén. Sept. 17-ikéről b. Puchnertől rendelet megyen,

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg Kőváry: Erd. tört. 1848. és 49-ben 78. l. — Okmánytár 42. l.

²⁾ Lásd ezt illetőleg pl. a hiv. „Közlöny“ 76-ik és 83-ik számait. Amabban az előleges közlést az aug. 23-iki orsz. ülésről; emebben a bellügy min. rendeletét (aug. 29-ikéről) az ország minden törvényhatóságaihoz, az ujoncozási törvény alkalmazása megkezdéséről.

mely továbbra megtiltja a tényleges segélynyújtást a parancsnokló katonai tisztok részéről a közigazgatás közegeinek. ¹⁾

Erdélynek éjszakai részében, Naszód vidékén, akkor még alezredes Urbán, rendezé a magyar kormányval szemben a felkelést. Sept. 19-ikén, Naszódtól nem messze, táborba szállott. A népet falunként csődíté maga elibe, felesketé a császár hűségére. Kötelezé arra, hogy csak tőle fogadjon el rendeleteket. Hűségben maradások, vagy abban megerősödésök, vagy veszedelem elleni biztosítás kedvéért, kétfejű sasos biztosító leveleket adott ki. Ezt az oláhság pászurának nevezte.

Csakhamar Balázsfalván is ahoz hasonló történetek. Oda fegyveres gyűlés lön hirdetve. Azon magát a katonai kormány három zászlóalj gyalogsággal s egy század lovassággal képviselteté. A gyűlés folytonossá vált. B. Vay azon gyűlésezés ellen fellépett, betiltá; de azért tovább folyt nemcsak a gyűlés, hanem a naszódihoz hasonló felesketés is. Végre B. Vay maga is Balázsfalvára ment, hogy személyes jelenléte által vigye a dolgot a nyugodt, törvényes kerékvágásba. Hiú kísérlet! Ott már kibékülésnek helye nem lehetett. Az ügyek tulajdonképen nem Kolozsvár és Szeben; nem Vay és Puchner közt állottak, hanem a 48-iki magyar intézmények és a régi fajta osztrák kormány közt. Itt nem lehetett már annyit adni, a mennyi ott elég lett volna, egész az öngyilkosságig. A megsemmisülés vala pedig épen azon veszedelem, melytől magunkat óni kellett. Azt nem lehetett önként elvállalni, mert az a legroszabb volt, mi nemzetet érhet. — Ha

¹⁾ Kőváry: Erd. tört. 48—49-ben. 79-ik l. — Ama lónai eseményt illetőleg egy tudósítás van a „Köz.” 112-ik sz.-ban. — Annyiban különbözik saját adataimtól, hogy állítása szerint a katonai parancsnok főhadnagy b. Bánffy János volt; tudomra Adler százados a Sivkovich gyalog ezredből, ki Tordáról jött csapatával, addig mig Baumgarten százados huszáraival Bágyonból megérkezett; az után: ez utóbbi. Legpontosabb és legterjedelmesebb leírását tudom emez eseménynek a „Kolozsvári Híradó” sept. 17-iki (63-ik) számában.

Vay annyit tudott volna adni, mi kielégítse azokat, kik vele közvetlenül szemben valának, ha annyit ígért volna, mennyit nem adhatott, — rögtön mások állottak volna elő új kívánatokkal és az előbb kielégítettek új követelésekkel. — Ott, hol rendezett katonai kormány van, mely el van tökéelve: csak is a nyers erőnek engedni vagy parancsolni, — szép szavakkal, pusztá kézzel nem lehet győzni, nem lehet igazgatónak lenni. — Arra, hogy oly viszonyok között ne lehessen célt érni, nem szükség az embernek árulónak lenni, a mivel némelyek Vayt vádolták; mihelyt valaki csak ember és nem bir holmi olyan természet feletti erővel, a mely szerint egy számár álkapocscsal az ellenség sorait lehetett összerontani, mindjárt meghajolni kellett az események súlya előtt. Megkísérteni és nem sikerülni: mindkettő a véges emberi tehetség szüleménye volt ott.

B. Vay felszólítá az oláhokat szétoszolni Balázsfalváról. Megígérték, de csak azon feltétel alatt, ha az oláh foglyokat szabadon bocsátja és az akkor egybegyülve levőknek biztosító levelet ad arról, hogy otlétükért feleletre nem vonják. Tudni kell ugyanis, hogy már azelőtt több oláhot fogtak volt el bujtogatásért, sőt a rögtönítélőszék is fel volt állítva a bujtogatók ellen ¹⁾.

B. Vay az elsőt megígéré, a másodikat (a biztosító iratot) sept. 22-kéről megadta. És mi lett az eredmény? A biztosító iratot kinyomatták és mint új kiadású pazsurát használták fel. (Minő eszközökkel lehet buta tömeggel szemben élni!?!)

Orrukat az oláhok még magosabban hordák. Éppen nem oszlottak el, sőt Jancu, kinek hasonlóan amnestiát küldött

¹⁾ A Pap Zs. állításai ellen tett nyilatkozatában említett erdélyi uraknak az van, hogy addig (tehát sept. elejéig) csak 6 oláhot fogtak el bujtogatásért. — A rögtönítélőszék pedig, még addig, tudtomra senkit sem végeztetett ki bujtogató, lázítás miatt. — Rögtönítélőszéki eljárás szerint Baternai, Simonics és Turk Kolozsvárt, Pap Laci M.-Vásárhelyt oct. hó folytán lőnek kivégezve.

Vay sept. 16-ikáról, sereggel ment Balázsfalvára. Onnan sept. 25-ikéről felterjesztést tettek b. Puchnerhez, melyben az unio ellen újra (hányadikszor?) protestáltak. Határozottan felmondák az engedelmességet a magyar kormánynak és magokat egyenesen az osztrák császár és német kormánya alatt állóknak vallják. Proclamálják Erdélyben is érvényesnek az osztrák alkotmányt. Kívánják a májusban választott comité megerősítését. Egy erdélyi hongyület szorgalmaznak, valamint egy ideiglenes kormányt, mely a népszám aránya szerint álljon oláhokból, magyarokból és szászokból. — Ezenkívül „Populus romanus“ (hát a „senatus“ hol maradt?!) aláírással sept. 27-ikéről nyilatkozatot bocsátottak közre latinul. Abban adja az „Erdélyben lakozó romai nemzet“ tudtára mindenkinék, hogy valamint az erdélyi magyarok és szászok fegyverkeznek és katonai gyakorlatokat tartanak, azonképen tesznek a „romaiak“ is. Felszólítják tehát a társ-nemzeteket és azok közegeit, hogy gátul ebben ne legyenek. Minden megbántást egyenesen utasítanak vissza; de különben ők csak saját oltalmukra ragadnak fegyvert és mindenkivel békében kívánnak élni ¹⁾).

B. Vay az oláhoknak tett ígéretét a foglyok kibocsátásáról is megtartotta. Az elfogott Mikás szabadon bocsáttatván, egyes Balázsfalvára ment és teljességgel nem hatott a béke helyreállása érdekében. Végre sept. 28-kán az idomtalan gyűlés eloszlott, de a comité, katonai fedezet alatt Balázsfalván maradt.

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg Kövály: Erd. tört. 48—49-ben 81-ik l. — Hasonlag K. okmánytár 76. l. — Szilágyi Sándor: a magyar forradalom története 194. és t. — Ez utóbbi műben közölve van ama gyűlésezésnek határozat öszvete, vagy miként a Die Roman. der öster. Monarchie nevezi, jegyzőkönyve. Nagy zavart okozhat azonban az idő meghatározásban, ha nem tudjuk, hogy amaz sept. 16-ikán kezdődött gyűlésnek határozatai sept. 25-ikéről vannak keltezve és a gyűlés még tovább is tartott. — A Die Romanen der österreichischen Monarchie ezt illető adatai majd egészen egyeznek a Sz. S.-éival. (Lásd említett mű I. füz. 30—34. lapjait).

Minden eloszlása mellett is a gyűlésnek Schurter tábornok sept. 29-kén Balázsfalvára érkezvén, talált még elég vezetőfele egyéniséget, kik rögtön elfogadták azon tanácsát, hogy az igazgató tábornokhoz Szebenbe egy küldöttséget indítsanak. Ezen küldöttséget b. Puchner october 3-kán fogadta is ¹⁾).

Már ezen időben a nyílt sisakkal fellépés ideje annyira meg vala közelítve, hogy a körül tekintő, tapogatózó szászok is fel mertek lépni. Szeben első szászszékben sept. 29-én gyűlés volt, és abban, valamint az oláhok, ők is felmondták a magyar miniszteriumnak az engedelmességet. Kijelenték, hogy rendeleteit, habár a kormányszék utján kapják is azokat, nem fogják követni.

A dolgok párhuzamosan haladtak a Királyhágótól keletre és nyugatra. Ezután már sokkal gyorsabb léptekkel kezdve jobbról és balról azok folyama rohanni és csakhamar egészen nyílt sisakkal állott szemben az egyik és másik fél.

Sept. vége felé a Pesten megjelent szász követek is kezdetek a magyar láthatárról eltűnni. A 19-ki ülésben hatnak lemondása forgott az országos ülésben szóban. — Sept. 28-kán gr. Lamberg a Pestet akkor még Budával egybekötő hajó-hídon gyalázatosan meggyilkoltatott. Oct. 8-kán, a már september 22-ke óta működő honvédelmi-bizottmány a Kossuth elnöksége alatt rendszeresítetett. — Octob. 3-káról bécsi hadügyminiszter gr. Latour rendeletet küld b. Puchnernek, melyben tudósítja, hogy már azután a magyar hadügyminiszterium egy rendeletének se engedelmeskedjen. Tudósítja, hogy a sereg parancsnokok utasítva vannak az összeköttetést Jellasichsal megkísérteni, és, ha az sikerül, neki magokat rendelkezése alá adni. Meghagyja továbbá, hogy b. Puchner, támogassa a Jellasich hadműködését, a két, kezei alatt álló oláh gyalog határőr ezredből 3 zászlóaljat haladéktalanul indítson

¹⁾ Die Rom. d. öst. Mon. I. füz. 34—35. II.

ki Nagy-Várad felé: és hogy mindent el kell követni, hogy a nemzetörség lefegyvereztessék ¹⁾. — Ő fge V. Ferdinand aláírásával Récsei mint miniszter ellenjegyzése mellett, ugyanazon napról (oct. 3-káról), kelt egy okmány, mely által elrendeltetik a pesti országgyűlés szétosztatása, az, hogy az ország haditörvények alá menjen; teljhatalmú kir. biztosnak és minden magyar koronatartományokban levő sergek parancsnokának Jellasich neveztetett ki ²⁾. Fennebb említett fellépése után nem soká folytathatta gr. Latour azt, mit ő Ausztriában a rend helyreállításának nevezett. Oct. 6-kán Bécsben utcai forradalom volt; a hadügyminiszter a felbőszült nép dühének esett áldozatul: — lámpásfára került.

És Erdélyben a párhuzamos ügyek miként fejlettek?... A szászok oct. 2-káról emlékiratot intéztek a császárhoz, melyben kérik, hogy a szász föld külön márk-grófsággá alakíttassék. — Az annyi felől veszélyeztetett magyarságnak támaszt rögtönözni Berzenczei, ki toborzani volt küldve a székely földre, önféjüleg nemzeti gyűlést hirdet Agyagfalvára oct. 15-re. Ez ellen felszólal Puchner oct. 6-káról. Fel szólítja a székely határőröket, hogy ott meg ne jelenjenek. Kezeskedik egyszersmind Puchner a belcsend fentartásáról. — Sőt, amaz agyagfalvi gyűlés hirdétése módjában megbotráncozott még a főkormányzók is: nagyon eszelős bűzűnek tetszett az úgy a mint rendezve volt. Miután azonban ama gyűlés megtartása kikerülhetlennek látszott, az egésznek vezetését a fő-kormányzók vette kezeibe. És egyezkedés útján végre maga Puchner is bele nyugodott abba, hogy minden faluból két fegyvertelen ember jelenhessen meg azon. — Brassótól Dévág az országút biztosítására már cordont kelle huzni. Urban alezredes fegyveres erővel ment Naszódra Szász-

¹⁾ Kőváry: Okmánytár 79—80 l.

²⁾ Szilágyi Sándor: Magyar forr. 172 l. és tovább; — Kőváry: Erdély tört. 82 l. és t. lássad.

Régenbe, és ott folytatá az oláhság felesketését; és pedig már ekkor fegyveresen rendelé őket magához. — Riebel József őrnagy is Hátszegen, a gen. commando ismételt rendeletére ugyanezt tette; ámbár itt, még mielőtt tovább menék, kötelességemnek tartom megjegyezni, hogy a Riebel parancsnoksága alatt sokkal kevesebb vérengzés és dúlás volt, mint más hatalmas oláh vidékeken. És, Riebel nem vált oly nagy emberré mint Urbán, im! — Még october elején Saguna püspök Pesten volt, részt vett a tanácskozásokban; 8-káról nyilatkozatot bocsátott az oláh comité tervei ellen. October 12-ke pedig már oly határnapul volt kitűzve Erdélyben, melyen nagy oláh táborok legyenek együtt Hátszegen Riebel, — Szász-Régenben Urbán, — Muzsinánál (Nagy-Enyeden kevéssel felül) Jancu vezérlete alatt és Balázsfalván a comité mellett.

Egy felvert hangyaboly zűrzavara nem lehetett rendetlenebb, kuszáltabb, mint Erdélynek akkori kinézése. A népesség egyik része gyülekezett, rendezkedett, katonáskodott, hogy a katonai kormányval egyesüljen, a magyar nemzetörököt lefegyverezze. A másik része ijedve, menekülni kísértette meg a városokba, hol több volt a magyarság, nagyobb erő felett rendelkezhetett a közigazgatás; nagyobb, rendezettebb nemzetőri osztályok voltak. Mindeközben szívszakadva várták székely testvéreiket, mint megmentőket.

Senki nem gondolt rendes foglalatosságával. A közlakósok legnagyobb része földműves volt. Már eljött azonban a vetés ideje, és senki sem vetett. Közeledett a jó szüret: senkinek sem volt arra gondja. A kovácsok nem jámbor ekevasakat kovácsoltak, hanem lándzsát. A kasza nem arra szolgált, hogy füvet vágjanak vele, — hanem az ellent. A falusi előljáróság nem a szolgabíró igazgatói és közcsendi rendeleteit kapta, hanem a rögtönzött katonai hatóságok hatalmas parancsait. A békés, csendes vidéki lak fegyveres oláhoknak, tivornyázó népnek vála tanyájává. Az üresen hagyott úri

udvarba betolongottak. Tele volt a kamara, tele volt a pince előttök, és ők nem volt kitől féljenek. Azok kik oly sokat nélkülöztek, azok kik mindig alárendeltek voltak, egyszerre csak azon helyzetbe jutottak, hogy csak kezöket kelle arra kinyujtani, hogy nekik is legyen bőven; azon hatalmipolcot, melyen földesuraik előttök mindig állottak, üresen, elhagyottan látták; volt földesuraikat pedig mint földönfutókat... Nem oly eszeket és oly jellemeket megingatott volna a kíséret, minő az erdélyi oláhság nagyobbrésze, de sokkal különbeket is.

Bárminő rendetleneknek és teljesen organisálatlan tömegeknek is tűntek fel első tekintetre az oláh gyülekezetek, fővonásaiban mégis egy, olyan a milyen, előre kigondolt terv szerint csináltak, és bizonyos rendezésnek a magvát rejtették. Az organisatio a comitétól származott; a felsőbb katonai és politikai inspiratio Szebenből jött közikbe. A bonyolodott szálak a bécsi 48-iki kormány kezében fonódtak öszve.

Ezen időpontot illetőleg kétségenkívül igen sok [olyan] adat lappang még, mi napvilágra jöve, sokat derítendi a későbbi történeti munkákat. De már csak azon adatokból következtetve, melyek rendelkezésem alatt állanak, merem állítani, hogy különösen az oláh comité nagy tevékenységet fejtett ki.

A még september elején tartott balázsfalvi gyűlés határozata szerint a comité megkísértette Erdélyt római elnevezések szerint újra osztani fel, új rendet teremteni. 15 praefecturára vala felosztva Erdély. Minden praefecturának egy külön serge, vagy népfelkelése volt, mely legio nevet viselt. A praefecturáknak, valamint a legioknak, parancsnokai a praefectek valának. Minden praefect mellett volt egy alpraefect (vice-praefect). Minden legioban volt legalább 10 osztály; ezek élén tribunok, vagy vice-tribunok állottak. Minden tribun alatt 10 centurio, vagy vice-centurio állott körülbelöl ugyanannyi száz emberrel. — Az egész

oláh népfelkelés számát 195,000-re tették. Valóban, ha mindannyian oly vitézek lettek volna, minő vitéz seregnek elnevezéseit negélyezve használták, rettentő erőt képviseltek volna.

Az Enyed vidékén volt praefecturák következők:

A topánfalvi. Magában foglalta az Enyedtől nyugotra és délnyugotra fekvő havasok egy nagy részét. Magát Enyedet is ezen kerületbe számították vala, mint a bányavárosokat is. Határa kelet felől a Maros volt. Ezen praefecturának volt feje Jancu Ábrahám, ifjú ügyvéd, vagy, hogy megadjam az illendő 48-iki címet: „a havasok királya.“ Ez volt társai közt az első. Legioja: legio prima montana nevet kapott. Ebben volt vice praefect, és nem mint sokan hiszik külön praefecturának feje, Prodánu Probu, volt muzsinai oláh pap.

Balázsfalva is egy praefecturának vala főhelye. Ennek nyugati határa a Maros volt. Terjedett Fehérvár vidékétől Maros-Ujvárig. Ezen praefecturába 120 falu esett, mint állítva van, 20,000 fegyverfoghatóval. Ennek parancsnoka volt az elhíresedett Ákszentyá Szévérú¹⁾ (olv. a nevet magyarul; a nyominték a vez. név második szótagán van).

¹⁾ Nagyon nehéz közelebről elmenni az oláhok, a matador oláhok, nevén és azok leírásán. Új neveket vettek fel kényők, kedvők szerint, a római történelemből keresvén olyat, mely igényeiket kielégítse, — és ezen kívül régi neveiket is változtatva írják le. Így pl. Ákszentyá e nagyra tartó nevet vette fel: „Szévérú.“ Prodánu (vagy mikint Erdélyben a magyarok őt nevezik): Prodán, ezen fennhéjjazót: „Probu.“ — Én szivesen úgy irnám Ákszentyá nevét, mint ahogy oláhuul írni kell, mert jól tudom, hogy a családi tulajdonnevek a családok sajátjai. Nem tudtam azonban megállapodni afelől, mikint helyes azt leírni, és így kénytelen voltam ahhoz tartózkodni, a mint hangzik. Nem tudtam pedig neve leírásával tisztábjönni, mivel én magam láttam aláírását, mely vala: Axente. Ez, mikint állítani hallottam, azon kiejtésnek, a mint én ama nevet leírtam, megfelel. De ama hivatalos jelentésben, melyet „Die Romanen der österreichischen Monarchie“ közöl, neve következőleg jön elő: „Bericht desJ. Auxenz Severu“ sat. És tehát nem Axente, hanem Auxenz? És miért Auxenz? Azért talán, mert az közelebb áll e szóhoz Auxentius?....

Torda is egy praefectura székhelyeül volt kinézve; csak-hogy nem keríthették hatalmokba. Annak parancsnokaül (de már a télben) Bálint (vagy amint ők írják Balinte) Simon, verespataki pap volt kinevezve. És micsoda neve vala ama tordai praefecturának? Miután Torda mellett mindjárt, egy régi római coloniának, egy városnak vannak romjai, melynek neve Salinae volt, a tordai praefecturának neve volt: salinaei praefectura; jóllehet, a Salinae név most általában nincs használatban.

Bármennyire lovagiasan is akarták volna némely vezetők az oláh elemet, mint katonai erőt felhasználni az ellen, mit ők fejertlen, törvénytelen, korona és haza ellen küzdő magyar forradalomnak neveztek, mely csak néhány lázongó fejet számíthat hívének, — voltak mások, kik annak ezen lehető, katonailag méltóságos fellépését lehetlenné tették, kik örökre irtózatossá tették a 48-iki küzdelem emlékeit. Voltak ugyanis, kik még a legvadabb, a legképtelenebb esz-közökhöz is képesek voltak folyamodni, csak-hogy a kolozsvári, a magyar kormány ellen felléptessék az oláhságot, vagy általában a parasztságot. — Az egyik csak azt mondotta, hogy a magyarok törvény, haza és korona ellen küzdenek, fel kell tehát ellenök lépni, úgy is csak egy töredéket kell köztök legyúrni. De a másik aféléket emlegetett, hogy a magyarok el vannak tökéelve egészen kipusztítani az oláhot; el akarják venni nyelvét, el vallását. Addig rosz dolguk volt; de későbbre sokkal roszabb lesz: mintsem elpusztuljanak kegyetlenül, inkább hadd pusztítsák el ők a magyarokat. — Merték állítani sokan, hogy mindazon szabadságok, melyek 48-ban beköszöntettek, egyenesen a császártól jönnek, ki azokat már rég meg akarta adni, de a magyar urak nem engedték; sőt a magyar urak annyira mentek, hogy trónusát és életét fenyegetik; most fordul tehát a császár hű „roman“jaihoz, és igéri, a bujtogató szerint, hogy mindazon földet, mindazon vagyont, mindazon kitüntetések, melyek régebben a magya-

rok, az urak, a nemesek hatalmában voltak, mindazokat az oláhoknak adja. Különösen a közös földeket és legkülönösebben a közös erdőket mindenfelé a parasztságnak ígérték a hivatlan osztoztatók. — Ily ijesztések, ily ígéretek még a legmiveltebb köznép eszét is megzavarhatják; hát még a nagyobb-részint a miveltségnek nagyon alant álló fokán levő oláhokét? És legkülönösebben midőn napfény világos előtte, hogy egy rendes, organisált, katonai nagy hatalom támogatja őket. Honnan sejtse a nép nagy tömege meg, hogy azon német nagy urak netalán nem azt akarják, nem azt mondják, a mit némely olyanok, kik hozzájuk legközelebb állanak, beszélnék.

Aztán, csak addig lehet nehéz, míg a köznépet neki-zúdítyják. Ha egyszer a nép nagy tömegekben lázongani kezd; ha megtörik benne a hitet régebbi tekintélyei irányában; ha tényleg fennakad működése a kormányzatnak, a büntető igazságnak: akkor féktelenségnek, fejetlenségnek, gyujtogatásnak, pusztításnak kell lenni. A nemzeti sajtóság és a miveltség szerint kétségen kívül jelleme némileg különböző lesz a néplázadásoknak, de mégis nagyon fognak azok egymáshoz hasonlítani.

Minden emberben vannak nemtelen érzelmek, nemtelen vágyak; és, még a legnemesebbek is túlhajtva bünné képesek fajulni. Azokat köteles mindenki féken tartani, vágyait, indulatait mérsékelni. Ha pedig nem tartja féken, vagy önmagának árt, és a közvélemény sulytja, vagy ha másnak árt, az állam bünteti. — Gondoljuk már most magunkat egy míveletlen ember helyzetébe, kit a szellemi, az erkölcsi tökélyesnek eszményi képe, fellengős szabályai, nem vezethetnek; kit a közvélemény hatalma nem sulythat; kit a törvény utól nem érhet, vagy legalább is hiszi, hogy az utól nem éri: vajjon, különösen nagy tömegben egymást kölcsönösen izgatva, izskitelve, csendben, rendben, békeségben maradhatnak-e? Én tagadom.

Elméletemet a legszélsőbb vonalokig, a túlon-túlíg igazolta a 48-ki oláh lázadás. B. Puchner hiában adott ki rendeletet a pusztítás, a kegyetlenség, a szükség feletti gyilkolás ellen; hiában állított fel ítélőszéket, mely az oly nemű kihágásokat tárgyalja és büntesse¹⁾; ő maga, a gen. commando nem volt, nem is lehetett annyi bajban, zavarban semmiféle közigazgatási testületnek, hivatalnak középpontja, mentől hamarabb azután, hogy magukat az oláhok vidékeiken egyedüli uraknak érezték, a legirtozatosabb rablás, gyilkolás, pusztítás következett be. — És, annak nyomaira sehohol talállok, hogy a szebeni főhatalom a fenyegetésnél lényegesen tovább ment, hogy ama vandal tettekben matadorkodókat érdemök szerint sulytotta volna.

Ezer meg ezeren gyüilöngöttek, hogy oct. közepén a meghatározott helyeken lehessenek. Sok embernek sok eleség kellett; elegendő kéznél nem volt. Állítják, hogy megengedve a pusztá requirálás leve. Elmenének azonban az illetők és csináltak olyasmit, mi sokkal több volt requirálásnál. Ihol a rablás kezdete. — A gen. commando le akarta fegyvereztetni a magyarságot. Az oláh comité erre segédkezet nyújtani megrendelte, hogy a magyarokat minden felé fegyverezzék le és a gyanúsokat ítélőszékeik elibe foglyul vigyék.²⁾ Oct. 13-kán Gyárfás Elek szancsali birtokoson a rendelt mütétet az oláhok, kik őt útközben találták, végre akarták hajtani. De Gyárfás sem fegyverét nem akarta átadni, sem foglyul Balázsfalvára menni. Csetepaté következett és Gyárfást megölék. Micsoda rendeletre, parancsra hivatkozhatnak a tettek?! Az első oláh gyilkosság 48-ban, vajha utolsó is lesz vala!

¹⁾ Lásd: Siebenb. Wochenblatt. 1848 N-ro. 92. — (Nov. 9-kéről.)

²⁾ Lásd: Siebenbürger Bote. 1848. N-ro. 111. (oct. 18.) Ez a balázsfalvi directorium rendeletére utal, melyszerint a magyarokat le kell fegyverezni és fedezet alatt Szebenbe kísérni. „Tegnap, folytatja — hét magyart hoztak bé; mivel azonban nem voltak gyanúsak, ujra elbocsáták őket.“

Egymást érték ezután az áldozatok. — Mindjárt a legelsőek közé tartozott Dobolyi Zsigmond veresegyházi tehetős birtokos; a régi-féle erdélyi magyar vidéki nemes embernek példányképe; talpig becsületes ember. Az oláhok reá mentek udvarházára; azt mondták, hogy őt és leányait vinni akarják Balázsfalvára. Ugy történt azonban, hogy őt magát felkoncolták; leányai pedig irtózatosan összevagdálva érkeztek Balázsfalvára. — Főmatador volt a Dobolyi családon elkövetett kegyetlenségben egy Dendruc nevű oláh, ki későbbben a Bach kormány alatt Veresegyházán falusbíró volt. Ez hosszas időn keresztül viselte a felkoncolt néhai Dobolyinak egy kaputját, minthogy pedig azt legtisztességesebb gúnyjának, ünnepi ruhának tartotta, épen azon kabátban igen sokszor volt falusi ügyekben, a Bezirks-Amt előtt. — Egyébaránt ezen Dendrucnak nem utolsó kegyetlensége volt a Dobolyiékon elkövetett.

Tömeges támadás és tömeges mészárlás legelőbb Kis-Enyeden volt oct. 19-kén. — Kis-Enyed Alsó-Fehér megyének azon, a többitől elvált darabjában fekszik, mely Szász-Sebes és Szeben közt esik nagyon közel, valami egy órányira Szerdahely (Reissmarkt) városától. Oly közel van Szebenhez is, hogy midőn a küzdés közben Kis-Enyeden égés volt, az jól látszott Szebenbe is; sőt a jámbor „nyárs polgárok“ megijedtek, mert azt egy közeledő magyar csapat művének vélték ¹⁾.

Kis-Enyed a magyarságtól jócskán elszigetelve fekszik, oláh és szász lakta vidéken; maga azonban hatalmas falu volt: nagy volt benne a közbirtokosság, sok volt ott a nemes ember és ezek mind magyarok voltak. Aztán, jó, kerített, kőépületek voltak Kis-Enyeden: azok mindmegannyi kis erőségnek valának tekinthetők, ámbár nagyobbyszerű építmény, kastély, egyszem volt közöttük. Mindezek mellett annyira biztos

¹⁾ Lásd: Siebenbürg. Bote. 1848. N-ro. 112. (oct. 20-káról.)

helynek képzelték, hogy a szomszéd falvakból is vonultak oda egyesek biztonságot keresni, a mint sokadozni kezdettek azon vidéken az oláhok, a mint a legelső oláhok általi elfogatásoknak, Balázsfalvára kísértetéseknek híre oda jutott.

A rendelet már ki volt adva az oláhoknak a magyarokat lefegyverezni és a gyanusakat Szebenbe kísérni: de mikint kivinni ezt Kis-Enyeden? ott együtt volt vagy 160 ember. Erre oláh erő kellett nagy... nagy. Tehát: nagy erőt gyűjtöttek oda. Amint állítják majdnem 10,000-nyi. lehetett azon oláh népfelkelés, mely már oct. 14-kén kezdve Kis-Enyedet körülrajzá.

A magyarok látva a nagy-erőt, egy biztos kőépületbe, a Zsigmond Elekébe, vonultak. — Semmi kedvök sem volt magokat megadni ama felbőszült buta tömegnek; nem akarták családjukat, önmagukat reábizni ama nép kényére, mert a legrosszabbat vélték tőlök várhatni; és hogy méltán, megmutatta a tapasztalás. Annyival kevésbé akarták magokat egy felfogások szerint rendetlen lázongó tömegnek megadni, mert tudták, hogy közelökben, K. Apoldon és Szerdahelyen, rendes katonaság állomásozik; jól tudták, hogy Szeben sincs messze és onnan minden órán várhatják a segítséget.

Annyival helyesebben okoskodhattak így, mert még (oct. 14-kén) Erdélyben semmi nemű háború, tudtokkal lehető katonai actio, nem volt. Csak későbbi ama rendelet, mely által b. Puchner az ország kormányát megragadja, ostromállapotot hirdet; csak később hagyta jóvá az oláhok katonai működését, csak később lehetett volna világos előttök, hogy az oláhok, zászok és gen. commando egy úton járnak; és ők illetékes oldalról értesítve arról nem is lehettek, hogy b. Puchner azt ohajtja, hogy ők fegyvereiket letegyék; hiszen néhány olyan fegyver is volt kezökben, melyeket éppen cs. k. katonai depótából kaptak b. Puchner rendeletére. Nagyon méltán várhatták tehát, hogy idébb-utóbb meg fog jelenni egy csapat

rendes katona, mely az országos főhatalom nevében őket nemcsak megmenti, de azokat kiket ők lázangó, vad tömegnek okozatosan tartottak, méltó büntetésben részesíti.

A dolog azonban nem úgy történt. Az oláhok követelték a fegyvereket, és hogy adják meg magokat. A magyarok pedig, mint már említém, a Zsigmond udvarházába vonultak. Azt az oláhok körülfozták, irtózatosan ordítottak. Be akartak menni; a magyarok eltorlaszolták. Szét akarták hányni a gátokat, valódi ostromot próbáltak volna; de a magyarok lőttek és a nagy tömeg tiszteletteljes távolságban fenyegedőzve, ordítózva marad.

A Kis-Enyeden levő szerencsétlen magyarok, négy hosszú napot és négy virradni nem tudó irtózatos éjet töltöttek el rögtönzött erősségökben. Lehet képzelni azon feszültséget, melyben voltak, azon kimerültséget, mely végre erőt vón mindnyájukon; midőn, a férfiak éjjel nappal fegyverben örködtek; a nők pedig napokon át a kétségbeesés lassú perceit élték. — Egyszer csak oly vidámsággal, minővel a veszendő hajó népe üdvözölheti azon tudósítást, hogy a megmentők érkeznek, hangzott: jön a segítség! Ihol vannak a rendes lovas katonák! — És csakugyan nem tévedtek, Kis-Apold felől egy lovas osztály tünt fel, és... el is tünt. — Gondolom, egy szemléző csapat volt. — Máskor megborzadva vették észre, hogy miután az oláhok annyi ezeren kevesebb mint pár száz ellen sem tudnak boldogulni erővel, a közép-kori elemeket veszik segítségül: ki akarták a magyarokat perzselni! Szalmát hordtak a ház körül és meggyújtották. Ez lehetett azon tűz, mely Szebenbe 18-kán látszott és melytől ott sokan megrettentek. Ez különben a k. enyedieknek is több ijedtséget okozhatott, mint valódi bajt. A Zsigmond telke épületei cseréppel voltak fedve, igen könnyen nem lehetett azokat felgyújtani. Nagyon közel meg ahhoz nem igen mentek, mert benn puskák valának, készen a célzás utáni elsülésre. A puska pedig durran és öl.

E közben Szebenben a k. enyediékért ösmerőseik több ízben megkisértettek közben jární. Nagyon természetes volt ez, hiszen tán minden nap friss tudósítást kaptak azon szerencsétlenek szomorú állásáról. Altábornagy P f e r s m a n n h o z folyamodtak, ugyanahoz ki Laureanit a fogságból az orláti oláh-népgyűlés követelésre kibocsátá. Azért folyamodtak ehez, mert b. Puchner épen hivatalos körútban volt, helyettese pedig az említett tábornok vala ¹⁾. — Pfersmann néhány nap mulva vidám arccal mondja, hogy a k. enyediék dolgát rendbe hozta. — Valóban rendbe mindörökre, ez árnyék világban.

Ugy látszik, hogy, ámbár még csak oct. 16-ka óta lőn a gen. commando részéről elősmerve az oláh comité, azzal tette magát érintkezésbe a tábornok; és, kétségen kívül azért hogy az oláh seregeket rendbe tartsa, gyilkolástól, pusztítástól visszariassza, a K.-Enyeden levő magyarokat lefegyverezze, és a netaláni gyanúsakat Szebenbe kísérje: egy biztost küldtek ki, egy oláh tribun képében. Az pedig volt egy tanító a cs. k. katonai árvaháztól (vulgo: tránzsamentől).

Ama biztos tehát kiment K.-Enyedre és ott felszólítá a magyarokat, a császár nevét használván, a gen. commandot és a comitét emlegetvén, hogy adják meg magokat. Tegyék le fegyvereiket és széledjenek el; nem lesz egyiköknek is semmi bántódása.

A magyarság a viszonyokat megfontolva szívesen megadta volna magát rendes katonaságnak, mert azon esetben biztosan várta a lovagias bánást, de nagy mértékben vonakodott rendetlen csőcselék tömegnek adni ki fegyverét. — Felmerült azon eszme, hogy vágják ki magokat K.-Apoldra. Ott rendes katonaság van; majd az szárnyai alá veszi

¹⁾ Egyébiránt b. Puchner, b. Vayhoz intézett átiratánál fogva tudatta, oct. hó 9-kéről, a kir. biztossal, hogy gyöngélkedő egészsége miatt a kormányt letette. — Hogy azonban erre nem sokat lehetett adni, mutatja az, hogy oct. 18-kán egyszerre csak megragadta a kormányzás gyeplőjét. — (A fennebbi adatot illetőleg lásd b. Vay oct. 23-ki hirdetményét a népfelkelésről. — Köv. okmánytár 109-ik l.)

őket. De mikint rendezni a visszavonulást annyi ily nemű fáradsághoz nem szokott nővel, sok kis gyermekkel, aggokkal és betegekkel, gyalog. Ezért, ámbár a férfiak bíztak volna abban, hogy K.-Apoldra el tudnak jutni, egyezkedni kezdettek; hiszen ama biztos rendes kormány hatalom nevében ígért bántatlanságot.

Előbb a magyarok csak azon fegyvereket akarták a tribun-küldöttnek kiadni, melyeket, mint említém, épen a gen. commando útján kaptak volt azelőtt. Mindössze tán 17 volt olyan nállok. A béke-biztos saját fegyvereiket is követte, biztosítván a bántatlanságot. Miután nem sok lehetőség volt a válogatásban, végre abba is belenyűgödtak.

Az egyezmény szerint, az udvarnak meghatározott kapuján kilépve, egyenkint tették le a fegyvert. — A défilrozásnak vége leve; minden magyar fegyvertelen. Egy kis nyugalom állott be. Némelyek az idegenek közül, kik menhelyet kerestek Kis-Enyeden, már, a biztos szavaiban bízva, készülleteket kezdettek tenni az elmenetelre. Marháik, szerszámaik, szekereik már mind hiányoztak. A helyben lakók is kezdtek eloszlan; laka már mindeniknek fel volt dűlva. Egyszerre hangzik: meneküljetek, ölnek!

Itt következik egy oly vad öldöklési jelenet, melyet jobb lesz elhallgatnom. Minek egyik felől oly most is sajgó sebeket szaggatni fel, melyekre képtelen vagyok balzsamot nyújtani? Miért más felől bizonyos erkölcsi törpeséget tüntetni ki a maga utálatos részleteiben, anélkül, hogy abból kiemelni lennék képes? Gyűlölséget nem akarok táplálni. Aztán, megakad a toll, hallgatást parancsol az illem a baromi vadság bizonyos tényeit illetőleg. Azt emelem ki, hogy rövid gyilkolás után 40 és egynehány családból mintegy 140 ember férfi, nő, agg és gyermek lőn lemészárolva. A „Fekete könyv“¹⁾ mintegy 90 meggyilkoltat számlál elő névszerint. Én csak pár esetet fogok különösen megemlíteni.

¹⁾ A „Fekete könyvet“ illetőleg lásd az előszót.

A lemészároltak közt valának Dacó János, Farkas Károly és Lajos. Egyik Farkas a kéménybe rejtözve, megtudott menekülni. Továbbá Bányai S., Hodor K., Zavar K. és családja, Gidófalvi, Balog J., tisztartó. Ez utóbbi megkülönböztetett kegyetlenséggel lón kivégezve. Egy öreg Pallosné két unokájával erdőkön át megmenekedett: maga beszélte el 7 gyermekének halálát. — Egy guttaütött, ágyban fekvő, magával jötehetlen öreg asszonyt, mint régen a boszorkányokat vala szokás, ágya körül rakott szalmával megégették. — Csoda-e, ha midőn ily irtózatosságok történtek, azokat kikerülni Szalánciné, született Pallos, két gyermekét előbb egy kútba veté, azután maga ugrott utánnok. Hajadon testvére hasonlólag akart tenni. Az udvaron követeket gyűjtött szoknyájába, hogy a vízbe hamarabb belefuljon; aztán nekiindult a kútnak. Nem ért odáig: mintha menykő csapta volna meg, összerogyott. Jártak körüle, de senki nem bántotta: hullának tartották. Pedig élt, fel is ébredett; vagy, — ébredés-e az? hiszen meg volt örülve.

Hogy milyen közel áll emez árnyék világban a tragicum a comicumhoz és gyakran mily hamar váltogatják egymást, azt következő eset is bizonyítja. — Egy ifjú nemest, egy földbirtokost, a nevet tartozom elhallgatni, leszúrnak. Egy nagy ütés következtében eszméletlenül terül el ifjú neje. Nem halt azonban meg. Magáhoztért; hátáról nagy darab helyt le vala súrolva a bőr és ez hihetőleg még siettette a magához térést. A cigány hurubák (kalibák) közt volt, midőn eszméletre jött, ruha nélkül: azt letépték, elvitték; és, egybekötött lábakkal: tetszett őt vad szenvedélyökben, némeleknek a földön megvonszolni. A cigányok közt nem bánták; és nagy lón öröme, midőn anyja is életben oda jutott. Ott egyébaránt az ifjú nőnek fehér bőre, puha kezei, meg az, hogy úri hölgy, rendkívüli hatást gyakoroltak egy móré gyúlékony idegeire. Kijelenté, hogy neki az ifjú magyar hölgy tetszik és ő elfogja venni. A szabadkozás hiában volt. Nem-

csak hogy az ifjú nőt magát fenyegette a cigány, de azzal ijesztette, hogy anyját megöli; sőt komolynak látszó készüléket tett reá. Az elmúltak után nem vala tanácsos a vad szenvedélyt próbára tenni. A mi mórénk tehát megkapta a boldogító „igent.“ Papot szerzett, oláh pópát; ez megtartá az esküvőt. — A nemes magyar hölgy, akarom mondani, az új cigányné, a móré felesége, pár hetet töltött az új háztájban. Akkor sikerült csak a végnélküli pusztítás, rendetlenség, a rendes közlekedés tökéletes fennakadása mellett tudósítani szomorú és nevetséges sorsáról szebeni ösmerőseit. — Azok egyikének közbenjárására egy csapat katonaság küldetett ki K. Enyedre a fehér cigányné után. A katonai erő minden további processus nélkül alkalmat adott az elválásra, Szebenbe menekülésre. — Későbbre ugyan oda került a férjmóré is..... a tömlöcbe. Azon idő politikai alapon nyugvó pusztításaiban, lopásaiban sat. ez valami olyant talált csinálni, miért azon kevesek közé tartozott, kiket nyakoncsíptek. Szebenben volt aztán egészen a Bem ottani megjelenéséig. Akkor ő is az amnestisáltakkal együtt eltávozhatott.

Oly kis történet, mely regénybe is megjárna. Egyéb-aránt nem egyetlen eset, melyben a fehér bőr hatása cigányra, éltet, vagy élteket, mentett meg a gyilkolás ama korszakában. ¹⁾

Hátra van felelni arra, miért ölték tulajdonképen Kis-Enyeden le a magyarságot? vagy legalább: mi adott arra alkalmat?

Az első kérdésre kétségenkívül csakis a morális viszonyok ösmerete útján lehet értelmes, de nem kimentő, feleletet adni. Bizonyos hatalmi túlsapongásnak tekintem azt azok részéről, kik mindig szolgák voltak. Bizonyos részeg-

¹⁾ A kis-enyedi pusztítást illető új adatok legnagyobb részét egy magán levélből merítettem, melyet ifjú B. Kemény István volt szives velem közölni.

ségi, lázas indulat-rohama volt az oláhnak a magyar, a parasztnak az úr, a szegénynek a gazdag, a nem nemesnek a nemes, a condrásnak a posztógúnyás ellen. Kis-Enyeden egy csomó magyart öltek le, köztök nőket, gyermekeket és aggokat. A férfiak közt egy katona sem volt; egy sem vala közülök politikai notabilitás. Mindnyájan válának mátyurjaivá egy olyan ügynek, melynek apostolai átalán nem valának.

És mi adott véglegesen okot a gyilkolásra? Azt állítják, hogy a magyarok nem adták be minden fegyveröket. Sőt a „Sieb. Bote“ egy tudósítása szerint a fegyver letétel után, (vagy tán épen annak folyamában?) egy magyar egy oláhot lelőtt. Nagyon egyszerűn veti oda a „Sieb. Bote“: „Erre a románok dühbe jöttek és a magyarokat mind leölték.“ — Én nem mondom, hogy még egy magyar se titkolt volna el csak egy pisztolyt is; de ha mindjárt egy olyan, kinek sikerült fegyvert rejtteni el provocálás nélkül, mint első, lőtt volna a fegyver letétel után egy oláhot meg, — szabadjon pedig ezt egyenesen kétségbevonnom: — vajjon az feljogosította volna-e az oláhoikat, hogy ők mindenkit felkoncoljanak, személyválogatás nélkül? Kétlem. — Egyébaránt az említett „Sieb. Bote“ tudósítása (oct. 20-ikáról K.-Enyedről) cynicus előadása megérdemli az elolvasást. ¹⁾

¹⁾ Itt közlöm azt fordítva a „Sieb. Wochenblatt“ 80-ik sz.-ból (1848., oct. 30-ikáról), mivel a „Sieb. Bote“ azon számját, melyben annak meg kellett jelenni (N-ro 113.), nem tudtam megkapni. Egyébaránt, a S. W. mondja, hogy a S. B. után közli ezt.

„Kis-Enyed, oct. 20-ikán. — Már négy nap óta kezdett ezen helység nemessége, szidván a császárt és fenyegetvén lakos társaikat a románokat, jól felfegyverkezve, a várba (Schloss) vonulni.“ (NB. K.-Enyeden nincs vár). „A románok észrevették szándékukat; elikbeállottak és fegyveröket kérték. Ez összeütközésre adott alkalmat és a fegyverek tüze meggyújtott néhány széna-boglyát és asztagot. — Ezt a szomszéd helységek vészjelnek (Allarmzeichen) vették és oda siettek. A magyarok bezárták a kapukat és az ablakokból az összegyűlt népre kezdenek lövöldözni. Négy egyén megöletett, sokan megsebesedtek. Többszöri parlamentirozás után is a magyarok kijelenték, hogy utolsó csepp vérökig fogják magokat

Épen azon napok alatt, míg Kis-Enyeden emé véres tragoedia játszott, oly elhatározó lépések történtek, melyek a politikai és katonai válság pillanatait beköszönteknek mutatják Erdélyben. Már oct. 13-káról adott ki rendeletet a gen. commando minden zászlóalj parancsnokhoz, melyben meghagyja, hogy parancsolatot senkitől mástól el ne fogadjanak, mint tőle magától. ¹⁾ Kétségenkívül gr. Latour osztrák hadügyminiszter oct. 3-ki fennebb már említett rendelete következtében tette. — Oct. 16-kán az oláh comitét, roman béke-comité (Pacifications Ausschuss der Romanen) név alatt megerősíté.

Az oláh állandó comité, mint fennebb láttuk, már a májusi balázsfalvi oláh gyűlésnek vala határozata. Az azóta folytonosan fennállott, minden rendeletei dacára b. Vaynak. Működött, sőt nagy tevékenységet fejtett ki, valamint már hasonlólág vala érintve. De semmi törvényes, rendes igazgatási hatóság azt el nem ösmerte, nyílt egybeköttetésben vele nem lehetett. Végre october 16-ikán 1328. praes. sz. alatt megerősítettet. Az ezt illető rendeletet, mint állítva van, b. Puchner betegsége miatt, altábornagy Pfersmann írta alá, kinek nevével már többször találkoztunk. Tagjai is meghatározottak pontosabban, mint azt a balázsfalvi gyűlés tette. Azok valának: Balacescu M., Barnutiu S., Laureani

védeni. Nem tartották meg azonban e szavukat (Wort), mert tegnap délután, belefáradva az ellentállásba, ellenkező nyilatkozatot tettek, hogy t. i. az aerarium fegyvereit készek letenni. — A románok saját fegyvereik letételét is kívánták. Ebből (?) új civódás fejlődött ki; végre azonban kijelentették, hogy minden fegyvert le fognak tenni; valóban azonban nem egy (manche) pisztolyt tartottak elrejtve, a mit csakhamar be is bizonyítottak, mivel a défilirozásnál egy magyar ifjú egy embert leölt. Erre a románok dühbe jöttek és a magyarokat mind leölték. — Valóban nem tudom, mi van ezen tudósításban több: elferdítése, vagy utálatos cynismus. A többek közt még csak azon adata sem való, hogy a magyarokat „mind“ leölték volna. Egyesek menekülhettek.

¹⁾ Kővári: Erd. tört. 1848—49-ben. 91. l.

A. Treb., Cipariu Timoth., Mikas Fl. és Brán J. — Katonai részről melléjük adatott őrnagy Riebel Károly. ¹⁾

A comité oct. 16-kát pecsétjére metszette és az elősmé-
réssel kettőztette tevékenységét. Nyomon levelezésbe eresz-
kedett a gen. commandoval. Elöttem fekszik másolatban
oláhul és német fordításban laistroma azon átiratoknak, ren-
deleteknek, melyeket a gen. commando az oláh béke-comité-
nek küldött. Valóban hosszú sor. Most csak négyet emelek
ki ezek közül. Oct. 21-kéről jóváhagyja a gen. comm. Erdély-
nek azon katonai felosztását praefecturákra és legiokra, mely-
ről már szóltam. Igér számokra fegyvert és lőszert. — Ama
15 legio az összes osztrák birodalom 33-dik hadtestét vala
képezendő. Vezérletét, a szervező tisztek kinevezését magá-
nak tartá meg a gen. commando. — Oct. 23-káról rendeli a
katonai kormány, hogy a balázsfalvi sereg növeltessék. Oct.
25-kén azt adja tudtára, hogy a népfelkelés valamint a cs.
katonaság requirálásból tartandó. — Nov. 9-kén pedig azt
tudatja, hogy gör. egyesült püspök Lémény János hivatalá-
tól felfüggesztetik és helyébe vicariusnak Krajnik Simon
neveztetik.

Már kezdettek a szászok is egészen tisztán beszélni.
A „Sieb. Bote.“ oct. 20-ki (112) számában következők van-
nak: „A roman comité részéről, a (szász) polgárőrsereggel
egyetértve, minden falvába székünknek küldöttek mentek,
hogy azokat a hamar felfegyverzésre és szász polgártársaikkal
együttes működésre szólítsák fel. Ezen felszólításnak a romá-
nok mindenütt a legnagyobb készséggel engednek és nyilvá-
nítják, hogy a balázsfalvi határozatokhoz szorosán tartják
magokat.“ Ugyanezen számban tovább: „Csütörtökön, 12-kén,
Pap Sándor nevű oláhnak M. Vásárhelyen előbb kezeit le-
válták, azután felakasztották.“ (Természetesen, kérdés sem

¹⁾ Die Romänen der öst. Mon. I. f. 47. l. — Megjegyzem, hogy azon Riebel,
ki a comité mellett volt, nem az, ki hátszegi parancsnok vala. — A hát-
szegi parancsnok, mint már látók is, R. József volt.

térhet hozzá, hogy így az igaz legyen.) „Már ide jutott terrorismusa és tyrannismusa a magyar gyilkosoknak. — A kocka már elgördült, a vér vért kíván, fegyverre tehát románok, boszuljátok meg testvéretöket, a ki nemzetének igazságos ügyében hullott el mint áldozat.“ Aláírva: „egy román“ 1).

Igy beszéltek már oct. 20-kán Szebenben az ujságok is; és Kolozsvárt még oct. közepén remélték, hogy azon rendeletöknek, hogy a cassakat foglalják le és küldjék Kolozsvárra, sikere lehet. A rendelet oct. 13-kán adatott ki, azt illetőleg, Kolozsvárt. A pénztárak kiadásából természetesen semmi sem lett, hanem a helyett b. Puchner oct. 18-káról Erdélyt ostromállapotba tette egy rendelete által 2).

Mondja ama nevezetes rendeletben, hogy akkor tényleg Magyarországának törvényes igazgatósága nincsen. Tá-

1) Azon borzasztó vadsági vád után, melyet eme cikkeske beszél, figyelmeztetem kétszeresen arra, vajjon nem történt-e valami szokatlan, valami botránkoztató esemény a Pap L. kivégeztetésénél M. Vásárhelyt. És semmit sem kaptam. A „Kolozs. Híradó“ után a „Közöny“ 134-dik sz. írja, hogy Pap Lacit és Zoeller kapitányt, ki mint futár utazott, elfogták. — A „Köz.“ 141-ik sz., hasonlólag a „Kol. Hír.“ után szó van Pap L. elítélte-téséről. — Ugyancsak a „Köz.“-ben, 147-dik sz. egy eredeti maros-széki tudósításban érintve van kivégeztése; de semmi rendkívüli sines arról mondva. A „Koss. hírl.“ 100-dik sz.-ban pedig egy eredeti, M. Vásárhely vidéki tudósításban oct. 13-káról ez áll: ... „Tennap egy oláh bujtogatót, ... Popa Vasziát, Vásárhelyt felakasztották, a mint illik“ ... Magában véve nagyon különös, hírlapi tudósításban: felakasztották, amint illik; de ha ama rendkívüli kegyetlenség történt volna, csakugyan nem mondhat-ta volna a tudósító: a mint illik. — A „Kol. Hír.“ 79 és 82-dik számában szól a P. L. felakasztásáról. Abban sines semmi nyoma egy a szokottnál kegyetlenebb eljárásnak. — A d. Rom. d. österreichischen Mon. mind-emellett egészen új váddal áll elő! Azt állítja, hogy P. L. a szó valódi értelmében keresztfára feszítettet (buchstäblich gekreuzigt). Honnan meri emez állítást, eme vádat meríteni? ... 1862-dik év nyarán M. Vásárhelyt megfordulván a legmegbízhatóbb, hitelesebb kütöböl merített bizto-sítás nyomán, határozottan állítom, hogy mind a d. R. d. öst. M., mind az említett szász lapban ugyanezen dologról jött vad tudósítás alaptal-an mese.

2) Lásd ezeket illetőleg b. Vaynak erre vonatkozó jelentését. („Koss. Hírl.“ 101-dik sz. A 102-dik sz. közli a Puchner kiáltványát oct. 18-káról.)

maszkodva ő felségének, V. Ferdinandnak, azon oct. 3-ki manifestumára, mely Magyarországot mellék-tartományjaival együtt haditörvény alá rendeli, a hadihatóságokra ruházván át a főhatalmat, elhatározta Erdély kormányát kezébe venni. Kinyilatkoztatja egyszersmind, hogy minden hatáskörében álló eszközöket és erőmódokat felhasználja közcsend, rend és bátorság fentartására, ama vészteljes napokban. Ezt jogszerű, valamint lelkiösmeretbeli kötelességének tartja. — A kormánybiztosok működését törvénytelennek mondja és mindenkit felszólít, hogy azoknak ne engedelmeskedjenek. — És végződik: „Éljen alkotmányos császáruk és királyunk Ferdinand! Éljenek az ausztriai összes monarchiának testvériséget és békességet akaró hív népei“¹⁾).

Ekkor kezdődik egy oly elméleti és ténylegességekre vezető, papiroson valamint a csata mezőn folyó processus, melynek nem sok párja lehet a történet több ezredéves lapjain. Ugyanazon államban, ugyanazon korona alatt az egyik kormányhatóság szembe szállt a másikkal, mindenik a másikat törvénytelennek nyilatkoztatta; ő Felségének V. Ferdinandnak hű katonai kormánya hadat izen ő Felsége V. Ferdinand hű polgári, közigazgatási kormányának. B. Vay királyi biztos oct. 21-kéről szólal fel b. Puchner oct. 18-ki rendelete ellen. Mondja, hogy ő híve a királynak; mondja, hogy kineveztetése törvényes; mondja, hogy olyannak ösmerete el őt addig maga a katonai kormány; és mégis, egyszerre, a nélkül, hogy e részbeni felhatalmazást mutatna elő b. Puchner, az ő és többi kormány-biztosok működését törvénytelennek nyilatkoztatja, meggátolni akarja. Kijelenti azonban, hogy mind ő, mind a többi kor-

¹⁾ Lásd magát az okmányt Kővári: Okmánytár 103 l. és t.; — valamint az erdélyi 48-ki hírlapokban is.

mány-biztosok mint ő Felségének a királynak és hazának törvényes és hív tisztviselői hivatalos működésöket folytatni fogják ¹⁾).

Különös összeütközés! Egy ország hadi-kormányá hadat izen a polgári igazgatásnak. A kardos, álgys katonaság keztyűt dob a tanács-terem zöld asztalaira; és a tollat, kutya-bórt forgató hivatalok elfogadják azt. — Különös a dolognak már kezdete, és valóban bámulatos annak folyama, megadhatja ezt mindenki, bárminő is legyen politikai hitvallása. — A katonai kormány támaszkodhatott csaknem minden az országban levő rendes katonaságra ²⁾); a katonai igazgatás háborítatlan birtokában volt a szebeni kormány, rendelkezhetett többel mint erdély lakóinak fele számával feltétlenül, ha nem is volt legrendkívüliebb mennyiségben ellátva fegyverekkel és hadiszerekkel, bőven volt az raktáraiban; az egész szász föld, a városok nagyobb része, a nevezetesebb erődített pontok és különösen a legnevezetesebb Fehérvár, mely egy maga fontosságban felért a többiek öszvetével, kezeiben; birt az első kezdet nevezetes sikereivel; — és mégis, mindemellett, a magyar felelős kormány ügye lábra kapott pillanati aléltságából és oly határozott felsőségre emelkedett, mely ellen nélkülözhetlen vala a muszka segítség. Bizton mutatja ez, hogy a győzelemre nem elég a számszerinti nép-többség, nem a katonai gyakorlottság, a tényleges hatalomban létel, hanem még egyéb tényezők is működnek abban. Hogy azonban mik működtek még Erdélyben 48—49-ben, azt én itt nem fogom taglalni. — Visszatérek.

Már azon időben melyig fennebb eljutánk, nyomról nyomra találhatni a leghatározottabb nyilatkozatokra és tényekre, melyek, habár mind ugyanazon felséges személy nevében

¹⁾ Lásd ezen okmányt pl.: Kövári okmánytár 106. l. és t.

²⁾ Az azon pereben szemben álló katonai erőket illetőleg lásd: Bems Feldzug sat. J. Czetz 53. l. és t.

keltek, habár jobbról és balról a törvényességet igényelték, a különböző felfogást, szándékokat, terveket és egybeütköző célokat nagyon világosan jellegzik. — A már megerősített „romann pacificalo bizottmány“ oct. 19-kéről minden tagja aláírásával egy felszólítást intéz a magyar és székely nemzethez, melynek rövid értelme: a ki nincs mellettünk, az ellenünk. Felszólítják a magyarokat és székelyeket, hogy egyesüljenek velök (az oláhokkal) császár¹⁾, haza, törvény és szabadságért. És mondják tovább: „Vagy ezen egyesülést nem találjátok kivihetőnek? jó, úgy tűzzük ki a harc lobogóját, kezdjük el a véres csatát, mi sem rettegnünk tőle, minden erőnkéből folytatandjuk minden eszközeinkkel mindaddig, míg vagy győzve, vagy vesztve bevégezzük.“²⁾ Oct. 22-kén b. Puchner kihirdeti, hogy a zászlói alá térő cs. k. katonáknak, (ör mestertől lefelé) három holdnapig, büntetlen visszatérhetés van adva³⁾. Ugyancsak oct. 22-kéről tudatja az oláh comitéval, hogy egy honvédelmi bizottmányt (Comité für die Landesvertheidigung) állít fel. Ez össze nem tévesztendő az oláh comitéval. Ennek tagjai voltak katonák, az országos fő-commissariatust, szászok és oláhok.⁴⁾ Mindezekon kívül egy szász vadász csapatot alakítottak, az oláh felkelést rendezték, fegyverezték, táborba vezették. Ezt illetőleg egy tudósítást ide igtatok a „Sieb. Bote“-ból. „Tegnap vonult ezen széknek román népfelkelése a táborba. Két zenebanda kísérte és több tiszt. Ma pedig 4 órakor ment át a városon a román lovas-népfelkelés, vezetve Rézsinnárról kapitány gr. Alberti által. Ez egyesülendő a szelistei lovasokkal... Ő exellen. (Puchner) előtt défiliroztak,

¹⁾ Megjegyzendő, hogy a magyar államéletben mindig királyt, vagy Erdélyben néha fejedelmet szoktak használni. De ha bármit is használtak, ezt: császár, magára soha. — Ezt nagy hihetőséggel, a béke-biztonság tagjai is tudták.

²⁾ Kővári: okmánytár 100 l. és t.

³⁾ Ugyanott: 108. l.

⁴⁾ Lásd „Sieb. Bote.“ 1848 oct. 27-ki sz. (N-ro. 115).

ki megelégedését fejezte ki az emberek jó és martialis kinézésén“¹⁾).

Ezenközben a támadó, a tevőleges működést a rendes katonaság is megkezdte és nemcsak az oláhok. Urbán alezredes Szász-Régent már oct. 14-ikén megszállta két zászlóalj katonával és két kis ágyúval. — Oct. 20-ikán Riebel, mint Hunyadmegye császári parancsnoka, megszállotta Dévát. — Gedeon altábornagy pedig oct. 23-ikán indult ki Szebenből a székely erő ellen. Útját előbb Fogarasba vette. Fogarasból pedig oct. 28-ikán indult meg M.-Vásárhely ellen.

Mit tett mindezekkel szemben a kolozsvári kormány?

B. Vay Miklós királyi biztos oct. 23-ikán általános népfelkelést rendel egy emlékezetes hirdetésben.²⁾ Természetes lépés volt ez az öfenntartásért küzdők részéről. De sok tekintetben későn jött. A magyar föld nemessége megrémülve hagyta el otthonját, és biztosságot a legközelebbi magyar városokban keresett, ha általán képes volt valamely városba bejutni. A magyar parasztok részint semlegesen voltak otthon, kimozdulni képtelenek, részint magok is voltak az oláhok népfelkelési táboraiiban. Nem mondom, hogy még egy magyar parasztot se vitt volna közvetlen rablási vágy, bosszú vagy más nemtelen cél az oláh táborba, de nagyon kevés lehetett ezek száma. Jelentékenyebb volt azoké, kiket az oláh táborban megjelenésre kényszerítettek. Leginkább azzal fenyegették a magyar parasztokat, hogy lerontják házáat. Hogy a miatt elmentek többen az oláh táborba, nagyon könnyen megérthető. Átalánvéve: politikai-jellemet csak ott kell keresni, hol higgadt, önálló, hosszas politikai-tanulmány, eszmélés előzte azt meg; ezt köznépnél nem kell keresni. — A magyarokra nézve tehát igen nagy hatása nem lehetett ama rendeletnek; a székelyek pedig oct. 16-iki agyagfalvi gyűlésekről elindultak mintegy ár: azokat nógatni a jövésre nem

¹⁾ Lásd: „Sieb. Bot.“ 1848-ki 122. sz. (Novemb. 13.)

²⁾ Lásd a hirdetés szövegét: Kővári: okmánytár. 109. l. és t.

kellott; rendezni kellett volna, ha lehetett volna fellépésöket. Emlékezetesnek mondám mégis amaz oct. 23-iki hirdetését b. Vaynak: érdekes, hangjáért.

Különben b. Vay kormánya megkísértette a székelyek felléptetését oly rendben eszközölni, mely valódi sikert ígérjen; lehetlenné tette Berzenczei László, — és a viszonyok. Berzenczei úgy látszik azt hitte, hogy annyi ezer, oly vitéz hírben álló embernek, mint a kik képezték az agyagfalvi gyűlést, csak elindulni, csak megjelenni kell az ellennel szemben és szét fogja azt riasztani, vagy teste terhével eltemetni. A Berzenczei nézetének már magában azon előnye volt a másik vélemény felett, hogy szélsőség volt: a szélsőségek nagyonagy tömegben mindig sok eséllyel birnak az érvényre jutásra. Határozott túlnyomóságot adott annak az oláhok működésén való bosszankodás és mindenek felett azon haragra lobbanás, melyet az első oláh gyilkolások híre gerjeszt. Réz Farkas ugyanis a magyar földről a székelyek közé menekülvén az oláhok elől, oct. 17-ikén a szószékről beszélt el, mikint ölték meg Gyárfás Eleket, apját, anyját és nővéreit. Erre a sok ezernyi tömeg rivalgani kezdte: „mindnyájan és rögtön indulunk!“ ¹⁾ A helyett tehát, hogy kellőleg elkészüljenek, és a helyett, hogy csak az menjen, kinek menni helyes volt, mind, rendnélkül, mintegy hempelygő hó-zuhatag, oly sok ezerezen, megindultak. ²⁾ Nagyon természetes volt az első fellépés kudarca. Hanem, meg kell adni, hogy a székelyek ama vitézségöket kétségbehozó fellépést későbbre merőbe jóvátették: sok vitéz tettel és rendkívüli nekiadással.

¹⁾ Lásd ezt illetőleg a kolozsvári „Ellenőr“ 103-ik sz. (oct. 31-kéről).

²⁾ Lásd az agyagfalvi gyűlés leírását Kővári: Erd. tört. 48—49-ben 92. l. és t. — Jegyzőkönyvét: Kővári: okmánytár 91—99. II. Elbeszélésemre vonatkozik különösen ama jegyzőkönyv 20-ik pontja. — Ugyanazon gyűlésről hivatalos jelentése elnökének, a miniszteriumhoz, olvasható a „Koss. Hir.“ 99-ik számában (oct. 24-ikéről). — Az agyagfalvi gyűlés helyére nézve nagy tévedésben van Rüstow: M.-Vásárhelyre teszi azt. — (Gesch. d. ung. Insur. I. kötet 132. l.)

És az oláhok mikint folytatták az elkezdett munkát?

Puchner intette őket ugyan emberi eljárásra; fenyegette a rablásért, a vérengzésért, a gyujtásért, szigorú ítélőszéki eljárással: a felkelt oláhok nagy tömege mindazt számba sem vette, Puchner nagyobb részint, az egyszerű érvénytelen fenyegetőzésnél maradt. A fegyver letétel és a requirálás egy értelmű volt a kirablással és, hacsak maga számára nem akarta valamelyik oláh főnök megtartani az odahagyott úri lakot, vagy valami rendkívüli szerencse nem védte azt, a felperzseléssel. A Balázsfalvára foglyúl indítottak legnagyobb részint a jövő élet küszöbén léptek át: a fedezet a foglyokat agyonverte nagyon sokszor. Sokan eljutottak egyébaránt Balázsfalváig; de nem egy irtózatossan össze-visszaverve, béna tagokkal. Ott állandó fogda volt a széminariumban.

A magyarok, mint már többször említém, menekülni igyekeztek a városokba. De nekik, mint menekülőknél sem vala biztosságok azon városokban, melyeket a szebeni kormány rendes katonái tartottak megszállva, sem a szász városokban. Pl. a fehérvári várból adtak ki foglyokat Balázsfalvára vinni. Szebenbe pedig, az oltalmi bizottmánynak oct. 28-iki határozatánál fogva, már a következő napon kezdve, amint tisztaság kedvéért közbe van szúrva, oct. 29-ikén kezdve, senki sem bocsáttatott a városba, hacsak nem volt katonai-útlevele (Militär-Pass)!¹⁾ Ehez nem kell kommentár.

Legáltalánosabb vala az oláh felkelés Szeben, Fehérvár és Balázsfalva között; valamint e két utóbbinak vidékén: Enyed környékén és a bánya városok körül terjedő havasok közt. Legtöbb vér Alsó-Fehérmegyében folyt, ott volt a dúlás legirtózatosabb, de nem kell gondolni, hogy az külön törvényhatóságokhoz lett volna kötve. A mint a Riebel példája mutatja, legtöbbet tán attól függött minősége, mennyisége, ki volt az oláhok parancsnoka.

¹⁾ Ama rendelet szövegét lásd: Kővári: Okmánytár 113. l.

Nagy volt a dúlás, a vérengzés Küküllő és Felső-Fehér megyékben és volt kisebb nagyobb mértékben más törvényhatóságokban is. F. Fehér tisztsége nagy részét felkoncolták. Csak néhány héttel az előtt lemondott ¹⁾ főbiráját, ²⁾ a közszolgálatban megvénült, mintegy 70 éves aggott Matókot, kegyetlenül ölék meg. És még sokkal kegyetlenebbül Matók főbíró társát és akkor is főbíró, Miskét. Ennek, mielőtt kivégezték volna, kisütötték szemeit; ekkor erdeje felé fordították és kérdezték, látja-e azt. — Ime, baromi kegyetlenség communisticus árnyalattal.

Kocsárdon (Aranyosszék) az idegen oláhok mintegy 60 embert öltek le. És pedig oly kegyetlenül, hogy a ház-híjjára (padjára) menekült három tagja az oda való jegyzőnek, hogy kikerüljék ama vandalismust, mit szemök előtt a többi magyarokon elkövettek, felakasztották magokat.

Gerend-Keresztúron (Tordamegye), az oláh táborban, az egész környékből összegyűjtött mintegy 200 magyar nemes öletett meg rendre. ³⁾

Különös volt az, hogy a szebeni kormány, minden rendtelenségei és vérengzéseai mellett is az oláh felkelőknek, még olyan helyen is beleelegyítette őket a magyarok lefegyverzésébe, hol bőséges rendes csapatokkal rendelkezett. Azt ugyan nem tudom, hogy midőn a Szebenben levő kevés magyarságot lefegyverezték (oct. 18-ikán), rézsinári vagy szelistyei oláhokhoz folyamodtak volna; de már Fehérvár városa lefegyverzését, ámbár ama városra tátongva néztek le a vár hatalmas ágyú-telepei, már Fehérvárét, mondom, az oláhok fellépése által eszközölték. Mintha rösteltek volna magok közvetlenül fellépni.

¹⁾ Lásd „Koss. Hir.“ 110. sz. Ebben ugyan már a főbíró „alispánnak“ van nevezve; Matók helyett pedig, bizonyosan hibából, Morok áll.

²⁾ Tudni kell, hogy Erdélyben a főbíró nagyobb hivatalnok volt az alispánnál, és az mindjárt a főispán után állott.

³⁾ Fennebbi adatok a „Fekete-könyvben“ vannak.

E dolog következőleg történt. — Az oláhok már oct. 19-ikén és 20-ikán gyűlögöttek Fehérvár körül. Táborba, vagy a mint ők fejezték ki magokat ama mozgalmas időben, elnevezésüket a németből rontván, „lagerbe“ szálltak a városon kívüli térben Borbánd felé és a várostól nyugotra eső szőlők irányában. Ott némileg rendeztettek; fegyvereket is kaptak és annál jelentékenyebb mennyiségben lőszert. Megjegyzendő, hogy Puchnernek amaz Erdélyt ostromállapotba helyező, mondhatnám hadizenő rendelete, csak oct. 18-ikán kelt, a mint már sokszor is volt ismételve, a rendes és a postai közlekedés pedig azon egész vidéken fennakadt; vasút sem volt: most sincs; de most van Szeben és Fehérvár közt távirda vonal: akkor az sem volt. — 21-ikén reggel még szürkületben, a mint némelyek elbeszélik, miután jelt adott volna erre a várból egy ágyúlövés, benyomultak az oláhok a városba. A városnak azon részei, melyeket elleptek, rögtön meggyúlt. Mint állíták, csak azért gyújtották meg, hogy lásanak. A fehérváriak a dolgot nem vették tréfára. A nemzetörök riadót vertek. És ha nem is gyűlt össze egy hézagtalan sor: Fehérvár városa nemzetőrsége két században, két századosával élén csakugyan kiállott a nagy piacra (most egy része sétány.) Az oláh, betört tömeg, egyenesen nekik tart. Mint állítják, darabig nem tudták mit tartsanak felőlök, mert szakadatlanul ordítozták: „pácse! pácse!“ (béke.) Nemsoká tartott a bizonytalanság. Az ki legelől jött az oláhok közül, egyenesen az egyik századosnak tartott, felé nyujtott kézzel. Azt gondolta az, kezét akar neki adni. Midőn azonban hozzá ért... torkon ragadta. A százados sem rest: lelővi. Erre minden további rendelet nélkül sortüzet ad százada, és utána a másik is. Nehány oláh halva és sebesülve maradt a piacon; a többi vad futásban kirohant a városból. De azon rövid idő alatt, míg a városban voltak, azt nemcsak több helyen felgyújtották, de rabolni, sőt gyilkolni is kezdtek annak szélén.

Ezen kis siker nagyon felbátorította a fehérvári, tűzben soha sem volt nemzetőrséget; a megkezdett rablás, gyújtás pedig előkke tüntette a fenyegető veszély nagyságát. Midőn az oláhok 9 óra tájban visszatérni akartak Fehérvár városa elfoglalását újra megkísérteni, az egész nemzetőrséget látták magok előtt, mely szurony-szegezve riasztotta őket vissza.

Voltak olyanok, kik csakhamar átlátva, hogy a város egyfelől az oláhoktól fenyegetve, másfelől az erős várral és annak fedezetével szemben, az ágyúk közvetlen szájában, magát két század nemzetőrével tartani képtelen, várparancsnok Horákhhoz folyamodának oltalomért, és felszólalva az oláhok ellen. Értekeződés fejlődött ki, mely megállapodásra vezetett. Az írásba foglalt egyezmény szerint a város meghódol azon hatalomnak, melynek hűvéül magát a várparancsnok vallja, sárga-fekete zászlót tűz ki; nemzetőrségét feloszlatja; fegyvereit a várba beszolgáltatja. Ezekkel szemben Horák biztosította a város részére a vár oltalmát teljes hatalma szerint; és megígérte, hogy a városba oláh népfelkelést be nem bocsátat (1).

Fehérvár magát megadván pusztításnak nem vala kitéve. Az oláhok csak körülötte táboroztak, de nem benne. — Azon tábor, mely 21-kén akarta a várost lefegyverezni, vagy feldúlni, vagy mi, — még egy hétig tanyázott a város tövében, anélkül, hogy valami nagy esemény lett volna, akkor újra felriadt a város, hogy jönek az oláhok prédálni. Nagyon sok könnyen hívőre talált a szegény Erdélyben akkor ama hír! Nem történt pedig akkor ott semmi fontos (2).

1) Kissé különbözőleg adja elő Kővári ez esetet „Erdély tört.-ben 48—49-ben mint van az fennebbi soraimban, melynek nagyobb részét szives magán közlés után irtam. — (Köv. Erd. tört. 48-ban, 97. l. lásd.) — És, mint csaknem mindég, azon korban a szász adatok, nagy mértékben téves a „Sieb. Wochenblatt“ e részbeni tudósítása. (Lásd: S. W. 1848. N-ro. 88-oct. 30-káról).

2) Lásd a „Honvéd“ 1849-ki jan. 15-ki számát. (N-ro 16).

És most egyikéhez érkeztünk a legnagyobb pusztításoknak, melyek a 48-ki erdélyi mozgalmakat megfertőztették. Akár ha azt tekintem mennyi vér folyt; akár ha azt, mekkora értelmiség esett áldozatul; akár ha azt, mennyi vagyon lőn elrabolva, elégetve, semmivé téve: a zalathnai pusztítást az erdélyi 1848-iki pusztítások közt a legnevezetesebbek sorába kell helyeznem. És pedig minő várost ért az! Minő ártatlanul, mondhatnám tudtokon kívül lettek lakói politikai mártyrokká!

Zalathna egy hegyek közé zárt kis bánya-város volt. Széke volt különbféle bányász cs. k. hivataloknak és egy fiscalis (korona) uradalom igazgatóságának. Mint ilyenben viszonyosan igen nagy volt a cs. k. bánya-hivatalnokok és a honoratiorok száma. És, ahogy az az erdélyi bányáknál lenni szokott volt, a hivatalnokok egy nagy része nem magyar, sőt nem is mind a magyar korona alattvalója. Ezeken kívül laktak Zalathnán magyar földes urak, polgárok és oláh köznép. Bányái nevezetesek voltak, lakói mondhatni egészen a bányáknak és bányákból éltek. Minthogy azonban bányái közt igen híresek, nagyon jók voltak: átalán nagyon tehetősek valának. Kamarai vagyon épületekben, bányáskészületekben, készletekben nagyon sok volt ott.

Átalánvéve: mindazok, kik kizárólag egy szaknak emberei, keveset foglalkozhatnak a politikával; ha csak maga a szakma, melyre magokat szentelték, nem éppen a politika. Átalánvéve: a politikai életnek legerősebb gyökérszálai a szántóvető, a földmivelő emberekben szoktak kifejlődni. Mint mondám Zalathnát majd kizárólagosan szakfoglalkozás, a bányászat tartotta mozgásban. És, nagy volt ott a birodalom minden részéből egybegyült szakemberek, hivatalnokok száma; kik nem is ösmerték részben az erdélyi viszonyokat, és kik oly mértékben nem foglalkoztak a politikával, mintahogy az ausztriai bányászatnál az nem vala szokás; és mintahogy az Ausztriai-birodalom cs. k. hivatalnokai azt tenni mindközönségesen nem szokták. — Mint mondám: Zalathna lakossága,

nagy hegyei által a világtól mintegy elzárva bányászatából és bányászatának élt; az ott volt nagy cs. k. hivatalnok-sereg hivatalából és hivatalos előléptetésének szentelte életét; nem sokat törődtek a politikával; és mégis: úgy hozta magával a sors kereke, hogy Zalathna egy politikai ügy áldozataul esett. Sokak előtt lakóinak megfejthetlennék kellett mindörökké e kérdésnek maradni: miért éri őket e csapás? Annyival keservesebb lehetne a nagy tömegnek sorsa, mert nem tudhatta miért szenved, miért vérzik el. — Csodálatosak a végzet utai!

Zalathnán nemzetőrség vala rendezve. Hogy azonban minő jámbor, tekintély-elösmerő módon volt az életbe hozva, mutatja, hogy annak parancsnoka egy cs. kir. hivatalnok, és pedig a Zalathnán levő legnagyobb hivatalnok: bánya-administrator Neme gyei János. Számok összesen felmehetett 280—90-re. Mindemellett a zalathnaiak, kik általán nem voltak katonák és nem nagyon katonásak, sem jól fegyverezve, sem jól begyakorolva, az oláh havasok között elhagyatva, igen rosszul érezték magokat. Jártak benne, hogy rendes katonaságot kapjanak őrségül, de nem tudták kieszközölni; hanem, legalább fegyvert adtak számukra a fehérvári várból.

Már eljött vala ideje, hogy a sokszor emlegetett rendeletet a magyarok lefegyverzéséről és a gyanúsak elfogásáról, az oláh népfelkelés Zalathnára is alkalmazza.

Oct. 22-kén már tudták Zalathnán, hogy Fehérvár városát az oláhok megtámadták. Még sürgősebbnek tűnt fel a szükség magokat biztosítani. Ezért azon nap délutánján a parancsnok, Neme gyei, népgyűlést tartott, tanácskozni a teendőről. A határozat volt: ők nem akarnak háborút folytatni, annyival kevésbé, mert nem is katonák. Rendes katonaságnak készek magokat alávetni, de csöcselék néppel, oláh felkeléssel szemben, utolsó csepp vérökig fogják magokat oltalmazni; mert azok bármit is ígérjenek, képtelenek rendet tartani, és, idebb-utóbb, rablásra, gyujtogatásra, gyilkolásra kerül a dolog alattok. — Szegények, mintha előre érezték volna a jövőt.

Ugyanaz nap már elterjedt volt a hír, hogy az oláhok jönnek. És a hír való volt; minden felőlről közelítettek Zalathna felé; összesen sok ezer móc¹⁾.

Erre a nők és gyermekek a templomba költöztek; a férfiak az éjet fegyverben, őrzáratokkal töltötték; az oláhok pedig a városon kívül portyáztak és irtózatosan ordítottak.

Úgy látszik, hogy a nemzetőrség legkevesbé sem tudta katonai rend és terv szerint őrizni és biztosítani a várost. Egy esetet említek meg, mely a nemzetőr, a polgár-katonásdit, bármily komoly volt is a feladat, jellegzi. — Estve (22-kén) egy őrzárát, mintegy 9 óra tájban, a városon kívül, Petrosán felé, egy hidnál, találkozott egy lándzsás oláh csapattal. A kétféle csapat beszédbe ereszkedik. Egy puska, zalathnai részről, vigyázatlanságból elsül. Erre az oláhok elfutnak, kiabálván, hogy tanácsos Nemegyei és kohónagy Reinbold reájok lött. Petrosánban a zajra a harangokat félreverik. E közben az őrzáratot képző nemzetőr csapat is megrettenve visszavonul; jelentést teszen a történekről Nemegyeinél. Az administrator erre jónak látja magához hivatni Dobrát, Ángyelt, Pipost és Nemest, oly zalathnai előkelő oláhokat, kik az azon napi tanácskozásban kijelenték, hogy habár magyaroknak nem is tartják magokat, de a várost velük együtt utolsó csepp vérökig védik, bár honnan jőjjön is a támadás. Ezeket megbízza Nemegyei: menjenek le Petrosányra; világosítsák fel a történeteket. — A válasz mit visszahoztak vala: „az oláhok nem tűrhetik többé az ijesztgetést; másnap reggel 8—9 órakor el fognak jöni; akkor

¹⁾ A móc szót 48 előtt nem használták. Azokat, kiket mócoknak neveztek 48-ban, azelőtt mokányoknak hívták. Ezek voltak az Enyedtől meg Fehérvártól nyugotra eső havasok lakói. Oly forma elnevezés volt, mint pl. palóc, vagy barkó. — Egyébaránt megjegyezhetem, hogy igen is ősmérem gyermek korom óta ezen szót: hóc. Ezt mindig oláhra hallottam alkalmazni, de mindig csak úgy, mint becsmérő, mint kisebbítő, mint szitkozódó kifejezést. — Majdnem fölöslegesnek látom megjegyezni, hogy sérteni éppen nem szándékom; csak egy tényt constatirozok.

mindénki tegye le fegyverét.“ — Minő nyílt szívű, naiv, de katonai képzettség és határozottság nélküli hadfolytatás. De, hiában nem voltak kész katonák a zalathnaiak: úgy látszik mégis lehetett tőlük félni: mégis le kelle azokat fegyverezni.

Másnap reggel tehát (oct. 23-kán), az oláhok ezrei egyszerre a város szélén teremnek; amint azt megizenték vala. Éppen a templomban voltak a zalathnaiak, midőn egyszerre terjedt el az irtózat: „jőnek!“

A városi őrség nem vala elég rendesen organisalva arra, hogy képes legyen az oláhság előnyomulását megakadályoztatni. A nélkül hogy csak egy lövés is történt volna, az oláhok mindenfelől betódultak a városba. Egyszersmind némely előkelő zalathnai oláhok által felszólították a városiakat, hogy tegyék le a fegyvert.

Ezután következik egy oly zavaros jelenet, melyet tisztábbahozni lehetlenség. Átalános zűrzavar következett; a zűrzavar pedig épen azon helyzet, melyben semmi rend. — Alkudozni kezd Nemegyei és néhány társa az oláhokkal; de egyszersmind minden külön oláh csapat külön kezd feltételeket szabni és feltételeket vitatni az előtte levőkkel. Egy oly nemű zug-alkunak maradt meg pl. határozott emléke, melynek utolsó pontja vala: adjanak az oláhoknak öt hordó bort. — A sokféle alkudozók némelyike már-már hitte, hogy békésen eligazítják a dolgot. Néhol fehér kendők kezdenek már lobogni; itt-ott kiabálják már az oláhok, mint Fehérvárt: „pácse! pácse!“ (béke). Nemegyei és társai megkísértik, habár már nagyon is későn, egy együttes egyezmény szerint járni el. Fegyveröket már készek lettek volna átalán letenni a zalathnaiak, de az oláhok fenn akarták magoknak tartani, hogy a hol tetszik, a fegyverek végett házmotozást is tartsanak. Ezt nem akarták megadni. De a félreértések és külön egyességek folyamában már némelyek kezdik fegyvereiket letenni. Most: a város egyszerre több helyt felgyúl; (mint

Fehérvárt). Jobbról és balról egyes lövések. A nemzetőrség sor-tüzet ad. ¹⁾ Az oláhság riadva, eszeveszetten szalad ki a városból; de a lángok óriásilag emelkednek: az oláh fut, de Zalathna veszve van.

Veszve volt már Zalathna akkor, midőn nem valának képesek meggátolni azt, hogy a sok ezerre menő népfelkelés, ama rendetlen nép, ama felzaklatott, neki bősztített oláhság, mely, mint 48-ban nem egy helyt bizonyítja, hajlandó vala a rablásra, dühében majdnem tudtán kívül gyújtott és felbőszültségében könnyen vetemedett a gyilkolásra, ellepte a város utcáit, betódult a lakokba. Avagy micsoda emberi erő lett volna képes azokat, ott, annyin, akkor, csendben, rendben tartani? Valóban nem tudok olyat. A város egy pillanat alatt 15—20 helyen égett. ²⁾ A lángok hatalmasan terjedtek.

¹⁾ Ezen zavart helyzetet illetőleg pár adatot megemlítek: zalathnai segédlelkész Szabó János, szemtanú, állítása szerint a nemzetőrség tüzét megelőzte az, hogy László István hadnagyra egy oláh reá lőtt és öt lábán megsebzé. (Lásd: „Honvéd“ 1848-iki jan. 17-iki [18-ik] számot.) — Ezzel szemben a „Sieb. B.“ 1848-iki 117-ik számja (nov. 1-sőjéről) úgy írja le a dolgot, mintha Nemegeyi cselbe csalta volna az oláhokat, és szavát nem tartva, lőtetett volna előbb. — Alig érdemes ama tudósítás arra, hogy ennyit mondjunk róla: a morális viszonyokat tekintetbe véve következtetésünk: az lehetlenség. — Ugyanezt meg kerekén állítja Jancu jelentése, saját miveleteiről tudósításában 48—49-et illetőleg. (Lásd: die Romänen d. öst. Monarchie). — Maga Jancu nem volt ott. — Hogy Nemegeyi rendkívüli nagy ok nélkül tüzet parancsolt volna, ismétlem: lehetlenség.

²⁾ Meg kell itt említenem újra a „Sieb. B.“ tudósítását, mely nem állja a dolgok azon szint adni, mintha a Nemegeyi által vezényelt sor tüze által a nemzetőrségnek, ama ravasz reászedésnél fogva, szerinte, elke-sere-dve, az oláhok két magyar házat meggyújtottak volna; erre a magyarok viszonzásul az oláh templomot, a fisc. malmot, több oláhnak házat és aerialis épületeket gyújtottak meg gránátokkal. — (Sieb. B. 1848. N-ro 117. (nov. 1-sőjéről). — Minő beszéd! A papiros rengeteget eltűr; hordja ezt is; bolond a ki mindent elhisz. Tehát gránáttal gyújtottak a magyarok? és ez bizonyos?... Könnyen elhihetném, hogy gyújtottak, ha az nem lett volna számokra épen oly kiáltó veszedelem, valódi öngyilkosság. Hiszen az okozta a legnagyobb rendetlenséget; az

A hely szűk; a forróság kiállhatlan; a rendetlenség, zürzavar végtelen; a lárma, a zaj, az alaktalan remegés, félelem iszonyú. Szegény Zalathna!

A még kevéssel azelőtt csendes lakok, beltartalmukat az utcára, piacra, útra kiönték. A családok nagyja, apraja, — örege, ifja, — férfia, nője, — ép, béna vagy beteg, hajléktalanul. Az udvarra, az utcára került az egyik gazdagsága, a másik insége. A fejetlenség, a nyomorúság egy keserves percét szülte az egyenlőségnek. A nélkül, hogy valaki parancsolta volna, a nélkül, hogy előre összebeszéltek volna, futottak ki a városból, rohantak Fehérvárnak. Némelyik, ki rég félt az oláhoktól, magán hordva vitte vagyona tetemes részét, más, tehetős, mondhatni semmivel, gyalog iramodott útnak. Oct. végén volt az év és némelyik a zavarban feledé, vagy képtelen volt meleg gúnyát vinni. — A ki csak egyszer látta az ijedelem kétségbeejtő torz vonásait ezerekre átalan nehezeden, — a ki csak egyszer látott rendnélkül száguldó mindennemű fuvarokat összetornyosulni, mindenkit letaposással fenyegetni és még sem haladhatni: az érteni fogja minő rendetlen, minő ijesztő volt a zalathnaiak utolsó kivonulása a szerencsétlen bányavárosból.

Mint mondom, egyenesen Fehérvárnak tartottak; Fehérvártól várták a segítséget. És, mi lett volna annál természetesebb, mint hogy a sok cs. k. hivatalnok, kik a zalathnai társasági-élet vezérei, ott legnagyobb emberek voltak, a menekülést a csász. kir. vártól, annak hatalmas várfalaitól, tátongó ágyúitól, rendezett katonai parancsnokságától, bőven

kergette ki a városból. Elhihetném, hogy gyujtottak, ha képzeltetném, hogy volt reá idő, alkalom; ha nem egyébbel lettek volna mind elfoglalva. — Aztán, ha nem csalódom, nem a magyarok voltak azok, kik lándzsára kötött szalmával jelentek meg a városban!... Mind hiában: a vérengzés, a pusztítás kezdőinek, mint kiraboltaknak, mint legyilkoltaknak is a magyaroknak kelle lenni, ama tudósítás szerint; az aerarialis veszteséget is a magyarok nyakába kellett háritani: — és, mind ez meg van kísértve ama tudósításban.

elég erős őrségétől várták. És mi volt annál természetesebb, mint hogy, miután semmi nagyobb bűn súlya, semmi nevezetes vád sem terhelte öntudatok szerint a félreeső bányavárost, azt gondolják mindnyájan, hogy egy amolyan Hora ¹⁾ féle néplázadás támadott városuk ellen. Hogy oly magos összegre rúgó, könnyen szétdúlható fiscalis vagyont ótalom nélkül hagytak: a nagy többség azt sem tudta sehogy, hogy miért történik, megérteni.

A menekülők tehát Fehérvár felé vonultak. Az oláh népfelkelés utánnok nyomula. — Már Petrosánnál reátalált a futva menekülők serege, az azon oldalon álló oláhokra két tűz közé voltak tehát szorítva. Ugy látszik azonban, hogy magok az oláhok sem tudták tisztán, mit csináljanak és mit csinálnak. Vaktában engedtek a pillanat hatalmának, vagy, a bor által még fokozott szenvedélyöknek.

Az oláhok, a nélkül hogy valamerről komoly támadást intéztek volna a futókra, engedék őket Petrosánnál is utat nyitni. Tovább haladtak. Ezzel nem volt áthágva a baj. Az út hosszú helyen keresztül vezetett még magos, meredek hegyek közt, egy keskeny, kanyargós völgyben. Az oláhok mind merészebben nyomultak a menekvőkre. A futók előhaladása lassú, akadozó, és mégis fáradtságos, mert rendetlen. Az öregek, a nők, a gyermekek kezdenek kimerülni. Átalánossá válik a lehangoltság. Fenes és Galac helységek közt Dr. Knöpfler és Bartha bányá-ülnök a velök szemben levő oláh főnökökkel alkudoznak és megalkusznak; ámbár, Nemegyei és Császár bányatörvényszéki elnök, kik mint elsők vettek volt addig részt minden dologban, hátrább maradván, az alkudozásban nem vehetének részt.

A megállapodási pontok következők valának: a futók leteszik fegyvereiket, de bántatlanul fognak Fehérvárra

¹⁾ Hora nevet die Rom. d. öst. Monarchie Chora-nak írja. Miért? ... Én mindig Horának, — Hora-világnak hallottam gyermekkoromban hírért, soha Chorának, soha Chora-világnak.

kisertetni. Az oláhok a gyalogláshoz nem szokott, vagy más gyengeség miatt annak fáradalmaival hordozni képtelen öregek, betegek, gyermekek, asszonyok tovább szállítására 20 szekeret állítanak elő. — Ezen pontok közül egyiket sem tarták meg.

Alig érkezett meg két szekér és pakkolták azokra a lerakott fegyvereket, hangzott a parancsoló: indulj! Hiában való volt minden ellentmondás: tovább kelle menni, mikint jöttek.

Ezek alatt megeredt az eső, — közelgett egy híves, nedves, szeles őszi éjszaka. Éji állást rendeltek foglalni az oláh vezetők Preszákán alól. Magok gyepre telepedtek; átázott, sáros törökbúza (kukorica) földön juta helyök a magokat megadottaknak.

Lehet képzelni, minő nyomorultúl töltötték emez utolsó éjszakát. Átázva, átfázva, mondhatni sárba terelve, nagyon kevés meleggúnyával ellátva, elalélva, egészen kifáradva. Valóban mindig és minden oly octoberi éjszaka keserves volna. Mind ezt azonban könnyen tudták volna tűrni a társaság erősebbjei, de minden anyagi szenvedésnél inkább fáj a szellemi. Magokat ugyanis nemcsak bajban, nyomorban látták: de kezdett a megmenekülhetésnek minden reménye, lehetősége semmivé válni, füstbe menni. Ez volt a szenvedés főforrása.

Az oláhok, az idő és fáradság súlya elhordozásához szokottak, kellőleg öltözködve, jól felborozva és felpálinkázva, vígan töltötték éjököt a gyepen. Arról kezdének tanácskozni, oly hangosan és oly közel, hogy ezt a zalathnaiak jól hallották: mit csináljanak a foglyokkal? Balázsfalvára kísérvék-e, vagy... agyonverjék?!....

Borban úszó jó kedvök tivornyává fajult. Lám, mily keveset gondoltak a szerencsétlen menekülők szomorú sorsával!

Darab idő múlva indulni akarának. És pedig, kiválaszták az oláh és szász előkelő foglyokat, — azok is voltak a zalathnaiak közt, — és a magyaroknak rendelék, hogy men-

jenek előre. Azonban oly zagyva és oly részeg nép, mint ott már akkor az oláhság volt, képtelen rendet tartani: a magyar és a többi menekülők csakhamar megint összevegyültek.

E közben az oláhság némely tagjait meglepte a fosztási vágy: egyeseknél vagyont és drágaságokat sejtettek meg. Kezdi a menekülőket, foglyaikat, kikutatni, kirabolni. Különösen a nőket a legszemtelenebbül kutatták át-meg-át. És épen a fogoly nők egyikénél ezer darab aranyat találnak. Mondtam, hogy a zalathnaiak közt sok tehetős volt. Amaz ezer arany a csöcselék előtt Dárius kincse vala. Kié legyen? Becsületes (!?) megszerzésében többen pályáztak: többen tartottak hozzá jogot. A nyert ragadomány osztályában összeverekednek.

Még csak ez kellett a különben is felhevített, felingerelt oláh kedélyek féktelenné tételére. A verekedésből csak úgy, minden további ok nélkül, öldöklés vált egyszerre: közösen mészárolták a foglyokat!....

Itt következik egy oly nemű vér-fürdő, minőt már K. Enyedről ösmerünk. Hagyjuk a feledékenység fátyolát borulni rajta. Hiszen ha azt fellebbentenők, a vadságnak találkoznánk száz-meg-száz alakban undorító képével; iszonyt gerjeszhetnénk, de: mire lenne az jó? — Csak egyetlen-egy család három tagja esetét említem meg itt kiválólag; egyetlen adat képét adja az egésznek. — Nemegeyi parancsnokot egy lövés halva teríté le; felesége lándzsa sebzés miatt rogyott eszméletlenül földre. Nem halt meg; magához tér; valami hideget érez arcán: kis fia koponyájának egy darabkája volt arcán. — Csakugyan anya és gyermek meggyógyultak. — De mint mondom, elhagyom az egyes vérengzések felemlítéseit. Átalán jegyzem meg, hogy a lemészároltak száma mintegy 600. ¹⁾ Zalathnai volt segéd-lelkész Szabó J. a me-

¹⁾ A „Fekete-könyv“ 640-re teszi. Ezen számot fogadja el Kővári is. A „Sieb. Bote“ már többször említett, kevésbé lelkiösméretes tudósítása a felkoncoltak számát 4—500 közt mondja. Ennél tehát mindenesetre több.

nekülők összes számát mintegy 700-ra teszi; a Fehérvárra megérkezettekét 121-re.

Már említettem volt, hogy a zalathnaiakban kik szenvedtek politikai martyr-halált tudtokon kívül; lássuk most őket kissé részletezve. — A „Sieb. Bote“ oláh tudósítóinak a zalathnai koncolást illetőleg egy nagyon jellemző kifejezésök van, és ebben, meg kell azt vallanom, teljesen hitelt érdemlőknek, teljesen körülmény-ösmerőseknek és egyeneseknek találtam. Ama nyilatkozat: a bősziütség hevében mindazt felkoncolták, kik „német ruhát“ hordottak. Csak egy kis változtatást teszek rajta, és nem fogom számokra a dolgot általa rontani: mindazt, ki „német gúnyában“ vala, le akarták sokan vágni; de egyes menekültek megmaradtak. — Ama német gúnya alatt pedig érteni kell a civilisált világnak, az úgynevezett francia divatnak rendes öltözékét, megkülönböztetésül mindazoktól, kik báránybőr kucsmát tesznek fejökre, condrát vesznek hátokra, harisnyát húznak lábokra, vagy egyszerű katrincával fedik magokat és bocskorban járnak. ¹⁾

Volt ama legyilkoltak közt magyar, német, szász, sőt oláh is; volt ur és közrendü; volt gazdag és szegény; volt sok hivatalnok és magánzó; nemesek és nemnemesek; voltak idegenek, bányászok, mesteremberek sat., és nem volt tekintet ott korra és nemre. A „Fekete könyv“ mintegy ötven cs. k. bányász és fiscalis hivatalnokot számlál elő a leölettek közül névszerint. Azokon kívül igen sok egyszerű polgárt, mesterembert, lelkészt, orvost, patikást, kereskedőt sat. És mindezek közönségesen, mint a nagy politika áldozatai estek el!

Legyen szabad az 1848-ban oct. 24-ének reggelén elvették közül megemlítni névszerint következőket: Neme gy ei J. bánya-administrator, — Császár Zs. bánya-törvényszéki

¹⁾ Oláhok öltözéki darabjai.

elnök, — Bartha Gy., — Debreceni F. ugyanott ülnökök, Imreh M. ugyanott titkár, — Ujvári Á. urad. igazgató, — Antos Gy. kam. ispán, — Nessenfeld F. és Téglás, az erdőszettől; — a főhuta (kohó) hivataltól: Reinbold A., Mihálovics J. kohónagyok; — a bánya-építészeti hivataltól: Roth F. építőmester; — Roman A. tanár, — Salánki F. ev. reform. pap, — Sponár F. orgonista és zenemester, — Eismann J. patikás és segédje Kain Gy.; — posta expeditorok: Lukács és Gáspár. — A nők közül: cs. k. bányatorvos Decani, bányatanácsos Császár, építőmester Roth feleségeik; — özv. Déhánitsné, özv. Hollóné, özv. Konczné, bánya-tan. Pecher özv., és cs. k. bányatorvos Urbán özvegye; az utóbbi öt közül egyik sem volt ifjabb 60 évesnél, a két idősebb 80 körül volt sat. sat. sat.

Vessünk most még egy egy pillanatot a kevés megsza-
badultra és az egve maradt Zalathnára.

Mint mondtam, százan valamivel felül megérkeztek Fehérvárra. Általános vala a felháborodás, mellyel tudósításait fogadták. Őket magokat igyekeztek a szükségeseikkel eljátni; és, kik azelőtt néhány nappal magok tehetősek voltak, jótékonyságból, adakozás utján, családi és baráti egybekötetések nyomán valának képesek csak testöket a hidegtől oltalmazni, hajlék alá jutni, hol szenvedéseiket kipihenhessék, a számos sebesültek magokat kigyógyíthassák, — és a könyörülőkre szorultak, hogy az éhségtől meneküljenek.

Zalathna bányavárosban pedig dúlt a természet és dúlt az ember. Leégett a város legnagyobb része; ebben 4 templom, az iskola; a fiscusnak több nagyszerű építménye, nagyszerű bánya-épületek. Az oláhok pedig mindezalatt raboltak, dorbézoltak és gyilkoltak. Ugyanis, nem próbáltak a „németgúnyát“ hordók mindnyájan futással menekülni, sokan helyben bújtak el. Olyanok is lehettek, kik egy vagy más ok által feltartóztatva, képtelenek valának az oly siető rendet-

lenségben elrohanókhöz csatlakozni. Ezeket a pusztuló városban érte el végök. — Az oláhok pedig mindeközben annyira belevadáltak, belebőszültek a rablásba, gyilkolásba, ivásba, hogy teljes anarchia állott be. — Mint e tekintetben újra egész hitelességüekre, a „Sieb. B.“ tudósítóira hivatkozom. Ezek szerint midőn némelyek, megsokalva a dolgot, rendet akartak csinálni, a mások nem akartak engedelmeskedni; oly veszekedés állott be, mely verekedésre és egymás elleni küzdelemre vezetett. Végre az oda érkező Jancunak és Balintének sikerült oct. 25-kén ¹⁾ a rendet némileg helyreállítani.

Egy ilyen pusztítás a túlan-túlat is meghaladta. A gen. commando oct. 30-kán inti az oláh comitét újra, hogy ne kegyetlenkedjenek. Felszólítja, hogy jelentést küldjenek be a zalathnai dolog folyamáról; és általán igyekezzenek (trachten) Erdély déli részében rendet tartani a comité. Felső-fehért is oda érte, — amint csodásan veti utána az előttem fekvő már említett laistrom. — Későbbre pedig, amint említi Kővári, 1851-ben, Náhlik auditor által nyomozást tétetett a kormány, azt illetőleg. — Sőt, oly nagy volt a pusztítás, a vérengzés, hogy, a mint látszik, maga Jancu megirtózott tőle. Egy beszélgetést idéz a „Fekete könyv“, melyben Jancu mondja, hogy az ő akaratával többet nem ölnek, olyas dolgokat nem csinálnak. Erre felpattant B** az oláhoknak egyik nevezetes vezetője 48-ban, megkülönböztetett vadságáról sokszor emlegetett férfi, — és őt gyávának szidta; sajnálta hogy olyan ember köztük az első; és ennél még vadabbul is beszélt. — Tény az, hogy bármennyire is akarta legyen a gen. commando akadályozni a pusztításokat, vérengzéseket, — és

¹⁾ Megjegyezhetem, hogy itt egy napi különbség van a „Sieb. B.“ tudósítása és Jancunak már többször említett jelentése közt. — A „Sieb. B.“ tudósításának kelete: „Zalathna ^{13/25} 1848.“ és már benne van, hogy Jancu és Balinte rendet csináltak. — A Jancu jelentése szerint pedig ő maga és Balinte csak oct. 26-kán mentek Zalathnára. — Bizonyosan ez utóbbi téved.

habár voltak oláh vezérek, kik másként szerették volna a dolgot: a rablás, vérengzés tovább folyt. ¹⁾

Zalathna veszedelmét a Hegyalja elpusztítása nyomban követé.

A kies Erdélynek egy szép völgye, a Maros tere. És annak is legszebb, legdúsabb részei közé tartozik azon darab, mely, mintegy Enyedtől, (Miriszlótól), Fehérvárig terjed. Enyedtől lefelé menve ama völgy rögtön kitágul Gáldnál. Egy pár mértföldnyi kanyarulatot téve nyugotra a sziklás hegyek tövéig, Fehérváron valamivel alól megint a Maros partjára szorul. Egynehány négyszög mértföld lenne az így képzett félkör tere, de annak nevezetes részét elfoglalja azon egészen magára a tér közepében álló hegy és egypár kinyúlása, melynek neve Bilak. Érdekes hely ez. A Bilaknak aljában, éjszakelet felől fekszik, a Maros jobb partján, Sz. Imre, a csekély falu, mely örök hírvé Hunyadinak ott vívott győzedelme által lett. A Bilak déli aljától alig félórára van a hajdan fejedelmi Fehérvár, hatalmas várával, püspöki residentiájával. És a természet is dúsan áldotta meg eme vidéket. Maga a Bilak oly változatos növényzetű, oly virányos, hogy, a monda szerint, a hely a hajdani római telepeknek fűvészkertjére utal. A körülötte elnyúló félhold alakú tér gazdag gabona földeket nyújt; az ezt szegélyező hegyek közé bekanyargó regényes völgyek pedig a legjobb gyümölcsöket termik; és a térbe szélesesen ki-kinyúló hegybütük és be-behajló málok (hegyöblök) ama kitűnő fürtöket érlelik, melyek a Hegyalja híres borát adják.

¹⁾ A zalathnai pusztítást illető adatok nagy részét vettem a „Fekete könyv“-ből; magán, hiteles elbeszélésből; meg, Szabó János zalathnai segédlelkész a „Honvéd“-ben megjelent cikkeiből. (Lásd: „H.“ 1849. Nro 18, 19 és 20. Ez utóbbi számban laistroma van a legyilkoltaknak.) — A „Sieb. B.“ általam többször emlegetett tudósítása van 1848-ki 117. sz.-ban (nov. 1-ről). Ezen tudósítást aláírták: Joan Popovits, pap, — Michali Simon, klerikus, — Sebastian Popovics, klerikus. — Kövári: Erd. tört. 48—49-ben, szól ama pusztításról 101 és 102 II.

Természetes volna, már csak az Isten áldásai miatt is, ha ama Tövistől Fehérvárig a Bilak előtt és hátamegett elnyúló tért helységek és számos úri lakok borítnák. Hogy azonban elősmerhessük azon polcot, melyre a Hegyalja igényt tarthatott, meg kell gondolnunk, hogy a hajdan oly fényes, fejedelmi, az országnak politikai középpontúl szolgáló Fehérvárnak közvetlen közelében feküdt. A hegyalji helységek vidékühöz számították az egykori fővárost, Fehérvárt. — Meg kell gondolni, hogy másik felől közel voltak a szellemi, a tudományos középpontúl szolgáló enyedi anya-oskolához (kollegiumhoz). És, nem kell elfeledni, hogy amaz emlékezetes vidék számos nemessége, zömét képzé az első vármegye, Alsó-Fehérmegye, nemességének. Az első vármegyének mert a (hajdani) főváros környéke; mert legnépesebb; mert majdnem legnagyobb, még most is; mert főispánja első volt, nála állott a magyar nemzeti pecsét; és mindenek felett az utóbbi időkben, mert politikai vezérei az országgyűlésen is vezérek valának.

Kecses, gazdag, és mindörökre emlékezetes ama félhold vidék, melyen Krakkó, Igen, Benedek, Bocsárd, Borbánd, Sárd sat. helységek fekszenek. Eme békés helységeknek 48-ban pusztulni kellett: így vala megírva a végzet könyvében.

A Hegyalján a közlakók (parasztok) legnagyobbrésze oláh volt; az úr, a főbbek, majd kivétel nélkül magyar. Száma emez utóbbiaknak is jelentékeny vala, de az oláhok sokkal többen voltak. Aztán, mindjárt nyugoti oldalánál a Hegyaljának, kezdődött azon Zalathna, Abrudbánya és Zarándvármegye felé vonuló hegység, mely csaknem kizárólag oláh-ság hazája. Keleti oldala mellett pedig rögtön ott volt a nevezetes oláh-középpont: Balázsfalva.

Ily viszonyok közt lehet képzelni, hogy fennyen hordozta orrát, elbizakodott volt a hegyalji, különben is nyakas oláh-

ság; ellenben lehangolt és a veszélynek torkában azon vidék magyarsága.

A lefegyverzési parancs és a rendelet a gyanúsokat elfogni, mint más helyre, a Hegyaljára is eljutott. — Már 19-én mindenfelé gyülröngöttek az oláhok. Ekkor mentek legelőbb Fehérvár alá. Úgy látszik, a vidék legnevezetesebb városával akarták a dolgot kezdeni.... Példaadás végett?.... Vagy tán azért, hogy a vár ágyúí fedezete alatt biztos siker kísérhesse a kezdők első vállalatát?....

Hogy Fehérvárt mi történt, már látók.

Fehérvár példája csakugyan döntőleg hatott a vidéken. M. Igenben, Sárdon, B. Bocsárdon, Krakkóban és Benedekben letették a magyarok a fegyvert a fehérvári fegyverletétel után. ¹⁾ Ebben rejlett pusztulások. Ha mindnyájan egyesültek volna és megtartják fegyvereiket, könnyen átvághatták volna magokat Enyedre.

Megjegyzendő egyébaránt, hogy fegyvereiket külön-külön tették le. Úgy látszik, már nehéz volt a közlekedés akkor is a száguldó oláh csapatok miatt. Az egyesülést pedig csakugyan nem gondolták oly életszükségnek: hogy a dolgok oly szélsőségekre mennek, oly közel Fehérvárhoz, még nem is álmodták.

Hiszen némely helységnek saját külön egyezkedése volt az oláhokkal. Így lépett M. Igen magyarsága az oláhokkal, mikint magát az írott egyezmény kifejezi, a helybéli és a vidéki oláhság kívánatára, azon kötelezettségre, hogy az oda valók, magyarok épen úgy valamint az oláhok, leteszik a fegyvereiket, hogy egymásnak költsönösen ne árthassanak. A letett fegyverek pedig meghatározott helyen, közös őrizet alatt valának tartandók. ²⁾ — Benedek mezővárosból a zavarok kezdetével a magyarok közül többen futni akartak. A helység oláh lakói azonban megmarasztották őket. Biztosított

¹⁾ Lásd: „Honvéd“ 1849. jan. 15-ik (16. sz.)

²⁾ A m. igeniek oct. 21-iki egyezményöknek szövegét közli a „Fek.-könyv.“

ták nemcsak arról, hogy nem fogják bántani magok, de arról is, hogy idegen megtámadás ellen oltalmazni fogják.¹⁾ Az elsőt lehet, hogy meg is tették volna, ha idegen, háborúságot élesztő elemek, nem jutottak volna közikbe. Az ígéret második része túl sok lett volna tőlök. A dolog folyama szerint sem az egyiket, sem a másikat nem tartották meg.

Az oláhok kevés ideig voltak megnyugtathatók a lefegyverzéssel. Már oct. 23-ikán egy csomó merényt követtek el a magyarok ellen. Pl. Baranyai K.-t Borbándon megölték. A férfiakat a Hegyalján kezdték befogni és Krakkóba gyűjteni. Nem volt már fegyverök, képtelenek valának ellentállani.

Krakkó mellett két napig egy réten szabad ég alatt tartották az oda gyűjtött fogoly magyarokat; azután egy pincébe zárták. Ebben töltötték el éltök utolsó néhány napját.

E közben az Enyeden levők, megtudván a hegyaljaiak és különösen a Krakkóba gyűjtött magyar foglyok nyomorúlt sorsát, — félvén attól, hogy olyan véget érnek, mint azon időben annyi magyar földbirtokos már ért: készülteket tesznek egy csapással megmenteni azon rokonokat. Természetes lett volna ez úgy is, ha maga Enyed is szorongatott helyzetben lett volna, hiszen: a nyomorulttal megosztani az utolsó falatot, keresztényi erény. Enyed azonban ekkor a muzsinai és csombord-szt. királyi csatározások után, közvetlen, nem is volt fenyegetve. Aztán tetemes katona-erő volt oda egybegyűjtve; t. i. tetemes oláh-felkelés ellen; jó katonai rendet, ügyes élelmezést hoztak be a vezetők és képesek voltak az energiát és a hitet csüggedetlen épségben tartani fenn. — Enyedről tehát, egy kis katonai expeditiót rendeztek a Krakkóban levő foglyok megszabadítására.

Az oláhok kémkedés útján azon vállalatnak készültét megtudták. Annak kijelölt napjára, előkészület képpen, a még

¹⁾ A „Fek.-könyv“, öz. S. B. sz. V. A. kérelmében.

addig netalán szabadon hagyott magyar nőket és gyermekeket is elfogják.

Az, a mint látszik, igen nyilvánosan tervelt megszábadítási kísérletből pedig semmi sem lett. Roppant köd volt a vállalatra kitűzött napon, mely gátolt bármely tervszerű, rendszeres műveletet. Annyira, hogy a csapatok Enyedről kimentek; megközelítették Krakkót; az oláh fegyveresek és köztök élénk tüzelés fejlődött ki; tulajdonképen azonban, mind vaktában löttek: az eredmény lett, hogy kárt a lövések nem tettek. — Miután a tüzelés sikeretlenségéről az enyedi vezetők meggyőződtek, — valamint a felől, hogy oly homályos időben rohamot nem lehet megkísérteni, visszavonultak.

Alig menekedtek meg az oláhok a támadás veszélyeitől, — a rettegés okozta izgatottságnak kicsapongásába süllyedve, vagy valami magosabb intésre, — önfejüktől vagy kinek parancsából? — nem tudom; de tudom azt, hogy lemészárlani kezdék a fogoly férfiakat. Az idő már este felé volt, — oct. végén, ködös nappal, hamar esteledik; fogoly sok volt; a gyilkolást nem végezhatték el nap-világnál: gyertya-fénynél végezték be.

Az ezen alkalommal lemészároltak számát a „Fekete könyv“ mintegy 200-ra teszi. Ezek közül pedig 117-et névszerint, vagy legalább is az állapot meghatározásával jelöl meg. Az ott felhozott nevek közül következőket említem meg: Pusztai, Kővári, Nagy, Jakots, Vásárhelyi, Sülösd, Király, Horváth, Szilvás, Dévai, Fülöp, Botos, Hidas, Arany, Kőmives, Kádár, Tibéri, Ajtai, Timár, Beregszászi, Monyok, Ács, Sütő, Jesensky, Selmeci, Tamás sat. sat.

Ez történt szombaton oct. 28-kán.

A krakkói nagy méészárlás mintegy jel volt arra, hogy a nagyba gyilkolás más helyt is kezdetét vegye a Hegyalján.

Említettem volt fennebb, hogy Benedek mezőváros magyar lakóit az oláhok megmarasztották; és ígérték, hogy

nemcsak nem bántják, de védni is fogják. Mindemellett egy éjszaka a magyarokat elfogták. (Ha nem csalódom oct. 28-ról 29-re.) És, nem sokat teketóriáztak, nem sokat vesztegették az időt: az éjszakára következő reggel kivitték őket a helységből, és annak tövében leölték.

A „Fekete könyv“ szerint itt pusztultak a következők: két Fried, két Hunyadi, Miklósi, Sipos, két Borza, öt Seres, két Nagy, két Nyakas, három Ince, Babos, fia és veje, Zavar, Pál, Raksányi, két Krizbai, Kis, két Németi, Köncei és két fia, két Székely, Magyar, László, három Lengyel, Béla és fia, Orbán, Szermerjai, Magyar, Madaras, két Halmágyi, Szarvadi, Murza, 10 zsidó és néhány más ¹⁾.

Oct. 29-ikén ölték le a m. igenieket is. Hiában kötötték az egyezményt az oláhokkal, az meg nem mentette. Fegyverök nem volt, magokat nem védelmezték: anyagilag annival könnyebb munka volt az öldöklést végrehajtani; és erkölcsileg?....

Az Igenben pusztultaknak nem szolgálhatok névlistájával.

Boros-Bocsárdon is nagy öldöklés volt. Ott ölték meg kikeresett kegyetlenséggel Péterfy Lászlót, ki hosszas időn keresztül a nagy-enyedi főtanodában a történelem tanára volt. — Ugyanakkor vele pusztultak: három Kardos, két Ács, egyiknek felesége is és egy pár gyermeke, két Kövér, Szakács, Józsa, két Vida és egyiknek felesége is, — György Eszter két gyermekével, Kis feleségestől és ezeken kívül mintegy negyven személy. ²⁾

Voltak olyanok, kik kikerülhetvén az első oláh fogdosásokat, menekülni akartak. Ilyen volt pl. Benedek József. — B. szüretre ment vala jószágába Sárdra. Ott látván a dolgok veszedelmes fordulatát, nem érezte magát biztossá-

¹⁾ A „Fekete-könyv“ öz. S. B. kérelemlevelében.

²⁾ „Fekete-könyv“ öz. P. L. sz. B. R. kérelemlevelében.

ban: Fehérvárra menekült feleségével együtt. Mindjárt oda érkeztek után való nap ott riadás volt; hangzott: jönnek az oláhok. A mily szökve jöttek, épen oly illanva vonultak vissza. Együtt voltak Benedek f. bíró és Szöllösi szolgabíró. Még csak haza sem érhettek: elfogák őket; az oláh táborba vitték, és Sárd mellett megölték. — A Benedekkel, az elősmert becsületességű, jámbor emberrel együtt pusztultak, következők: Szöllösi, sz. bíró, Bot, Fülöp, Gombuc, Hegyi, Homoki, két Ince, Imbrefi és neje, négy Kádár, Kalocsai, két Kovács, két Sándor, négy Sárdi, három Pálfi, köztök kettő nő, Torockai, Jakabfi, Abocs, Baranyai sat. sat. ¹⁾

Oly általános volt azon a vidéken a magyarságnak, az uraságoknak legyilkolása, hogy valóban természetesnek látszhatik, ha némelyek hitték, hogy ama politikai mütét a magyarok kiirtására van irányozva. És nagyon jellemzőnek tartom, hogy a kegyetlenségi feszengésnek egy fennhíjjázó percében, meghagyták életét az oláhok a m. igeni ref. papnak, hogy legyen valaki „hírmondó.“

Kár volt azzal gondolni. Herostratusi nevek híre az ott pusztítóknak fenn fog maradni, míg magyar lesz azon földön. Tényeikben maradandó emléket állítottak magoknak. Hiszen, nemcsak kivégezték az embereket, de keresetten kegyetlen és undorítólag játszi, elménckedő halál-nemeket alkalmaztak. Azokat én szándékosan mellőzém; fájdalom, még sem fognak feledékenységre merülni. Aztán, a lehető legvandalabb módon dúltak, pusztítottak, perzseltek. — Azt pedig mindemellett sem valának képesek eszközölni, hogy azon vidék magyarságát egyáltalában kiirtsák, ha netalán az egyik vagy másik vezető fejében szükségesnek látszott is az. Sőt, akarom hinni, a Hegyaljára is alkalmazni lehet a nagy költőnek annyiszor emlegetett szép szavait: meg van most is, „megfogyva bár, de törve nem.“

¹⁾ „Fekete-könyv“ öz. B. J. kérelemlevelében.

Mint a fennebbiekből látszik, gyermekek és nők is pusztultak el itt is; meg kell azonban adni azon oláhságnak, mely a Hegyalját elpusztította és mely a közhiedelem szerint Sendruc¹⁾ oláh főnök parancsnoksága alá tartozott, hogy azok nagyobb része megmenekedett. — Nagyon sokat közülök bekisértek Fehérvárra; úri asszonyságokat gyalog, gyermekeiket karon véve, vagy kézen vezetve. Pl. gyalog kísérték be főbíró Benedek, sz. bíró Szöllösi feleségeiket. — Ott azonban őket szabadon bocsátották és megrendelték, hogy menjenek haza.

Valóban nehezen érhető volna ennél kellemetlenebb parancs. Tehát oda menjenek éppen, hol hajdon jó társaságban, kedveseik közt kényelemben éltek, mint úrnők? Oda, hol minden égés barnítottfal, minden butor darab, minden hiány az eltelt jó napokra, vesztéseik megmérhetlenségére emlékeztette szünetlenül? Oda, hol az egymást sietve váltó táborok, még ha azok nem népfelkelés, de rendes fegyelemhez szokott katonák, az életet mégis nehezé, sőt kellemetlenné tették volna, különösen nőknek? Oda, hol régebben mint úrnők parancsoltak, és most régi szolgálóknak szolgálóivá váltak; habár a szolgálóból egyszerre parancsolóvá váló, gyakran lesz insolenssé is?!...

És, minő ironiája a sorsnak, többekkel megtörtént, hogy miután a legszomorúbb, kétségbeejtőbb néhány hetet töltötték családi hajlékok romjai közt, engedelmet nyertek a humanus Wardener tábornoktól Enyedre menni; igen, Enyedre, biztosságba. Azt gondolták legalább szegények, hogy ott biztosságban lesznek: ott érte őket 1849. jan. 8-dika!...

Térjünk vissza october végére.

A „Fek. k.“ véleménye szerint Enyed, Fehérvár, Balázsfalva vidékén pár hét alatt többet megöltek 2,500 magyar

¹⁾ A „Fek. k.“ állítása szerint Sendruc jónak látta későbbre magát Schändruck-nak írni. — Az oláh nevek leírásával, miként mondtam, nehéz tisztába jönni.

embernél. A megölettek legnagyobb része nemes földbirtokos, a közönséges meghatározás szerint „úr“ vala, mivel, posztógúnyás ember.

Azon idő csaknem minden helységének külön szomorú de regényes sorsa van; majd minden megmenekült egy isteni kéz, egy csoda mentett meg; majd minden családnak sorsa egy különös szomorú történet.

Legyen szabad ezt illető egypár adattal szolgálnom.

Diód nagy falu, mindjárt Tövisen felül. Ösmeretes kitűnő gyümölcseiről, jó boráról, vendégjárta udvarairól. Ott a köznép (parasztság) csaknem kivétel nélkül oláh, de a nemesek magyarok, és több csinos udvar ékítette a különben is kellemes fekvést. Azon diódi urak, kik oct. közepén otthon voltak, borzadva vették rendre hírért a k. enyedi, zalathnai sat. gyilkolásoknak. Kimozdulni nehéz, bizonytalan vala; — ugylátszik, hogy a félelem megis dermesztette; aztán, a biztosság visszaállását is remélték: helyt maradtak, semmit sem tettek. Tettek azonban velük. Először elfogatta őket mind, mintegy 24 személyt, egy diódi oláh, ki magáról azt állítja, hogy ő kapitány. (Ez hihetőleg azon napokra (20—21.) esik, midőn az általános lefegyverzést azon vidéken alkalmazásba vették.) A fogság kínos volt, de csak pár napot tartott: szabadon bocsáták. Oct. 28-kán azonban a közel fekvő Csáklya lakói megjelentek és a diódi magyarokat újra elfogták. Mindnyájukat, mint foglyokat, kísérték be a fehérvári oláh táborba. Megtelepíték a vár sáncaiba; — igen: a vár sáncaiba! Ott töltének szabad ég alatt, kopasz földön, kenyér és víz mellett két napot. Sőt kenyeret is oly keveset kaptak, hogy van reá adat, hogy a rendes katonaság közlegényei megosztották profontjokat a megszánt nyomorgó foglyokkal. — Őrjeik oláhok maradtak. Ezek előtt megjelenik, mint bizonyosra állítják, egy százsz eredetű egykori patikás segéd, ki azonban a 48-ki vérengzések alatt nagyon híres nevet vívott ki, és a Prodan nevében rendelkezik, oly nagy han-

gon, hogy a foglyok jól hallották: „mindenki jól kifenje lándzsáját, mert más nap a magyarok érdemlett büntetésben részesítendők.“ Ugy-e nagyon emberi bánás volt?!

Módját találták azonban, magán egybeköttes útján cs. k. tábornok és várparancsnok Horák pártfogását kérik ki. A várparancsnok azzal biztatta, hogy mindössze is csak néhány férfit fognak közülök rendes katonaság fedezete alatt Szebenbe küldeni, az oláhoktól tehát közvetlenül nincs mit félniök. Azt akarta, mint látszik, velök tenni, mit b. Puchner rendelt. A dolog azonban nem így történt; a várparancsnok tábornokot kijátszodták, vagy félreértették, vagy neki egyenesen nem engedelmeskedtek, — vagy mi? — Megjelenik, ugyanis, újra az említett egykori patikás segéd a foglyok előtt és közülök kettőt Kis Gergelyt és Gál Lászlót elindítja. Nem mint rendelve volt Szebenbe, hanem... Balázsfalvára; és nem is rendes katonai kíséret mellett, hanem oláh lándzsások fedezete alatt. Említém már, hogy a Balázsfalvára kísérés lándzsás oláh fedezet alatt mily sokszor volt egyjelentőségű az agyonveretéssel. Így történt most is. Akaratja ellen Horák tábornoknak — vagy mi? — a két magyar foglyot, csak nagyon keveset kísérgetve, Váradja mellett a kísérők agyonverték....¹⁾

A diódiak közül egy pár, a vár sáncból, végrehajtási ítélet nélkül rögtönző lándzsások hatalmába esett tehát; — Jablonczay a vár falai közül lön kiadva, és... lemészároltatott.

Jablonczay József szolgabíró, a hogy sok másokat, bekisérték Fehérvárra, mint foglyot. Ezt öreg anyja megtudván, a városból, hol volt, felment a várba fia ügyén segíteni. Megtalálta fiát a cs. k. katonai őrtanyán. Az anya fijáért kért, esdeklett: majd semmi sikerrel. Másnap reggel, egy pár szép lovat fogatván be szekérébe (kocsijába) az

¹⁾ „Fekete-könyv“ az őz. K. kérelemlevelében.

elfogott Jablonczay atyja, Sámuel, hasonlólag a várba tart; más úton akarta megkísérteni fia megszabadítását. Még csak a vár kapuig, a szőlők felőli kapuig (Neu-Thor) haladott, midőn fiával találkozott. Fia vasban volt; csak fél lábán csizma, mivel a békó annyira szorította másik lábát, hogy azt kikerülni, inkább csizmáját húzta le; rendes katonaság fedezete alatt jött a várból kifelé. A várkapuban oláhoknak adatott által, kik közt volt egy B. nevű tribun. Azért adták szolgabíró Jablonczait ki, mint állítják, hogy vigyék Balázsfalvára, hogy az ott rögtönzött ítélőszék számadoltassa bizonyos pénzekre nézve, mint hivatalnokot. Ugyanis ezt illető kérelmek mentek vala be ahoz. Soha J. Balázsfalvára nem ért. Mindjárt a vár tövében leszállították szekeréről az öreg J.-t.; feltelepedtek az oláhok arra. Az öreg Jablonczait is fogolynak tekintvén, mindkettőt a szekér saraglyájához kötötték. Egy körutat tettek velök J. járása falvaiban; minden faluban egy sor, lehetőleg illetlen, lehetőleg fájdalmas kegyetlenséget követtek el mindkettőn. A dolognak pedig nem leve olyan hamar vége: Czelnán vagy Krakkóban megháltak; másnap az embertelenséget folytatták. Végre a gáldi-fogadó mellett kiszámított embertelen és illemtelen kegyetlenségek közt mindkettőt kivégezék. ¹⁾

Mint már mondtam, minden falu lakosságának sorsa egy regényes, egy szomorú történet azon siralmas korszakban. Hozhatnék fel adatot még, a fennebbiekhez hasonló, többeket, de szükség felettinek tartom. Az említettek, azt hiszem, elegendők, hogy a pusztítás nagyságát, — a fosztás, dúlás általánosságát, — a vérengzés viszonyait jellegezzék. Még csak egy jelentékenyebb mézszárlást említek meg. Ez M. Újvárt vala az Ákszéntyá praefecturájában.

M. Újvárra nagyobbára a vidékből mintegy 90 magyar nemest gyűjtöttek össze. Volt egyébaránt azok között olyan

¹⁾ Ifj. B. K. J. szívességéből egy magán levél nyomán.

is, ki egyszerűen sót vásárolni ment volt M. Újvárra. Mint foglyokat, ezeket is Balázsfalvára kellett volna küldeni. El is indították őket, de nem messze mentek velök. Alig hogy kiérték a faluból, megállítják a foglyokat, egy oláh pap imádkoztatja; aztán sorra föbe ütik mindeniket és testét a Marosba dobják. — Bár minő rövid processus is ez, igen hosszú volt arra, hogy napvilágnál lehetett volna elvégezni; az utolsókat itt is, valamint Krakkóban, gyertyafénynél végezték ki.

Ezen fejezet végezteül még csak néhány szót szólok a kipusztított udvarokról (nemesi lakokról).

Enyed, Balázsfalva vidékén nagyon sok nemesi lakot nemcsak kipredáltak, hanem fel is perzseltek. Azoknál és azok körül rendszeren semmi sem maradt; még csak a kerítés sem; csupán a kormos falak jelölék az egykori épület vázzát. Sok volt azonban olyan is, mely megmaradt elégetetlenül: némelyiket megmentette az, hogy egyik vagy másik oláh vezér benne ütötte fel tanyáját, vagy épen egyenesen maga számára akarta megtartani; mást megmentett, ritkaságképen, valakinek egyenes gondozása; egyet-egyed a pusztá félelem a visszatérő igazságszolgáltatástól; némelyeket a feledékenység, vagy az, hogy saját lakaikat veszélyeztette volna a felgyújtás. De csaknem mindeniket kirabolták.

Ha kérdezné valaki: mit pusztítottak tulajdonképen el? felelném: mindent elraboltak, vagy semmivé tettek. Miután azonban azt nagyon nehéz elmondani, hogy mi lehetett egy udvar-házban, melynek kényelme, gazdagsága, ritkaságai, tán több ember-kor szorgalma eredménye, családi vagyon, avitcalis ritkaság vala; könnyebben tudok tán a pusztításról helyes képet adni, ha azt adom elő, mi hiányzott, midőn visszatért az egykori földesúr, vagy örököse.

A legelsőek voltak, a mit még félig-meddig lopva sajátítottak el, a marhák. Azután következtek a könnyen elvihető felkelhetők, mint gabona, bútor, ágy-nemű sat. A pince fel-

törése, vagy magában képezett nagy-napot és napokat, vagy bizonyos kívülről jövő impulsus útján történt. Ezután járt be boldog és boldogtalan az udvarba heteken, holdnapokon keresztül, és mindenik kereste: mi az, minek ő onnan még hasznát vehetné? ha kapott olyat, elvitte. A végén, midőn visszatért a gazda, hiányzott még a sövény kerítés is, néhol fel voltak szaggatva a padozat (padimentum) deszkái; le voltak szedve az ablak-rámák, ajtók. Ha vagy egy ablak meg is volt: nem volt rajta üveg; ha vagy egy ajtó megtalálható vala: be volt vágva, ki volt vetve sarkaiból; a veréb berepült az ablakon és két-három szobán végig csiripolva azon ajtón ment ki, mely neki inkább tetszett. A vasneműeket különös gonddal hordták el az oláhok. A falban levő vas kötéseket, a grádics köveket összetartó vas-kapcsokat is kiásták; úgy kell lenni, hogy lándzsáikhoz volt azokra szükségök.

A pincében hiányzottak a hordók, vagy ott voltak beütött dongával, kongó fenékkal. Sok helyt folyt el annyi bor, hogy hosszas időn keresztül sár volt a pincében.

Ha még valami netalán megmaradt, össze volt rongálva, szaggatva, vagy undort gerjesztőleg piszkos volt. Az egyik darabon a reá csapott puska-csőnek látszának kerek nyomai; a másikon vér foltok valának kivehetők. Sok helyt még a kútak sem valának használhatók, mert testeket vetének bele. Így pl. Kis-Enyeden, Girbón a Szentpáli udvarban sat. — Az egész házban és háztájban piszok, szemét bőven, használható eszköz, házi állat semmi.

Különös gonddal és előszeretettel kutatták fel és semmisítették meg a leveles ládák tartalmát. Hihetőleg azt gondolták, hogy abban rejlik ereje az uraknak. Lehet, hogy főcél benne vala mindössze is, megsemmisíteni azon sokféle pénz kölcsönzésekről, munkára előlegezett összegekről szóló okmányokat, melyek a parasztokat terhelék egykori földesuraikkal szemben. Az sem lehetlen, hogy egyik vagy másik vezetőnek

különösen ohajtandónak tetszett, ama bármely socialistának becsületére való cél: tökéletesen szakítani a multtal; elmet-szeni mindazon fonal szálakat, melyek a régihez köthetnek, melyek az élet, a fejlődés folytonosságát parancsolólag követelik. Bármelyike ezeknek volt az indok, vagy habár ezekből összezavart felfogás, annyi bizonyos, hogy tüzetesen igyekeztek megsemmisíteni a régi leveleket. Elégették, összeszaggatták, a függő pecséteteket letépték, — a szép, a több százados, a historiai okmányul szolgáló pergamenteket sárba tapodták. Csombordon láttam egy régi okmányt, melynek hiányzott pecsétje, közepén pedig tisztán látszott egy sáros bocskor nyoma; a pusztítás után visszatérő tulajdonos az udvar piszkából kereste azt és több másokat össze. — És bizonyos az, hogy nagy kárt tettek ama vandal pusztításokkal a régi történetnek. Csak az enyedi főtanoda és a Kemény nemzetség elpusztított levéltárait említem. Az elsőbbre későbbre visszatérve, itt pár szót szólok az utóbbiról.

A Kemény nemzetség fejedelmi ágának családi levéltára Csombordon volt. Csombordon az ifj. b. Kemény István udvarát, hol a levelek állottak, úgy kirabolták, hogy mint tőle magától hallottam, midőn visszajött, semmi sem volt házánál (sok minden elhordanivaló volt pedig ott), — semmi sem volt tehát a ház körül, mint egy rozsz szán-talp és egy csodálatosan megmaradt agár, mely ugráncsoló örömmel fogadta régi gazdáját. A csombordi udvarban pusztult ama levéltár is. Illetőleg: az udvar sarából, a szobákban elszórva heverő félig szaggatott, pecsétektől megfosztott irományokból sikerült vagy két ládányit egybegyűjteni. 48 előtt 14 tele láda volt. — Magam láttam, minő szomorú képpel állott ezelőtt pár évvel kitűnő történészünk Szabó Károly, a régi levéltár összehányt maradványa előtt. Figyelmes tekintetet vet reá és kihúzza a tömkelegből Hunyady Jánosnak egy levelét; egy kissé keresgél és Hunyadynak egy másik levelére akad. Mi minden vesztetett el az egészben?!.... Sok minden, nagyon

érdekesnek kellett ott lenni, de hogy mi volt, senki sem tudja; még eddig laistroma sincs tudva az elpusztultaknak.

Jól tudom, hogy ama levéltár ezelőtt 40—50 évvel aggódo figyelemmel vala őrizve. A későbbi kor kevés figyelemre méltatta; senki nem tanulmányozta, senki nem ösmerte. Eljött 48, és akkor a csombordi addigi úrbéres, pipát gyujthattott a kutyabőrös nemes levelekkel vagy donatiokkal. Most szíve fáj az elpusztult okmányok után a történéznek.

Ily változó a világ rende.

De nagyon sok időt töltöttünk a vidéken, térjünk magára Enyedre.

III.

Nagy-Enyed 1848 végén.

Arra, hogy beleképzelhessük magunkat abba, mi Nagy-Enyeden, az örökre emlékezetes 1848-ban és 1849-ben történt, szükség viszonyaira gondolnunk.

N.-Enyed egy szabadalmazott kis város vala. II. Rákóczi György emelte a nemes városok sorába. Lakója 48-ban nem volt több csak mintegy 5,000. A város nem volt valami gazdag, nem volt valami nevezetes ipari vagy kereskedelmi középpont. Sőt, szegénynek kell azt mondanom, ha a pénz teszi a vagyont; de elég vagyonosnak, ha tehetősnek azt nevezem, a kinek meg van a mire fő szüksége van. Egész Erdélyben olyan formán volt: koplaló ember majd senki, de pénz majd semmi. Enyed lakói, a városszélén éldegélő néhány oláhot kivéve, majd mind magyar-ajkúak valának; a legnagyobb rész református; ez a kis város észjárásának, szokásainak némi puritanus színezetet is kölcsönzött.

Mind nem ez volt azonban, mi Enyedet nevezetessé és jelenték eny ponttá tette, az volt pedig kicsinysége dacára; Enyeden nem a város vala a fő, a középpont, hanem a főiskola (kollégium) és a vármegye.

Mint tudatik: az enyedi főtanoda a leggazdagabb nevelő és tanító protestans intézet a kettős magyarházában; és, Enyed főhelye, igazgatási középpontja nemes Alsó-Fehér megyének.

Különös színt kölcsönöz egy nagy tanító intézet egy kis városnak. Enyed pedig kis város, kollégiuma meg nagy intézet vala. Nem volt ez ugyan éppen universitás, de sokkal több volt mint közönséges gymnasium. Tagjai 9 éven át hallgatták az előkészítő és 6 évig a felsőbb tudományokat. A felsőbb osztályok (diákok) három tanfolyamot végeztek: bölcsészetit, jogit és papit. A felsőbb osztályokban utoljára 7 tanár tanított; és, a tanárok száma növekedőben volt. Az összes tanulók száma néha ezeren is felül emelkedett.

Maga a kollégium Enyeden bizonyos földesuri előjogokhoz, egészen a legujabb időig igényt tartott. Tanárai igen jól voltak fizetve; gyakran igen tekintélyes, nagyon tudós emberek valának: könnyen meg lehet érteni, miért voltak az enyedi társadalmi világnak mindig a créme-jében. A tanárokon kívül a város értelmiségének egy nevezetes része volt még, szorosabb vagy tágabb, anyagi vagy csak szellemi lánccal a kollégiumhoz fűzve. A legnagyobb részre kiterjedt azon hatás, melyet gyakorolt a polgárságra, a tanulók osztálya az által, hogy pénzt hoztak ott forgalomba. Egyes tanulókat tekintve az kevés volt; valóban, számítván, hihetlen és nevetséges kevésre fogna az kiütni; de összesen mégis jelentékeny összeget képezett.

Egyszóval: Enyeden a kollégium volt a leggazdagabb. Ő volt a legnagyobb enyedi birtokos; neki voltak legjobb szőlői, az ő házai voltak a legnagyobbak; egész utca van, mely a piacról menve a város végéig jobbról és balról egészen a kollégiumé, a legszélső egypár csekély házat kivéven; jövedelme legnagyobb része, közvetlen vagy közvetve Enyeden kelt el; miatta idegen pénz is vándorolt a városba: természetesen, már csak az anyagi viszonyok miatt is, középontnak kellett lenni Enyeden a kollégiumnak. — És, hát még ha a szellemi viszonyokat tekintjük?

Sokan nagyon kevésbe veszik a szellemi befolyásokat. Nincs igazok. Figyelmezzon csak bárki: akár micsoda emberi

társaságban a tökély, a szellemi felsőség az, mely rövidebb vagy hosszabb lüktetések után az uralmat magához ragadja; mindenfelé a lelki-pattanosság, az erély, az a mi igazgat. Ha ezeket helyeseknek ösmerik el olvasóim, akkor gondoljanak arra, hogy Enyeden a tanári kar rendesen a tudományos tekintetben első notabilitásaiból alakult Erdélynek; hogy, nagyon gyakran, igen tiszta és tisztelt jellemek valának; oly önálló fejek, melyek néha kitüntetik a protestans tudósokat. Gondoljanak arra, hogy Enyed a reformatusok püspökének is székhelye volt, és így némileg középpontja főoskolájánál és főpapjánál fogva az erdélyi helvét hitvallásúaknak. Gondoljanak arra, hogy éppen mivel Erdély első tanintézete vala, melyben oly páratlan tanár vezetése alatt minő az ifj. Zeyk Miklós vala, az ifjak valóban megszokták tanulni, gondolni, saját eszöket használni, — és, hogy még csak egy tanárt emeljek ki a kitünők közül, oly nagy tudománya, oly lángeszű férfi, minő Szász Károly volt, vala képes a tudományadataiba életet lehellenni, — Enyedre tódultak a tanítványok a kis ország minden részéből. Ime a szellemi fontosság, mely Enyedet díszítette. És mivel köztudomású vala, hogy: Enyeden keveset mulatni, de sokat kell tanulni, — éppen azok keresték fel kiváló előszeretettel lecke termeit, kikben meg volt a hajlam az önálló munkára. Természetes, hogy oly ifjak az enyedi társaságban, mely maga sem vala nagyon gazdag, és éppen nem vala ösgögös, mely teljes tisztelettel hajolt meg a kollégiom és tudomány előtt, sőt, a melyben bizonyos puritanus egyenlősítő hajlam volt észrevehető, szívesen látott vendégek valának.

Erdély főtanodái között Enyeden volt a legnagyobb összhangzás a város és az iskola közt. És, mint mondom: az enyedi kollégiom a városnak is középpontja vala.

De nemcsak a kollégiom tette nevezetessé Enyedet, hanem a politikai élet is. Enyed, mint fel is hozám, Alsó-Fehérnek politikai középpontja. Alsó-Fehér pedig az első

megyének volt előismerve. Utóbbi időben nem annyira azon csekély előjogokért, melyek főispánját illeték, mint inkább azért, hogy vezetői az erdélyi oppositio legnevezetesebb tagjai valának; követeit a politikai vezérek közül választá: megye gyűlésein a legtöbb szép beszéd vala hallható; és igen sokszor, hogy ne mondjam rendesen, azok voltak irányadók az erdélyi magyar és székely törvényhatóságok magatartását illetőleg. Általán, olyan forma szerepet vitt Erdélyben Alsó-Fehér, minőt Magyarországon a 48 előtti időben Zala.

Voltak egyes vészmadarak, kik az alsó-fehéri oppositiot, ott túlnyomó pártot, — voltak a kik a kollégium szellemét forradalminak akarták megbélyegezni. Ezek közt lehetnek olyanok, kik tévedtek magok; sőt bizonyosan sokan voltak olyanok. De merem állítani, hogy a kik magok nem csalódtak, azoknál legnagyobb részint sokkal rosszabb kútfőből eredett ama vád a tudatlanságnál. Merem állítani, hogy forradalminak csak az nevezheti az alsó-fehéri oppositio tényeit, ki forradalminak meri nevezni, a magyar alkotmányhoz és szent koronájához tántoríthatlan ragaszkodást, a *pragmatica sanction* és más főtörvényeinken kezdve a legcsekélyebbig le. És forradalminak csak az keresztelheti helyesen a kollégium szellemét, ki forradalomnak azt tekinti, ha az emberek mernek gondolni, eszmélni, önerőn munkálni; az, a ki forradalomnak tekinti, midőn a betűk között az értelmet keresik; csak az, ki forradalomnak nevezi, ha a dolgok száraz, önmagában érthetlen formáin, külsőségein felül azoknak szellemét kutatják.

Mind az alsó-fehéri oppositio, mind a kollégium egészen törvényekhez ragaszkodó, békés szellemű volt. Valóban, ott épen semmi rokonszenvre sem számíthatott a rendetlenség-szító, a tekintély bemázoló, a felforgató. Megye és tanintézet nem rontani, de gyarapítani, — nem semmíteni, de teremteni törekedett: ezen szellem pedig lehető ellentétben van a valódi felforgató, a forradalmi szellemmel.

Kétséget nem szenved azonban, hogy az előhaladás, a javítás, a reform szelleme dús gyökereket vertek volt Enyeden és vidékén. Ha eszökágában sem volt a forradalom, de nem hunytak szemet azon veszélyek előtt, melyek a Metternich kormánya alatt szabadságunkat időről-időre fenyegették. A megye igenis küzdött azon kormányi rendszabályok ellen, melyek simán megkerülni, megsemmisíteni törekedtek Erdély alkotmányát. Az oppositio zászlóján már 41 óta olyan jelszók valának olvashatók, melyeket akkor sokan nagyon távolban levőknek hirdettek, és melyek vajmi hirtelen és részben készületlen leptek meg. Az alsó-fehéri oppositio nem hibás abban; annak már régóta volt zászlójára írva az unio, az urbéri viszonyokból örökváltság utjáni teljes kibontakozás, közteherviselés, az ösiség helyes átalakítása, javított közlekedési eszközök sat. És mindezen legüdvösebb irányu javításokat senkinek sem jutott eszébe különben, mint a rendes törvényes úton létesíteni.

Lehet képzelni, hogy egy kis város, mely annyira a reform hatalmában vala; mely politizált mint politikai közép-pont, elmélkedő és ábrándos volt, mint egy tudományos intézet befolyása miatt természetes, szabadelvű, majdnem puritan vala hiténél fogva; hol oly nagy tömeg vala, a különben kétségen kívül értelmes gondolkozó ifjuság, de mely, éppen mivel ifju, annyira hajlandó egy szebb, egy jobb, egy nemesebb kor bekövetkeztét hinni, már csak azért, mert az szebb, az jobb, az nemesebb; — lehet képzelni, hogy Enyed mily lelkesedéssel fogadta hírét az 1847/48-ki pozsonyi országgyűlés törvényes vívmányainak. A nagy tömeg egész nekiadással hitt; teljes lelkéből meg volt győződve, hogy már minden el van érve. Az avatottabbak csekélyebb száma sok nehézséget látott, de nagyon sok mindent tartott kivihetőnek, fentarthatónak, vagy megszerezhetőnek.

A magyar emberek közt általán sok van olyan, kit a közügyek menete érdekel, — ki azt figyelemmel kíséri;

egy nevezetes politikai előnye a magyarnak a német felett. Nem hiszem azonban, hogy egykönnyen lehetett volna Magyarországnak bármely pontján találni kisebb tömeget, mely nagyobb érdekeltséggel kísérte volna a dolgok menetét, több figyelemmel kutatta azok összefüggését és nagyobb megalégedést érzett volna amaz új vívmányok felett, melyeknek lényeges része volt, hogy az addig elnyomott osztályok is kiemeltettek a megaláztatás helyzetéből, mint azok, kik az 1848-ik év elejét Enyeden töltötték.

Magok a hatóságoknak mindig engedelmeskedtek; magok semmi nevezetes dolgot úgy mint város, mint néptömeg, lendíteni meg sem kísértették: igen sok józan eszök volt arra, hogy ne lássák, miszerint a dolog dereka más helyt dől el; nekik feladatuk a már bevégzett jogviszonyokban vezetőiket híven követni, értelmesen gyámolítani; érdekes volt azonban látni, mily lelkesedve kísérték a közügyek folyamának minden mozzanatát: mikint olvasták a hirlapokat, hogy figyelmezttek valaki szemtanúnak elbeszélésére, — mikint vitatták meg társaságaikban a tények horderejét, a vívmányok becsét és mindemellett is mennyire hallgattak szavára azoknak, kiket régebről mint becsületes, eszes embereket tanultak ösmerni és egyszersmind olyakat, kik különösebb tanulmányok tárgyává tették a politikát. Nappal politizáltak, este, igen gyakran, kiválasztott nevezetességeiket fáklyás-zenével tisztelték meg.

Mindez a legnagyobb rendben történt: nem volt abban helye a rakoncátlankodásnak; minden megállapodott a rokonszenv nyilatkozatoknál: ellenszenvöket nem akarták éreztetni; vagy, a közös hit, a közös remény azon perceiben talán nem is valának ellenszenvaik.

Jól emlékszem reá — magam is ott voltam, mint akkor enyedi tanuló, — hogy a gyönyörű tavasznak egyik szép estéjén, a többek közt, fáklyás-zenésmenet vonult végig Enyednek főutcáján, a Magyar-utcán. Sok mindenféle ember

volt a menetben, a mely, Enyedhez képest nagy tömeg vala. Valaki, nem tudom kicsoda, semmiházi, menet közben bedobja egy kapitánynak ablakát, kinek szállása előtt vonult el a tömeg. Annyi ember közt semmirekellő mindig akad. A mint ezt észreveszik a fályahordók, méltatlankodva, a történt iránti ellenszenvök kifejezésével, a betört ablak elibe gyültek és engedelemkérésképen éljenekkel üdvözölték az idegen ajku kapitányt, ki a dolgot elérte, az éljeneket megköszönte, és az ablakbetörést roszneven nem vette.

1848-ban mart. 30-kán Alsó-Fehérmegyének gyűlése volt. Már egész tájékozottan valának ott az új viszonyok taglalva; törvényes úton az első fontos nyilatkozatot tette e megye a legújabb vívmányok és az unio mellett; és Alsó-Fehérnek magatartása vala az, mint annyiszor másszor, mely a többi magyar és a székely törvényhatóságok magatartásának irányt adott. Már abban constatirozva lön, hogy a rohanva haladó események árjában a dolgok folyamát a kézből ki nem szalasztani, annyit kivívni a mennyit szükség, de a törvényesség terén tántoríthatlanul megmaradván, szükséges a főkormányzót felszólítani, hogy törvényadta jogával élván, önhatalmilag hirdessen, lehető rövid határidőt szabva ki, országgyűlést.

Azért volt Alsó-Fehér oly hamar tájékozva, mert politikai vezére, b. Kemény Dénes, közvetlenül gyűlése előtt érkezett Enyedre Bécsből, Pozsonyból, Pestről; és azért volt végzéseiben oly határozott és törvényes, mivel vezetőinek minden lépteit a tántoríthatlan törvényesség és egyszersmind a habozást nem ösmerő határozottság jellemzé.

Megemlíthetem itt, hogy b. Kemény Dénes már 47-nek végén fenn volt Pesten; későbbre, az országgyűlés megnyilván, Pozsonyba ment és onnan Bécsbe is. Egy „Érdekegység“ című munkájának kiadásában járt előbb, melynek mostanig is alig egypár darabkája látott világot. Felhozom ezért arról, hogy abban mint az államok valódi ereje az „érdekegység“ van kitüntetve. Ennélfogva ajánlva van minden olyan

viszonyok megváltoztatása, melyek szakadást képesek az államban, a polgárok tömegében előidézni. Ajánlva van tehát: az urbéri viszonyoknak örökváltság utján végleges megszüntetése és elenyésztetése; közterehviselés; unio. Ezek mellett a közigazgatási-, ipari-út van olyannak tüntetve fel, melyen a valódi előhaladásnak támpontjait lehet számunkra feltalálni. Egy földhitelbank felállítása rendkívül szükségesnek van rajzolva és terv van létesítésére adva, valamint az országos úton rendre történő örökváltság eszközésére ¹⁾. — Mindezen eszméket Alsó-Fehér karai és rendei 1848 előtt már igen sokszor hallották emlegetni, a zöld asztal mellett. — Munkája kiadatásán kívül célja vala b. Kemény Dénesnek, mint a pozsonyi országgyűlés felsőházi tagjának, szóra hozni ott az unio ügyét, és személyes egybekötötetés nyomán, erősíteni ügye állását. — Az események elrohantak mellette és ő visszajött, hogy utoljára vezesse Alsó-Fehérmegye tanácskozásait; utoljára mondja el ott lelke mélyéből jövő meggyőződését, hosszas és érett megfontolás gyümölcsét. A 48-ki év végtelen rohama őt, annyi más nemes lények között megtörte, szétzúzta.

Térjünk a dologra.

A tavasz és a nyár folytán semmi nevezetesebb, különös érdekű tárgy Enyeden nem történt. Ott is nemzetőrséget alakítottak, mint más helyt. Ott is gyakorolták magokat a katonai ösmeretekben, képzettségben, mint más helyt. Ott is, már a nyáron kezdve, nemzetőri őrzérek cirkáltak körül a várost, különösen éjjel, mint azon vidéken más helyt.

A nemzetőrség állott rendes gyalogságból, egynehány vadászból és egynehány lovasból. A vadász csapat csaknem mind tanulókból állott, tanulóársaimból; nagyobb részint mívelt emberek valának, kik tudták mit és miért csinálnak.

¹⁾ Azon „Érdekegység“ című kéziratnak megjelent egy részecskéje 1861-ben, Demjén László bizományában Kolozsvárt „Honegység“ cím alatt.

Bem alatt a későbbi hadjáratban résztvettek és nagyobb résztint a csata-piacon hősi halált haltak. Viszonyosan sokan estek el közülök Piski mellett, az emlékezetes híd férfias, vitéz oltalmában. Béke nyugodjon és az emlék virasszon poraik felett! — A lovas csapat főleg vidéki nemesekből állott.

Volt a nemzetőrség soraiban egy pár egyén, kik hivatva voltak a későbbi hadjáratokban kitűnő szerepet játszani. Szabadjon itt megemlítnem, mint olyant, Incédi Samut, kinek kezei alatt fejtett az ösmeretes 11-ik zászlóalj oly kitűnővé.

A nemzetőri parancsnok ifj. b. Kemény István volt. Későbbre ugyan ő Alsó-Fehérnek főispánjává neveztetett, miután az addigi főispán b. Bánffy Miklós azon hivatalát letette. ¹⁾

Még a tavasz folytán érkezett egy zászlóalj székely határőr is Enyedre, magának a városnak és vidékének biztosságát a mozogni kezdő oláhokkal szemben fenntartani. Már ezen székelyek voltak, kik a fennebb említett mihálcfalvi executiot teljesezésbe vitték (máj. legutolsó és jun. legelső napjaiban). — Ezen székely zászlóaljat későbbre kivitték a rácok ellen, alsó Magyarországra. ²⁾

Mindezenközben mind a vármegye, mind a nemes város organisálták magokat úgy, mint az utolsó országgyűlés javításai és újításai azt igényelték.

A vármegyéken szavazati és szólási, meg, választási, általán politikai joggal régebben csak a nemesség birt. Amak ideje lejárt és azt a törvény is kimondta. Miután azonban nemes és paraszt, mindnyájan, kik lakói voltak a nagy vár-

¹⁾ Ifj. b. Kemény István főispánná jun. 19-kén neveztetett, nádor főher. István mint királyi helytartó által. — (Közli a „Közöny“ jun. 24-diki (15-dik) száma, és pedig azon tévedéssel, hogy abban ifj. b. Kemény István helyett ifj. b. K. János áll.)

²⁾ Elindultak Enyedről jul. 19-kén, mentek Tordán át Kolozsvár felé, N. Váradnak. (Lásd a „Kossuth Hirl.“-ja 26-ik és 28-ik számaiban a kolozsvári és enyedi tudósítást.)

megyének, annyi ezeren, egy megyei tanácskozásnak, sőt bármely tanácskozásnak is tagjai nem lehettek: egy körülbelől 170 tagból álló megyei bizottmány lön felállítva, melynek feladata volt ideiglenesen igazgatni a megyét, épen úgy, mint addig a nemesség igazgatta, mindaddig, míg a törvény rendezni fogja véglegesen a megyék belkormányát. Igen természetesen ama megyei bizottmányban képviselve volt az addigi jogosítatlan osztály is, és csak úgy voltak benne magyarok, valamint oláhok; csakhogy, nagyon helyesen, senkit azért, mert régebben úrbéres volt, vagy csak azért, mert oláh, be nem tettek ama bizottmányba: azt keresték ki alkalmas a megye igazgatására, ki értelmes és egyszersmind egészen megbízható ember. Nagyon rendén levőnek találom, hogy ezeket szemügyben tartván, a nagyobb rész a régi nemesi osztályból volt. Egyébaránt, meg kívánom itt jegyezni még azt, hogy Alsó-Fehérben oláh nemes tetemes számmal volt, és hogy azok épen csak úgy befolyhattak a megye igazgatásába régebben is, mint bármelyik legnagyobb úr. Mindenütt így volt ez a magyar földön.

Új főispánja alatt legelső gyűlése Alsó-Fehérmegyének N. Enyeden, a megye székhelyén, jul. 20-ikán és 21-ikén volt. Nem jött azonban abban semmi fontosabb tárgy határozatba. Legérdekesebb momentum a főispán jelentése a megye állapotáról. — Ugyanezen gyűlésből a megye köszönetet mond a kormánynak új főispánjáért. ¹⁾

Az oláhokkal sem a város, sem a megye semmi különös ellenkezésbe nem jött. — Az igaz, hogy mikint fennebb elmondtam, Mihálcfalvánál nehányat lelőttek a székelyek; de hiszen ott a székely határőrök az igazságszolgáltatásnak végrehajtó eszközei valának: ők nem az oláhokra, ők az ellenszegülőkre, sőt őket magokat megtámadókra lőttek. Az is igaz, hogy egynehány oláhot Enyedre vittek

¹⁾ Ezeket illetőleg lásd pl. a hivatalos „Közlöny“ 67-ik (aug. 15-ki) számát.

fogva, mint bujtogatót, mint vagyon- és személybiztosság ellen vétőket; de az is igaz, hogy jóllehet későbbre a rögtönítélőszék ki vala hirdetve, és jóllehet szorosán véve, nem egyre lehetett volna annak szabályait alkalmazni: Enyeden inkább elnézők voltak, mint túlszigorúk; senkit a rögtönítélőszéken a tavasz és nyár folytában, sőt általában Enyed pusztulásáig ott el nem ítélték, tehát ki sem végeztek. Egy pár oláhot rendes törvényszéki eljárás szerint, ha nem csalódom, Szamos-Újvárra, az országos főfogházba, küldtek csak. — Szomorú dolog különben, midőn már az igazságszolgáltatást egyik vagy másik osztály, vagy nyelviséggel szemben nem lehet teljes függetlenségben alkalmazni; és midőn, ha az igazság büntető keze egy vagy más egyénre nehezedik, mondhatni, engedelmetkérve merészségeért és külön mentetetődzve kell az igazság őreinek megjelenni. Itt én, némileg, helyettök beszélék.

Egyébaránt a mi itt Enyedre nézve legközelebről érdekes, abból áll, hogy: Enyeden helyben senkit nem kínoztak, mint elfogott oláhot, senkit a rögtönítélőszék el nem ítelt; Enyedről, sem mint városról, sem mint megyei főhelyről, semmi külön visszatorló expeditio az oláhok ellen nem ment. Enyed az egész vidéken senkit sem bántott, senkivel ellenségeskedésben nem élt; a város hatósága, a polgárok csak olyan csendesen, békésen viselték magukat, mint a vármegyei hatóság. — Volt ugyan a nyár folytában Abrudbányára és vidékére kiküldve egy vizsgáló biztosság, de az a főkormányzék megbízásából járt el. És, ez ugyan egynehány embert elfogatott, köztök a későbbre oly híressé vált Balinte-ot, ki rövid fogságát Enyeden töltötte, — de általában ama bizottmány nagyon kevés eredménnyel működhetett, — maga Balinte kibocsátattott. ¹⁾

¹⁾ Az „Ellenőr“ nyomán szól amaz Abrudbányán működött vizsgáló bizottmányról a „Kossuth Hirlapja“ 17-ik száma, (jul. 20-káról.)

Tehát: vagy hibás értesülés vagy rágalmazási hajlam támaszthatta Enyed ellen azon vádat, mi sokszor vala ismételve, hogy: Enyed sorsát kegyetlenségei vonták magok után. ¹⁾

Erdélyben, mint már többször mondtam is, a nyár folytán és az ősze legelején még nem került a belháborúra, a nagyban gyilkolásra, a dolog; és Enyed, mint éppen felhozám, semmi közvetlen okot nem adott netaláni visszatorlásra; mindamellett sem vélte magát biztosságban lenni. Nagyon közel fekszik Enyed az oláh havasokhoz, nem messze Balázsfalvától; körül volt hálózva az oláh machinatio szálai által. Aztán, helyesen sejték az enyedik, hogy a Balázsfalván 48-ban iránytadók bizonyos tekintetben vetélytárust látnak Enyedben Balázsfalvával szemben; és gyaníták, hogy az ugyancsak 48-iki szebeni katonai zász-oláh kormány egész hatalmának súlyát, sőt keserűségét kész a kis várossal éreztetni, mely a kolozsvári kormányhoz lélekkel és testtel ragaszkodott; és gyaníták, hogy tán még nevezetesebb politikai és társadalmi középpontnak tartják az ellenszegülő magyarokra nézve, mint a minő valósággal volt. Ennélfogva sokan már jó előre féltek a szomorú sorstól, mely későbbre csakugyan bekövetkezett: minden módon akarták volna magokat az ellen biztosítani. És, annyival inkább szívökön hordák sokan Enyed megmentését, mert látták, hogy Enyed csakugyan egy fontos pont; fontos, különösen politikai, tudományos és társadalmi tekintetben.

Miután tehát a nyár folyamában az egy darabig Enyeden állomásozott székely határőr zászlóalj felsőbb rendelet következtében a magyar alvidékre ment ki, harcolni a rácokkal; ifj. b. Kemény István, főispán, folyamodott országos főkormánybiztos b. Vayhoz a végett, hogy Enyed számára rendes katonaságot kapjon, mint őrszerget. B. Vay pedig

¹⁾ Így állván a dolog, visszautasítandó pl. a „Sieb. B.“ 1848-diki 122-dik (nov. 13-ki) számának ama beszéde, mintha N.-Enyed, vidéke oláhsággal kihívólag és kegyetlenül bánt volna.

b. Puchnerhez folyamodott, és még ekkor a dolgok nem állottak oly szakadási ponton, Enyedre rendes katonaság lön rendelve. — Előbb csak egy század gyalog, főh. Károly Ferdinánd nevet viselő oláh ezredből, százados Novák parancsnoksága alatt, ki maga magyar ember volt. — Sőt, oct. 19-ikén, igenis, mondom, 1848-ban october 19-ikén, b. Puchner rendeletéből Enyed megoltalmazása végett (?) még más két százada az említett főh. Károly Ferdinánd ezrednek érkezett ugyan oda Leitner és Leshan századosok alatt, és ezek közt az első, mint mindhárom százados közt az idősebb, a katonai parancsnokságot átvette. ¹⁾ Úgy látszik azonban nekem, hogy ezen csapatok mozgásaiban főtekintet nem annyira Enyedre volt, mint arra, hogy ama rendes csapatok kimozdítottassanak Kolozsvárról; közelebb jöjjenek Szebenhez és Fehérvárhoz, és ez által a magyar kormány körmei közül kivétessenek, a szebeni kormány számára pedig meg legyenek mentve. Hiszen alig valának néhány nap Enyeden ama csapatok, alig vettek egy csekély katonai actioban részt, már érkezett a parancs a katonai főkormánytól, hogy Enyedet rögtön hagyják oda. És, oda is hagyták. De erről lejjebb.

Került még ezeken kívül Enyedre, annak biztosítása végett, egy pár idegen csapat, még mielőtt valami katonai actio történt volna ott. Így a jeles Baumgarten százados parancsnoksága alatt mintegy 50 székely huszár határőr érkezett bágyoni állomásából Enyedre oct. 21-ikén. (Ez volt azon lovas csapat, mely Aranyos-Lónán az oláhság ellen szerepelt sept. 11-ikén és 12-ikén, midőn azok az ujoncokat megtagadták.) Ugyanezekkel érkezett mintegy 120 tordai nemzetőr. És, még 18-ikán érkezett vala 300 aranyos-széki nemzetőr is. ²⁾

¹⁾ Lásd: Der Satellit 1851. apr. 10-ki és 19-ki számokat (Nro 31. és 32.)

²⁾ Lásd ezeket illetőleg egy Enyedről oct. 23-káról keltezett tudósítását a „Kol. Híradónak“, melyet a „Közlöny“ 144-ik száma közöl.

Mint láttuk, Erdélyben az oláh pusztítás, az öldöklés october közepe táján kezdődött. Enyeden épen a gál-napi sokadalom napján terjedt el annak borzasztó híre. Nagyon sokan voltak a vidéki magyarságból, kik e miatt bennszorultak. Más családok és egyesek, a szerencse különös csillaga által vezéreltetve, be tudtak menekedni a körül levő falukból Enyedre. A menekvők oct. közepén kezdve folyton szállongottak. — Az enyediek, — meg kell ezt nekik adni, — a menekvőket szívesen, felebaráti készséggel fogadták; a mennyire telt, minden szükségességekkel ellátták. Lehetett azonban tartani attól, hogy miután a vidéktől, a közlekedés fennakadása miatt, el valának választva, vásárokat nem lehetett tartani, ezen kétes helyzet pedig több időt tarthatott: lehetett tartani attól, hogy élelemszerekben szükség fog előállani. Segítettek azonban magokon. Egy élelmezési bizottmány lön felállítva, melynek erélyes intézkedései nyomán, teljes katonai rend állott be az élelmiszerek kiszolgáltatásában és beszerzésében. De, élelmezés címe alatt nem raboltak, mint annyian mások. — Ime, Enyed egészen olyan színt kezdett magára öltetni, mintha egy ostromlott hely lett volna. Igenis olyant, mintha ostromlott város lett volna, melyet azonban a bennlevők egész nekiadással, egész lélekkel oltalmaznak.

Voltak Enyeden néhányan, kik elméleti katonai ösmerttel bírtak, — voltak mások, kik némi gyakorlati katonai képességet szerzének magoknak, — és valának olyanok, kiknél elvitázhatlan volt a katonai talentom: mindnyájan egy kézre dolgoztak, arra: hogy a városból egy erős, vagy legalább tartható pontot csináljanak és fenntartsák a katonasághoz szokatlan, és azzal netalán ellenszenvezők bátorságát, lelkirugalmasságát.

Enyed nem katonai erős pont; nem kell arra katonának lenni, hogy ezt az ember átlássa, megértse. Egy keskeny völgyben, annak épen a Maros szélesebb völgyébe való kanyarodásánál fekszik, egy kis hegy (Órhegy) tövében. A várostól

éjszakra mindenütt a telkekig lenyúlólag szőlők és gyümölcsösök vannak, melyek egészen a távolabb kezdődő erdőig nyulnak. Délre Enyedtől, azzal magával párhuzamosan, egy hegy-él vonul végig; az, mely a Maros terét elválasztja az enyedi patak kis völgyétől. Ezen hegy-él egy hosszú déli oldalt képez, a Maros terére lefutót, mely hasonlóan szőlőkkel, gyümölcsösökkel van borítva. És, a várostól délre fekvő szőlők és gyümölcsösök is keskeny, dúsan virító völgyecskékben, egész a nagy erdőig nyulnak, melyek igen közel a város délnyugati szegletétől kezdődnek. — Látnivaló, hogy ily fekvés mellett annál nagyobb figyelmet és rendet kellett az örködésben fenntartani, nehogy éjszokról vagy délről az ellen egészen észrevétlenül lopózkodhassék a városnak, mondhatni, szélső telkéig. Nem is hiányzott e tekintetben a gond. Éjjel és nappal cirkáltak igen számosan, katonarend szerint felállított, egymással egybeköttetésben levő örök. Időről-időre távolabb helyeket is megvizsgáltak a lovasok, látni: nincsen-e valamerről fenyegető veszély. Sőt a városnak pár utcáján, vagy az úton, a mint a városból azok kijönek, némi sáncolatokat és torlaszokat is csináltak. Ezekről némelyek sokat vártak; annyival is inkább, mert két kis (egy fontos) vaságyút öntettek magoknak az enyedi Ruszbergen, és azok már megérkeztek vala; köztudomású dolog pedig, hogy az ágyúnak legnagyobb hatása van, ha töltések fedik. Hogy a katonai szolgálatot könnyebben végezhesék, hogy ne legyen a városban semmittevő dologtalan ember, a mely osztály háborús időben nem egyébre való, mint vész hírt terjeszteni; az Enyedre menekült férfiakat, mint nemzetőröket, vagy mint munkásokat, az erődítéseknél használták.

Az Enyeden levők legnagyobb része, még azok is, kik egészen bele akarták magokat tenni a viszonyok hatalmába, nem voltak katonák: készek valának szembemenni a szuronyal is, ha nélkülözhetlen, de nem éreztek vonzalmat a harci élethez, nem ohajtották a puskapor szagot. Néha egy

vagy más hajmeresztő, vagy ijesztő hírre bizonyos pillanati féltékenység, csüggettség lepte meg a nagyobb részt. Nem is csoda: a csendes földművelők, az egyszerű polgárok, a kereskedők, a mesteremberek, katonailag sem kellőleg begyakorolva, sem felfegyverkezve, veszélynek kitett családjaiktól környezve, nem képezhették volna Caesarnak rendületlen legioit. — A parancsnokló százados maga, a főher. K. Ferdinand ezred három keze alatt levő századának számát összesen is csak mintegy 260-ra teszi; nagyon gyenge századok voltak tehát azok. Székely huszár határőr sem sok volt. Az enyedi nemzetőrök száma, megtoldva a menekült férfiakkal és a segéd szomszéd vidékiekkel, összesen sem nagyon sokkal haladta az ezeret. Ezzel szemben az oláhok ezer meg ezernyi tömegekben rajzották körül a várost. Egyik tábor Muzsinán alakult, az enyedi patak völgyében, igen közel magához Enyedhez; egy második és harmadik Szt. Király és Csombord mellett vett állomást pár ezer lépésre a város szélétől. M. Ujvár és Nagy-Lak közt, valamint Balázsfalván és több helyt, a havasokon táborok alakultak. — És addig is, míg Enyednek közvetlen közelében ütötték volna fel ama táborok tanyáikat, már a Balázsfalva vidéki sokadozás nagyon közelről ijesztette a békés kis várost.

October közepén kezdve, mindennap irtózatossnál irtózatossabb tudósítások érkeztek a vidéken maradt, a menekülni képtelen magyarságról; éjelenként több felé látszott a gyújtásoknak, az égő udvaroknak kísérteties fénye; a setétben mint futó tűz vonult hegytetőről hegytetőre a lárma-fáknak (szalmával körültekert magas póznáknak) világa, melyeket minden semmi vak lármára, a hasonlólag gyakorlatlan és rendkívül rendetlen oláhok sorra gyújtottak meg; nagyon gyakran hallszott a magokat gyakorló legionariusoknak dobja két három felől is a városba; és mindezeknek mondhatni állandó kíséretéül és a dolognak olyan szint kölcsönözve, mintha az ember vad indiánok között lenne, hol az elüvöltött harci rival-

gások után következik a skalpirozás: az oláh táborokból mondhatni folytonosan hallszott be az orditozás Enyedre. — Látnivaló, mily közel kellett lenni azoknak a városhoz.

Teljességgel nem lehet csodálni, ha mindezek bizonyos feszült izgatottságban tarták Enyedet állandólag, mely nem mindenkinél vala képes a nyugodtságnak helyet adni és néha, és egyeseknél határozott remegésbe ment át.

Többször megtörtént, hogy a körül portyászó őrzérek valami csekély ok miatt, melyet az élénk képzelődés fenyegető veszélynek festett, megtértek, anélkül, hogy rendeltetésök helyére jutottak volna. Néha oknélküli és zavart okozó lövöldözéshez fogtak. Egypárszor általános riadás volt a városon: „jönnek az oláhok!” Olyankor, különösen a gyermekek, a nagyon és a nők miatt, majdnem lehetlen volt rendet tartani. Mindenki sietett családját, vagyonát a biztosabbnak vélt helyekre menteni. Némelyek a vármegyeháza felé tartottak; mások a reform. templomába és általán azon kis várba, amint maig is nevezik, mely a templomot már századok óta köríti; voltak kik inkább a kollégiumba költöztek. ¹⁾ A kollégiumban ugyanis a nyár óta tanítás nem volt; a tanulókat haza bocsáták; és, azok közül a kisebbek cellengtek, a nagyobbak fegyvert fogtak. — Az ijedelemnek ama zavaros perceiben is voltak azonban, kiknek esze és szíve helyt maradott. Ezek higgadt lélekjelenlétének kevés idő alatt mindig sikerült az egyensúlyt veszített kedély-hangulatot, a bizalmat, a szolgálati pontosságot, a reményt, a veszedelemnek kitett városban helyreállítani.

Oct. 23-ika egy nevezetes nap készült lenni.

Prodanu Probu, a muzsinai oláhtábor parancsnoka és vice-praefect, felszólította Enyed városát írásban, hogy

¹⁾ Oct. 17-kén este volt az első oláh-riadás. 19-kén este, mondhatnám éjszaka, volt egy másik. („Közlöny“ 144-ik számában a már említett „Kol. Hír.“-ból átvett tudósításban.)

magát adja meg. ¹⁾ Fenyegtettt, hogy ott követ kövön nem hagy, ha felszólításának nem engednek. Oct. 20-kán Balázsfalváról is érkezik felszólítás Enyed városához, hogy magát megadja. ²⁾ Egyszersmind kém által értesülést veszen az enyedi parancsnokság, hogy az oláhok három felől akarják a várost megtámadni: nyugotról a muzsinai tábor népe, — délkeletről és éjszakkeletről pedig a sz. királyi és csombordi táborok harcosai.

Haditanácsot tartottak erre Enyeden. És meghatározták, hogy: miután Enyed oly rosszul oltalmazható, és mintsem orruk előtt lássák egyesülni a különböző oláh-sergeket, inkább magok fogják azokat egyenként felkeresni, és, ha lehet, rendetlen népeiket szétszórni. A muzsinai tábor volt a legfenyegetőbb; ez ellen volt expeditio rendezve oct. 23-kán.

A tanácsban valamint a terv kivitelében részesek voltak az akkor Enyeden volt főher. K. Ferdinand ezred tisztjei és legénysége. — Az expeditioban a katonai parancsnokságot Leitner százados vitte, és jelen volt azon Alsó-Fehérmegye főispánja is, ifj. b. Kemény István.

Novák százados a Maros mellé lőn rendelve a csombordi és szentkirályi révek őrzése végett. Nehogy a várost keletről megtámadják, míg a városi erő maga nyugotra (Muzsina felé) támadott.

Az expeditioban részt vettek egy század sorgyalogság, három század nemzetőr (mintegy 6—700 ember) és a nemzetőr vadászok.

Leshan százados századával a patak mentén vonult fel. Fel-Enyed helységét kikutatta. A vadász kis csapat, a

¹⁾ Ezen felszólítást fel-enyedi pap Töröktől küldte be (oct. 19-kén); és alá vala írva: „P. P. praefectus legionis montanae secundae.“ („Közl.“ 144. sz. a „Kol. Hir.“-ból. Ezen aláírás nem talál azon általam fennebb közölt adattal, hogy P. P. „vice praefect“ volt. Alkalmasint emez aláírást bizonyos nagyzóási viszketeg dictalta, melyet jól ösmerhetünk, kik 48-ra emlékszünk. Hiszen sokan magok számára a divatos méltóságokat csak amúgy foglalták el.

²⁾ „Közlöny“ 144-ik sz. a „Kol. Hir.“-ból.

szélső jobb szárnyat képezve, a Bükköslapossa felől, Enyedtől éjszakra, nyomultak Muzsina felé. A többi nemzetörök az országúton vonultak odább Fel-Enyed és Muzsinának. A cél volt a muzsinai tábornot egyszerre két oldalról támadni meg.

Semmi sem leve belőle. Észrevették az oláhok a katonai erő közeledését. Tán csatát adtak? Nem, hanem sok ezeren, mint a hangyabolyban a hangyák midőn baj van, kezdtek futkosni, és orditozva szaladtak, a hátok megett, közel hozzájuk, levő erdőségbe.

Lődözés ugyan fejlődött ki; de a nagy távolság miatt aligha ártott valakinek. Ekközben az enyediék előre nyomultak egész Muzsináig. Ott a főispán b. K. I. a nemzetörséghez beszédet tartott, kiemelvén, hogy nagyon csúf lenne, ha az elhagyott falut, melyben csak asszonyok, gyermekek és aggok valának, bántanák. Nehéz volt azonban a katonai szigorhoz nem szokott népet tökéletes rendben tartani. Annyival is inkább, mert Muzsinán egy tordai magyart kaptak elfogva. A falunak egy része, minden rendtartási törekvés mellett is, meggyúlt, és elégett.

Az enyediék visszavonultak anélkül, hogy csatában lettek volna: pusztá megjelenésükre szétment a muzsinai tábor; ez mindenestre nyereség volt. Egyébaránt, egy amolyan népfelkelési oláh tábor, aminő egyszerre szétmegyen, éppen oly hirtelen és véletlenül képes újra egyesülni. Csak ideig-óráig való biztosságot vala képes emez expeditio nyújtani tehát; de azt nyújtott.

Midőn Enyedre visszaérkeztek a Muzsina felé működő csapatok, már várta ott a rendes csapatok parancsnokát rendelethe a katonai kormányzásnak: Enyedet rögtön elhagyni; Fehérvárra menni!

Erre Leitner százados kijelenti, hogy ő megyen. Annyival inkább sietett, mert Enyedre minden órán lehetett várni magyar csapatokat; azon esetben pedig nem tartotta biztosítotttnak az elmehetést.

A magyar csapatokat nem a székelyektől várták akkor, ámbár az agyagfalvi gyűlésen meg vala határozva, hogy mindnyájan jönnek, kimenteni a szorongatott magyarságát a magyar földnek; és már ki is indultak volt. Ekkor segítséget Kolozsvárról vártak Enyedre, hova, kormánybiztos Zeyk József, épen annak kieszközlésére ment vala be. Ennek következtében, mint mondám, minden órán lehetett már a segédcsapatokat várni Enyeden.

A mint Enyeden az iránytadó körben megtudták a Leitner századoshoz érkezett parancsot és ennek folytán a rendes katonaság készülődését elmenni, ott hagyván a várost jobbról és balról fenyegető sok ezer oláh közepette, ez nagy méltatlankodást és megdöbbenést okozott. Fel lön szólítva Leitner, hogy ha csakugyan megyen, legalább addig maradjon, míg Enyedhez közelíteni fognak a Kolozsvárról jövő csapatok; és biztosítva lön, hogy előre lesz értesítve ama csapatok érkezéséről. Végre reábirható volt Leitner arra, hogy két századot rögtön útnak indítva Fehérvár felé, Novák századost utasítja addig Enyeden maradni, míg a segéd-csapatok közelíteni fognak. De viszont Leitner szavát vette a főispánnak, hogy pogygyászok, melyet szekerek hiányában nem valának képesek magokkal mind elvinni, pár nap mulva hibátlanul utánnok fog küldetni.

Hogy hogy-nem történt azonban, az annyira fegyelemhez szokott ausztriai ármádának egy részecskéje parancsnokának határozott rendelete ellen tett. Legalább rövid idővel a főher. K. Ferdinánd ezred két századának eltávozása után, Leitner és Novák századosok a főispánhoz mentek, jelentvén, hogy a Novák százada is, parancsolatuk ellen, bujtogatás következtében, felkerelkedett és a többiek után útnak indult. Említettem volt, hogy a K. Ferdinand ezred oláhokból állott nagyobb részint.

Azon percben csak két századosa amaz ezrednek és illető pakkjok volt Enyeden, és ott cs. k. rendes katona nem

volt. Mindemellett háborítatlanul engedték elmenni. Sőt, az adott szóhoz híven, harmadnap a katonai poggyász is hibátlanul utánuk lőn küldvő.

Rosszúl mondom egyébaránt, hogy ama percben már Enyed egészen rendes cs. k. katonaság nélkül állott: ott maradt Baumgarten néhány székely ezredbeli határőr huszárral; és ott maradt Horváth, tiszt a Max chevaux-legers-ktől. Ez utóbbi csapat nélkül, nem tudom a sors micsoda vezérlete szerint volt épen akkor Enyeden, szülőföldén; ezután pedig, a háromszín-zászlónak állandó híve maradván, hősi halált halt a piskii hídnál. ¹⁾

October 23-ikán egy más katonai actio is volt az oláhok ellen, ugyancsak Enyed közelében.

22-ikén kiindult Kolozsvárról 380 gyalog honvéd és 110 Mátyás huszár ²⁾ b. Bánffy János gyalogsági és gr. Bethlen Gergely huszár századosok parancsnoksága alatt Torda felé. Hivatások vala a Kolozsvár és M. Vásárhely között fennakadt közlekedést helyreállítani. Tordáról azonban nem M. Vásárhely felé tartottak, hanem a nyomorgatott Enyed felé. Önfejüleg tették-e ezt, remélve az utólagos jóváhagyást? vagy talán kormánybiztos Zeyk Józsefnek figyelmeztetése, vagy más, után küldött parancs nyomán?...

Más nap tehát, útjokat Enyed felé folytatták. Miután azonban egy oláh népfelkelési tábor volt Nagy-Lak mellett, közel a Maros balpartjához, egy kitérést tettek a felé.

¹⁾ A muzsinai expeditiora vonatkozó adatokat találtam Leitnernek a „Satellit“-ben megjelent, általam már említett két cikkében (1851. Nro 31. és 32-ben). Továbbá többféle irományokban, melyeket ifj. b. K. I. vala szíves velem közölni; nemkülönben több szemtanúnak közléseiben.

²⁾ Ez volt azon huszárezred, melyet tetszett némelyeknek Kossuth-huszárnak elkeresztelni, ámbár neve határozottan meg vala adva a magyar kormánytól. Hiában! voltak némelyek, kik fényesebbnek tartották a Mátyás névnel e nevet: Kossuth! — Ama gyalogság pedig a 11-ik zászlóaljnak vala része, mely még akkor nem vala sem teljes, sem begyakorolt. Első százada aug. 5-kén tevő le esküjét. (Ezen legutóbbi adatot illetőleg lásd „Kossuth Hir.“ 39-ik számot.)

Gr. Bethlen Gergely huszáraival gázlón liamarabb ment át a vízen, mint a gyalogok oda érhettek volna, és katonáival neki ugratott a megfélemllett oláh tömegnek. Csata nem volt; az oláhok itt épen oly rendetlenségben és épen oly egyszerre mentek szét, mint Muzsina mellett. Rosszabb volt azonban helyzetök Nagy-Laknál, mint ott: a tér tágasabb volt; a hátmegett nem vala erdő; a megtámadók gyors lábú lovasok valának.

A huszárok utolérték az eszeveszetten szaladókat és annyit vágtak közülök le, mennyit csak hirtelenében győztek. A gyalogok ebben nem vehettek részt.

Rendkívül nevetségesnek tartom azon harci jelentéseket, midőn két szemben küzdő sereg közül mindenik a maga veszteségét egy-két embernek mondja, az ellenét pedig nagyon jelentékenynek. A dolognak azonban említett menete könnyen megérthetővé teszi, hogy ott a magyarok részéről semmi veszteség sem volt, az oláhok részéről pedig igen tetemes. Illetőleg a magyarok közül sebet kapott egy Kis nevű Mátyás huszár, és karján a gr. Toldy család utolsó ifjú sarja, a már néhai Lajos. Az oláhok vesztesége 200 vagy annál is több volt. ¹⁾

A főszerepet vitték ezen műtétben gr. Bethlen Gergely és huszárai. Ennek következtében gr. Bethlen G. századosból

¹⁾ B. Vay M. királyi biztos jelentésében az oláhok vesztesége 200-ra van téve; más, szavavevethető emberek vélekedése szerint, ennél is több. Nem fogok a szám pontos kikutatásába, mert meg vagyok győződve, hogy az lehetlenség. Nekem nevetségesnek tetszik, midőn nagy és különbözően rendetlen viszonyok közt vívott csaták áldozatait utolsó emberig tudni akarják rögtön. Mindenik fél saját veszteségéről lenne képes csak pontos adatokat adni; és azt sem rögtön. Tudatik azonban, hogy a vezérek saját veszteségeiket csaknem mindig kevesítik, az ellenét nevelik. Ott pedig, hol egy rendezetlen sereg megyen szét, annak veszteségét senki pontosan meghatározni nem képes. — Meg vagyok győződve róla, hogy nagyon sok ütközetnek a vesztesége, habár teljes határozottsággal, és egyformán, mert egymásra támaszkodva, mondják is el a történelem tekintélyei, csak nagyjában igazak.

őrnagynak mozdíttatott elő, és bajtársaival együtt jegyzőkönyvi dicséretében részesült a pesti országgyűlésnek. ¹⁾

A nagy-laki tábort ily könnyű szerével szétrebbentvén az újonc magyar honvédek, útjokat N. Enyed felé folytatták. Oda értek oct. 24-ikén. ²⁾

Miután látták, hogy az oláhokkal oly könnyen el lehet bánni, mindjárt következő napra (oct. 25-ikére) egy támadást rendeztek az Enyeden volt parancsnokok a csombordi szőlők alatt és a Szent-Király helység felett álló két oláh tábor ellen. — Magok meg akartak menekedni a közlőről fenyegető ezer meg ezer lándzsás és közikbe osztott puskások terhétől; ezektől pedig megszabadulván, céljuk vala a Hegyalja vésznek kitett magyarságának segítségére menni.

Ezen katonai vállalat terve következő volt.

B. Bánffy János százados, honvédeivel átmegyén a Maroson Apahidánál szekereken, és csendesen közeledik a Todorán tribun keze alatt álló, csombordi tábor felé. — A szekereknek onnan (Apahidától) rögtön Szt. Királyhoz kellett menni a Maros jobb partján, hogy az oda rendelt nemzetőrök (enyediek és aranyosszékiek voltak) átszállítsák. Ezeknek a Szt. Király felett levő táborra kellett rohanni. — A lovasok Szt. Királyon alól, közel Tompaházához mentek át a Maroson gázolva, Baumgarten százados vezetése alatt. Ennek feladata volt a Szt. Király felett álló tábort oldalban rohanni. — Mindhárom támadásnak egyszerre kellett volna történni. A jelnek pedig erre a Szt. Királyon áttörő nemzetőrök tüzének kellett volna lenni, mint a kiknek utoljára lehetett csak, az

¹⁾ Czech: B's Feldzug in Sieb. 41 l. — „Közlöny“ 144-ik szám.

²⁾ Azon szétrebbentést illető adatokat lásd: b. Vay M. k. biztos jelentésében (Szilágyi Sándor: A magyar forr. tört. 124—125 ll.); „Ellenőr“ (hírlap) 1848-ki nov. 3-ki (105-ik) számban; — Kőváry L.: Erd. tört. 1848. és 1849-ben, 100-ik lapon teszen róla említést; — Czech: B's Feldzug in Sieb. 40 l. Ez utóbbi az elesett oláhok számát mintegy 100-ra teszi. Minő ingadozás! Egyébaránt ez a szám kétségenkívül igen kicsi. — Fennebb említett adatokon kívül szemtanúnak is hallottam elbeszéléséf.

elrendezés szerint, kijelölt támadási pontjokra érni. A dolognak folyamában azonban egy nagy hiba esett, melynélfogva az egészen egybevágólag nem ment; a véletlen azonban nagy mértékben helyrehozta azon hibát, mely nagyon leszállíthatta volna eredményét ezen katonai vállalatnak.

A dolog következőleg folyt le.

B. Bánffy János honvédeivel hibátlanul átment a Maroson, valamint Baumgarten is lovasaival. Mindkét csapat a terv szerinti támadási pont felé csendesen nyomult előre. A szekerek azonban nem érkeztek meg a kellő időben Szentkirály előtt, átvitelére az ott várakozó nemzetőröknek.

Szerencséjére az expeditionak, és, szerencsétlenségére az oláhoknak, nagy köd volt, mely hosszas időn keresztül elfedte a magyarok mozdulatait. Ha az nincs, könnyen meglehet, hogy a nap eredményei nagyon leolvadtak volna. — Így mind a b. Bánffy János, mind a Baumgarten csapatai, csendben haladva, igen megközelítették a két oláh tábornot; már nemcsak az ordítózás hallzott, de a beszéd is. — Az oláhok észrevették végre a közeledő magyar katonaságot. A vezetők rendbe akarták szedni a népfelkelés harcosait. Sorba kezdték állítani a legionariusokat és biztatták őket, hogy oly szilárdul álljanak „mint a fal.“ Nagyon is ingó szilárdság vala azonban az övék.

A sz. királyi táborhoz közeledő huszárság annyira megközelítette már az oláhtábornot, hogy vezetője lehetetlennek látá nem támadni. Élesen csengett át a ködön Baumgarten százados vezényszava „attaque!“¹⁾ A roham lődözésére és zajára a felső, a csombordi szőlők alatt levő oláhtábornot is megrohanták a honvédek. Következik mindkét helyen nem egy-egy csata, de eszeveszett szétfutás az oláhok, tüzes üldözés a

¹⁾ Megjegyezhetem, hogy a magyar seregeknél, különösen a táborozások kezdetén, nem egyszer valának használva a már megszokott idegen vezényszavak, mindamelllett, hogy a nemzetőrségnél és az ujon alakuló honvéd zászlóaljknál általán a magyarokat alkalmazák.

magyarok részéről, melyben igen sok oláh pusztult el. Különösen a huszárok, mint a kik könnyebben érték utol a szétmenőket, sokat vágtak le.

Végre az enyedi és aranyosszéki nemzetőrök is átjutottak a Maroson, de azok az üldözésben igen kevés részt vehettek.

Az üldözés közben Sz. Királynak néhány háza meggyúlt és leégett. — Az egész csataféle ennyiből állott.

A két oláhtábor népségét igen különbözőleg határozzák meg. A legkisebb szám, mely e tekintetben előttem nyomtérkékkal bír, 6,000 körül jár; a magyar adatok nagyobbrésze a két tábor összes népét 12,000 körül mondja. Merem állítani, hogy ama táborok összes népét jelenleg nem az utolsó egyesig vagy tízesig, de az utolsó ezeresig sem lehet biztosan kipuhatolni; mert mindenfelől rend nélkül összesereglett és pontosan számba nem vett nép vala.

Bizonyos azonban az, hogy a küzdők száma: több ezer oláh egy felől; legfeljebb ezer magyar más felől, a melyek nem is vehettek a támadásban mind részt. Bizonyos az, hogy az oláhok az első megtámadásra, mindkét helyen, szétmentek; a hegyekre, az azokon levő szőlőkebe, erdőkbe menekültek. És, bizonyos az, hogy midőn a magyarok vesztesége majd semmi sem lehetett, az oláhokból sok elesett. Adataim szerint több esett el 300-nál; ez esetben pedig az adatnak lehet valami bizonyossága, mert a csatapiac, vagy jobban a táborok helye, a magyarok kezében maradván, egy Enyedről kiküldött szolgabíró temettette el az elesetteket. — A többek közt a kis-enyedi mézszárlásokban részt vettek közül sokan voltak ott, és többen is hullottak el.

Oláh forrás szerint ama szétröppentésnél 60 ember esett el, Todoranu és Barna tribun és vice-tribunokkal. ¹⁾ Ha szabad lenne, azt kérdeném: honnan tudják azt, hogy Csom-

¹⁾ Die Romänen d. öst. Monar. II. füz. (Bericht des J. Auxenz Severu sat.)

bord és Sz. Király mellett hányan estek el? Ott maradt-e valaki a szétfutó oláhok közül, hogy adatokat gyűjtsen a jövő történések számára, és megszámlálta az elesteket? vagy a sergek parancsnokai másnap, harmadnap, ugyancsak a tudomány és az igazság érdekében, a hazaszaladtakat faluról falura tudakoztatták, hogy listáját készíthessék a hiányzóknak? Melyik itt az eset?....

Meg kell említnem itt azt is, hogy valaki nem átalja a „Südslavische Zeitung“ 1850-ik évi folyamának 6-ik számában állítani, — amint azt ugyancsak die Rom. der öst. Monarchie „Miscellen“ rovata idézi, hogy Todoranu, — miként tudósító címezi, — vice-praefect, Sz. Király mellett elevenen megnyúzatott (lebendig geschunden). Tudtam, hogy Todoranu az oct. 25-diki actio alkalmával esett el, de semmit sem hallottam netaláni megnyúzásáról; tudakoztam, és Enyeden csakugyan nem tudnak mások se róla. Ily vád ellenében mindez nem volt elég. Csombordra kimenvén, sikerült kitudnom és kikérdeznem egyikét azoknak, kik a halottak eltemetésére volt kirendelve. Nagyon értelmes paraszt ember. Az egész dologra most is igen jól emlékszik és emlékszett Todoranu hullájára. Gúnyjától megfosztva találták a csombordi tábor helye mellett, mellén keresztül löve. — Ime minő híreket közölnek némelyek. — De meg átalán kérdem: lehetséges-e az, hogy egy roham folyamában, midőn egy félóra alatt néhány száz futó embert vágnak és lönek le, valaki vagy valakik, csendesesen megálljanak arra, hogy egy mást megnyúzzanak?.... Affélét csendes nyugalomban, vad nekiadással gyilkolva lehet csak elkövetni. — Példákra támaszkodhatom.

A papiros minden betűt megtűr oldalán. Nekem azonban az a megjegyzésem, hogy a ki szándékosan akar ferdíteni, ügyetlenül fejt meg feladatát, ha lehetlenséget beszél; a ki pedig meggondolatlanul hívékeny, ne higgye, hogy az egész világ olyan, mint ő maga. A nagy-laki tábor szétfutásáról a

szász hirlapokban egy szót sem találtam. A csombord-szentkirályi csatáról igen egyikben annyit, hogy O. Szilvás ¹⁾ felé oct. 25-ikén csata volt; de az eredményt nem tudja. ²⁾

Ezen utóbbi katonai vállalat által Enyed az oláh táborok legközvetlenebb közelségétől megmenekedett. Mint látók, Kolozsvárról honvédek és huszárok is érkeztek segítségére; mindemellett sem képzelték magokat kellőleg biztosítva az oláhok és netaláni rendes katonaság támadásai ellen az Enyeden levők. Nemcsak Kolozsvárt sürgettek tehát új meg új segélyt, honnan küldeni nem igen volt mit, — de két követet is indítottak el a székely földre a segítségül jövő székelyek útját lehetőleg szorgalmazni, gyorsítani.

A város két követe a székelyekhez oct. 28-ikán indula el. — És a székelyek valóban jöttek is; de Enyedre segítségül akkor meg nem érkeztek. Azon csapat, melynek oda kellett volna menni, Radnótnál november elején szétrebbentetett. ³⁾

Oct. 28-ikáról még egy más tény, egy új katonai vállalatot is fel kell jegyeznem, egy katonai vállalatot, mely, mivel eredménytelen volt, nagyon keserves következményüvé vált. A magyarság megmentése végett Krakko helységére irányzott, előbbi cikkben már említett támadást értem.

Már akkor Enyeden egész sorát tudták a vidéki egyes kegyetlenkedéseknek, pusztításoknak, tudták a k. enyedi megszárlást, és tudták a zalathnaiak irtózatossorsát, tudták,

¹⁾ O. Szilvás fekszik (Enyedről) Apahida háta megett.

²⁾ Sieb. Bote 1848. oct. 27-kén (115-ik szám.) — Az adatok, melyekre ezen katonai tényről illetőleg én támaszkodom, nagyjából szemtanúknak szives magán közleményei. — Az akkori magyar hirlapokban is van több-kevesebb, inkább vagy kevésbé megbízható források után készült tudósítás, ezen actióról. Pl. a „Koss. Hirl.“-ja 115-ik számában egy „Ellenőr“ből vett tudósítás.

³⁾ Radnót oct. 23-kán lön megszállva gr. Lázár csapatai által („Koss. Hirl.“ Nro 106.). — És, egy „szemtanú“ tudósítása szerint nov. 7-kén lett volna oda hagyva, elvesztve („Koss. Hirl.“ 120-ik szám.). — Nekem úgy tetszik, hogy a nov. 7. hibás datum. Ne lett volna-e pár nappal ama szétfutás hamarabb?

hogy a Hegyalja magyarsága részint otthon van lefegyverezve és képtelen kimozdulni, részint pedig Krakkóban vannak mint foglyok. Habár magokat az enyediék sem vélték teljes biztonságban; — emberi, felebaráti kötelességnek tekintették, a mit csak lehet megtenni a hegyaljaiak megmentésére. Hiszen azok nemcsak szenvedők voltak, és nemcsak ugyanazon faj gyermekei, de legnagyobb részint régi ösmerőseik, jó barátaik, rokonaik.

Kiindult tehát a lovasság és néhány század gyalog ¹⁾ oct. 28-kán reggel nagyon korán, azon céllal, hogy egy Krakóra irányzott támadással és a mellette levő oláhtábor szétugratásával, a helyben levő foglyokat kiszabadítsa, és a többi félig fogoly hegyalji magyarság megmentésére is ugyanaz által közvetve hassanak.

A vezetők gr. Bethlen G. és b. Bánffy J. valának.

Mint már megjegyzém: céljokat képtelenek valának elérni.

Ha a csombord-szentkirályi csapást a köd tette nagyobbá, — úgy itt is viszont a köd volt, mely a vállalatot egyáltalában lehetlenítette.

A magyarok megközelítették a tér és a szállók felől is Krakkót. Kemény tüzelés kezdődött, mely pár órát tartott. A tüzelés az oláhtáborból oly folytonos renddel lön fentartva, hogy szakértők gyakorlott kezeket és katonai rendet vélték benne láthatni. Mindemellett alig egy pár golyó talált a magyarok közt; és hihetőleg viszont is úgy volt; a nagy köd miatt ugyanis nem lehetett látni, — csak vaktában lődöztek. Oláh részről átalán igen fenn löttek, amint ez, ütközetekben, rendszeren is lenni szokott.

¹⁾ Egy újságtudósítás következőleg számlálja elő az ebben résztvett csapatokat: 120 székely huszár, — 80 tövisi nemzetőr, — 380 gyalog honvéd, — 110 Mátyás huszár („Koss. Hirl.“ 115-ik száma az „Ellenőr“ után). — Sokkal hitelesebb ennél gr. Bethlen Gergely lov. száz. tudósítása ezen vállalatról b. Vayhoz. A szerint, kissé eltérőleg a fennebbtől, a magyar csapat állott 250 önkéntesből, 110 tövisi nemzetőrből, egy század székely és egy század Mátyás huszárból. (Lásd az éppen említett jelentést a „Kol. Híradó“ 88-dik számában.)

A köd oly setét volt, hogy annak homályában egyszer valami magyarok egymásra is tüzeltek. Ez zavart okozott, legkülönöbben némely, csak báméskodni, szekereken kimentek közt. Volt köztök olyan, ki rohanva haladt Enyednek, vereség híret terjesztve. Ezen hír Enyeden nagy megütöközést okozott, és a parancsnokság jónak látta segéd-csapatokat indítani ki Tövis felé, merre az út vezet Krakkóba.

A csapatoknak azonban nem vala semmi baja. A kis zavar eltűnt; rend állott be; csak némi lehangoltságnak adott helyet.

A gyalog honvédek mindemellett egészen a falu szélső házaig nyomultak előre, miután azonban ott a tábor nagyságát, helyzetét, magát a helyet nem ösmerték oly jól a vezetők mint Enyed mellett, és miután a köd csak nem emelkedett: nem tarták tanácsosnak, megkísérteni a rohamot; két órai haszontalan lövöldözés után visszavonták sergeiket. És — amint egy tudósító írja — már délután 4 óra tájban Enyeden voltak.

Visszamenet Tövis és Enyed közt láttak a hegyoldalban álló oláh csapatot, az úgynevezett Tövishi-pad felett. Ennek rendeltetése volt, hihetőleg, a hátravonulókat Enyedtől elvágni. Ez is szakértő katonai vezetésre utal. — Nem közeledett azonban annyira, amaz oldalba küldött oláh csapat, hogy a magyarokkal összecsapott volna.

Az enyediek ezután csakhamar, egyesülve az utánnuk küldött csapatokkal, veszteség nélkül vonultak be a városba.

Krakkóban ezalatt szomorú dolgok történtek: amint a magyarok megszűnének támadni, a foglyokat az oláhok, vad dühökben, lemészárolni kezdék, miként ezt fennebb is érintém.

Megemlítenédnek vélek itt, egy oláh és egy szász adatot.

Az oláh adat szerint a magyarokat nagy veszteséggel visszaverték és Tövishig üldözték. — Tudnivaló, hogy nem igaz. ¹⁾

¹⁾ Die Rom. d. öst. Mon. II. füz. 9. l.

A szász adat szerint a Krakkóban levők egész nap tartották magokat a magyarok támadásai ellen; akkor azonban segítséget kapván, a honvédeket jelentékeny veszteséggel visszaverték. ¹⁾ — Ez sem igaz.

Érdekes, hogy mindkettő hallgat a lövöldözés után bekövetkezett felkoncolásáról a fegyvertelen foglyoknak. Átalánvéve a pusztítást, dúlást tárgyazó oláh és szász adatok még eddig nagyon gyérek. Pl. néhány 1848-ki szász ujságot forgattam át, és majd semmit sem kaptam a Hegyalja feldúlásáról bennök. — Alkalmasint szégyentltek a dolgokat elbeszélni; és ez még szép tőlök. Azt egyébaránt ne gondolják, hogy amaz események feledékenységre meríthetők.

Krakkóban a Jancu csapatai működtek, de, úgy gondolom, maga Jancu oct. 28-kán nem volt ott helyben. ²⁾

A krakkói volt az utolsó katonai műtét, melyre az 1848 őszi Enyeden volt csapatok vezérelve lönek. 28-kán, 29-kén innen nem volt kit megmenteni a Hegyalján. Nagyon közeli táborok pedig, melyek óráról mondhatni órára lettek volna képesek veszélyeztetni Enyedet, már akkor, mellette nem voltak.

Nagyon lehangolta percre a kedélyeket a Hegyalja irtózatossorsa. De mint férfiakhoz illik, a cselekvés perceiben hamar összeszedték magokat.

Miután megtudták, hogy Maros-Ujváron ólom van, nekik pedig nagy szükségük volt, a golyókhöz, arra, felsőbb engedelemmel, több mint 700 mázsa golyónak való ércet vitettek Enyedre. ³⁾

¹⁾ Sieb. Bote 1848. nov. 6-káról (Nro 119.)

²⁾ A krakkói támadást illető adatok nagyobbrészét szemtanúk szives magánközléseiből és a fennebb említett hivatalos tudósításból merítettem.

³⁾ Az érc mennyiség meghatározásában nagy különbség van Szilágyi S. és mások elbeszélése közt, melyek egyébaránt mind a b. Vay tudósítása ismétlései kívánnak lenni. Sz. csak 500 és néhány mázsa ércről szól (A magy. forr. tört. 225 l.). — A „Koss. Hirl.“ 200 mázsa tiszta ólomról és még 500 mázsa vegyítetttről beszél (Nro 112.). — Ha nem csalódom, a „Közlöny“ egyezik a „Kossuth Hirlap“pal.

Aztán, újra kaptak segítséget Kolozsvárról. Mint b. Vay királyibiztos a pesti kormányt értesíté, az ujonnan küldött segítség állott: két század önkénytesből, mintegy 120-nyi önkényt vállalkozó férfiból, kik segítni törekedtek bajban levő hazafiaikon, és Mátyás-huszárokból. Másnap pedig 1—2 ágyú vala, huszárfedezet alatt, Enyedre indítandó. ¹⁾

Ennek folytán és a már Szász-Régentől leindult mintegy 6,000-nek mondott székely csapattal még erősödvén, remélték, nemcsak Enyeden, de még Kolozsvárt is, hogy Jancunak a Hegyalján öszpontosított, beosztott rendes katonaságtól vezényelt, mintegy 15 ezernyi sergét, melynek pedig háta egy erős vár által vala fedve, képesek lesznek szétverni.

A dolog nagyon másként ütött ki.

Gedeon tábornok Szebenből M.-Vásárhelyre ment, és könnyűszerével elfoglalta. A székely tábor, kellő fegyelem és vezetők hiányában, fejnélkül ment abból szélyel; nagy része haza sietett.

Az Enyed megmentésére szánt csapat, mint emlitém, csak Radnótig tuda jöni. Az ott semmisült meg, valódi csata nélkül.

Urbán, az igaz, hogy előbb némi vereségeket szenvedett a székelyektől Sz.-Régen körül, de magát csakhamar rendbeszedvén, Szamos-Ujvár és Kolozsvár felé kezdett előnyomulni.

Az Urbán lépéseiről, úgy látszik, nagyon keveset tudtak Kolozsvárt, de már csak M.-Vásárhely elfoglaltatása, az ott levő meg az Enyedre tartó székely sergek szétmenése elég ok volt arra, hogy Enyedről a rendes honvédkatonaságot a kolozsvári parancsnok onnan magához rendelje, vagy legalább is Tordára.

Enyedtől délre nem volt magyar erő. Ott volt első sorban a Hegyalján, egy oláh-szász, vegyes, népfelkelési és

¹⁾ Lásd b. Vay királyibiztosnak nov. 3-ki jelentését. (A magyar forr. tört. Szilágyi Sándortól, 225-ik lapon.)

nemzetőri tábor, annak háta megett a fehérvári vár cs. kir. őrségével, sok ágyújával és tömérdek készletével. Tovább meg, ott vala Szeben a Puchner katonai működésének közép-pontja. Délnyugotra, nyugotra és éjszaknyugotra Enyedtől terülnek el az annyszor említett oláh havasok. Ezen szűk völgyű, útatlan vadonok, legroszabb visszavonulási irányt adhattak volna az enyedi sergeknek: arra vonulni egy jelentőségű lehetett a megsemmisüléssel. — Maros-Vásárhely felől Gedeon túlnyomó erővel, rendes katonasággal, fenyegetett. Midőn Radnothot a székelyek elvesztették, már azon veszélynek kezdett az Enyeden levő magyarság és a katonaság kitéve lenni, hogy minden egybeköttetéstől elzárva körülfogatik. — Ezt nem lehetett bevárni. Kolozsvárnak magának lehető biztosítása és egy még csak kezdőfélben levő magyar sereg alakítása végett szükség volt azon csapatokra, melyek Enyeden voltak. Hiszen éppen a 11-dik zászlóalj vala alakulandó azon honvédekből, kik Enyeden voltak; meg, a Mátyás huszároknak egy jeles divisiója, és egy kis csapat kitűnő lövész. És, oly, későbbre sokat emlegetett vezetők voltak Enyeden, mint gr. Mikes Kelemen, kiben úgy látszott egy kitűnő vezér tulajdonai valának, de a ki Szeben előtt a csatapiacon hősi halált halt; nem első nemes családjából e neven, ki hasonló viszonyok közt előtérben forgott. Továbbá ott voltak b. Bánffy J., Inczedy S., Baumgarten, gr. Bethlen G., Juhász. — Mind-ezen parancsnokokat és csapatokat nem nélkülözheté az erdélyi magyar sereg, ha még november folytán meg nem akart semmisülni. — Különben, ha meg az Enyeden volt erőt ott hagyták volna, a mindenfelől rohanó ellenség közepette, akkor az, a legnagyobb hihetőség szerint, hogy ne mondjam bizonyosan, megsemmisült volna, a túlnyomó ellennel szemben. Hiszen Enyed nemcsak nem erősség, de miként már meg is jegyeztem, a lehetőleg legroszabb katonai pont. Az ott volt sergek csaknem mind gyakorlatlan ujoncok. Tulajdonképpen a szám is csekély volt, egy külön ostromot állani,

— vagy külön csatákat adni. Ágyú, minden ígérek mellett is, csak a két egy fontos vas vala; és azokkal sem tudtak teljes biztossággal bánni. Élelmi-szer, hadi-készlet, elég volt egyik napról a másikra, de nem elég arra, hogy egy a világtól elzárt ostromban a szükségeket fedezni lett volna képes. — Mindezeket meggondolva, természetesnek és szükségesnek fog feltűnni a katonai elhatározás, Enyedről a rendes csapatokat visszavonni Kolozsvárra. Pedig általa Enyed, a különben fontos pont, szomorú sorsának adatott át.

Enyeden azonban, miután a rendes közlekedés az ország majd minden részeiben meg vala szünve és saját ügyeik nagyon elfoglalták, még a vezetőknek is majd semmi fogalmuk sem volt a dolgok állásáról. Addigi feladatuk volt: Enyedet védeni; ama városban a csendet, rendet fenntartani; valamint a férfias bizalmat is önmagukban és ügyökben. Ezt ők becsülettel teljesíték is. — Az ember, ha nehéz viszonyok közé jut, könnyen remeg attól, mi számára legroszabb. Az enyediek közt egypárszor terjedt el a hír, hogy őket ott fogják hagyni magokra, és ezáltal fel fogják a várost áldozni. A vezetők soha sem szüntek meg annak ellenkezőjét állítani és biztatásaikkal azon remegésnek, melyet rosztól indulatú „bujtogatás“ eredményének neveztek, fullánkjait kiszedni. — És, ezen mind nem lehet bámulni. Hiszen maga a fő királyibiztos, b. Vay, mint fenntebb említett jelentéséből látható, még november elején maga is hitte, hogy Enyedet meg lehetend védeni. — Nov. 7-ikén újra egy gyanakvási roham volt Enyeden; újra megrázá a mende-monda a várost: Enyedet fel akarják adni; árulás környezi ügyöket. A többek közt gr. Bethlen G., kiről azt csakugyan ellenei sem mondhatják, hogy árulója lett volna a magyar kormány ügyének, — a leghatározottabb biztosításokat tette arra nézve, hogy ott maradnak és utolsó csepp vérökig védelmezik a várost. Ki tudhatta volna oly nehéz viszonyok közt, oly zavaros időben azon titkot, melynek neve „hónap?“ — Nov. 8-ikán reggel azon tökéle-

tesen váratlan hír csapott, menykőként, a megzavarodott kis város polgárai közé: a katonaság parancsolatot kapott, haladéktalanul Tordára vonulni; a katonai parancsnok, — néhány nap óta gr. Mikes Kelemen, készülteket tétet az elindulásra. E hír való volt.

Vajjon az Enyeden, vagy ha úgy tetszik a Kolozsvárt levők közül kit lehet azonban ama rendeletért és teljesedésbe vételéért kérdőre vonni? kit lehetete érte ügye árulójának nevezni?... Némely epés emberek és több elkényszeredett szenvedő, az elkényszeredés mindig kölcsönöz bizonyos epéséget is a kedélynek, ezen kérdésre nagyon könnyűszerével meg akartak felelni; áruló Vay; vagy ha ő csakugyan nem az, legalább ifj. Kemény István!

Megjegyzendő, hogy az Enyedről elvonulási rendelet egészen katonai volt; nem is a főispánhoz ment, hanem a katonai parancsnokhoz. Senkinek arról előleges tudomása Enyeden nem volt. Oly véletlenül és gyorsan szükségessé vált ama parancs az Urbán és Gedeon mozdulatai és a székely seregek szétfutása által; ezt fennebb fejtegettem már.

A parancs hangzott: rögtön visszavonulni. Erre végnélküli zavar, jaj veszékelés kezdődött Enyeden.

Alsó-Fehérnek főispánja, ifj. b. Kemény István kieszközlte, hogy a sereg kivonulása reggelről ebédig elhalasztásék. — Hiszen ekkor már a jelentékenyebb emberek általán hitték ott, hogy Enyed pár nap alatt a K. Enyed meg Zalathna sorsára jut; mindenki családját, vagyonát megmentendő, az elvonuló katonasággal menekülni akart.

Lehet képzelni a lótást-futást; azt, hogy sokan tökéletesen elvesztették fejüket; mások lehangoltsága egészen a kétségbeesésig sülyedett. — A nagy csapásban általános jeltadni a harangokat félreverték.

Végre eljött a dél. A magát rendbeszedett katonaság Torda felé megindul. Végtelen sora a szekereknek, mindenféle alakban menekvőknek, vonult ki egyszersmind a városból.

A városnak, mondhatni, minden notabilitása leverve, megtörve futott. Szomorú jelenet! — Csak a vén Zeyk Miklós, a rendkívüli tudós, nem mozdult: ő már igen vén menni, — mondá, — bevárja sorsát helyben.

Nov. 8-ikán délben Enyed mondhatni üresen maradt, mint a ladik a szélvész hullámai közt, mely elveszti kormányát, átadva sorsának.

Az oláhok a visszavonulókat nem háborgaták. Táboruk mintegy fél mértföldre volt Enyedtől délre, a töltött út mellett; innen, (éjszakra) azon orbói romlott templomtól, melyről a hagyomány azt mondja, hogy azon négy egyház egyike vala, melyeket Hunyadi János a szent-imrei csata emlékére építtetett. — Sőt, az oláhok egyszerre nem is hittek a magyarok visszavonulásának őszinteségében: cselet vélték alatta lappangani.

A vegyes, cs. k. rendes katonaságból, szász nemzetörből ¹⁾ és oláh népfelkelésből álló tábor tehát egy kissé éjszakkabra volt az orbói csonka toronytól; főhadiszállás az úgynevezett cifra-fogadó lehetett. Ki volt ott a főparancsnok? Felsőbb rendelet szerint Grätze volt. Nem tartom azonban érdektelennek a még maig is megmaradt közfelfogást megemlíteni és pár szót szólani arról, minő viszony volt az oláh népfelkelési csapatok és a rendes cs. katonaság vezénylese között.

Eme táborban ott volt Jancu is. — Jancu, mint fennebb látható, a zalathnai pusztításkor nem volt jelen, de közvetlenül azután oda ment, Balinte-tal, ott rendet csinálni, és, mint mondva van, a közvagyonból összegyűjteni, vagy megmenteni, a mit lehetséges. Egy hirlapi tudósítás szerint még oct. 29-ikén is Zalathnán volt ezen ügyben munkálva. ²⁾ —

¹⁾ A „Sieb. B.“-t tudósítják nov. 17-kéről Szászsebesből, hogy: egy kétszáznyi nagy szászsebesi nemzetör-század már tizenhét nap óta teszen szolgálatot az oláh népfelkelési táborban, Enyeddal szemben. (S. B. 1848. Nro 125.)

²⁾ „Sieb. Bote“ 1848-ki nov. 6-ki (119-ik) szám.

Saját beszéde szerint, százados Gratze-től kapta a parancsot arra, Krakkóban, hogy Enyed, Fel-Vinc és Torda felé nyomuljon. ¹⁾ Tehát Gratze, százados az orlái oláh határőrezredből, rendelkezett Jancunak, a legio-praefectusnak. — És épen ezen százados Gratze volt a parancsnok Enyed előtt nov. 8-ikán, mikint azt Ákszentyá is mondja. ²⁾ Maga az említett százados írja, hogy 1848-nak novemberében keze alatt voltak Jancu, Ákszentyá, Buttenau (Buttyán, zarándi praefect), Balázs és Popovics; és hogy Enyed neki adta meg magát. ³⁾ Ezekkel szemben ugyanegy azon időbeli ujság-tudósítás szerint, midőn az enyediék megadták magukat Jancunak, ez történt a cs. k. sereg részéről százados és parancsnok Gräser, százados Schwarzenau és más tisztek előtt. ⁴⁾ Az enyediék magok pedig maig úgy emlegetik, hogy megadták magokat Jancunak.

Eme zavarnak a hadvitel szokatlan neméből kellett következni, melyet Puchner kormányja folytatott, azon vidéken.

A sereg nagy része, sok ezer a más százak mellett, ott oláh népfelkelés vala. Az oláh népfelkelést különböző elhivatású emberek, nagyobbára ifjak rendezték, vezették. Némelyike az oláh parancsnokoknak csupa tanuló vala; mások irnokok; egy pár nevelő; néhány ügyvéd; több pópa (pap); még patikás is volt, mindmegannyi olyan egyének, kik képtelenek valának rendes katonai terv szerint mozogni, működni.

¹⁾ Bericht d. rom. Leg. praefecten Aor. Jancu. (Die Rom. d. öst. Mon.)

²⁾ Bericht d. rom. Leg. praefecten J. Auxenz Severu. (Die Rom. d. öst. Mon. II. füz. 100 l.)

³⁾ Miscellen (Die Rom. d. öst. Monarchie. II. füz. 216—218 ll.)

⁴⁾ A „Sieb. B.“ 133-ik sz. egy tudósításából, mely, szerinte a „Sieb. Woch.“ 1848-ki 96-dik számából van átvéve. Én ez utóbbi számot nem találtam meg. — Megfordult fejemben az is, vajjon az egész Gratze és Gräser név közti különbséget nem-e csak egyszerű félreértés, ros z irás, hibás nyomtatás okozza-e?... Egyébaránt, mint fejtegetem, természetes a parancsnok tekintetébni zavar.

Ezért nem lehetett őket egészen magokra hagyni. És habár pl. akkor Jancu sokkal nagyobb jelentőségű ember és parancsnok volt egy századosnál, katonai szempontból őt, több más nevezetességekkel együtt is, csak egy százados alá rendelték. — Miután pedig a dolgok második felvonása köszöntött be, midőn Erdélyben a Bem sergei felül kerültek, és az oláhok nem egy tömegben működtek, a praefectek mellé cs. k. tiszteket rendeltek mint katonai tanácsadókat, valóságos katonai spiritus familiaris-okat. Így, ha nem csalódom, a Jancu katonai tanácsosa Ivanovich vala; Buttenau (Buttyán) mellett mint olyan Clima hadnagy működött, ki el is esett; Balinte (Bálint) és ugyancsak Buttenau mellé egy darabig százados Novák vala adva. Az Ákszentyá tanácsadója pedig volt, kit ő Novacu Mihálynak ír és főhadnagynak mond az I. oláh határőr ezrednél. További beszédéből pedig az tünik ugyancsak Ákszentyának ki, hogy tanácsadó szellemével nem a legjobb harmoniában vala.

De térjünk vissza.

Nemcsak oláh népfelkelés és azok rendes katonaságából választott parancsnokai valának az Enyed előtti táborban, hanem rendes cs. k. csapatok, rendes tisztjeikkel. Ezek az oláh parancsnokoknak bizonyosan nem valának alárendelve. — Mindezekhez, mint járulékot, egy kevés szász nemzetőrt kell gondolnunk, kik nem tudom ott kire hallgattak.

Ezen határozatlanságából a dolgoknak, állhatott elő, hogy ellentmondók a főparancsnokságot illető adatok és hírek.

Bár ki is lett légyen parancsnoka ama főbbként oláh, de sok különböző elemekkel tarkázott tábornak, bizonyos az, hogy ifj. b. Kemény István, főispán, midőn látta, hogy Enyed városának tisztsége is felbomlófélben van az elmenekülés miatt, a városnak ideiglenes főhadnagyává Hank J.-t nevezte ki, — ki maga szász eredetű ember levén, nem akart menekedni. Hogy pedig a város sorsának legyen valami határozott alakja, felkérte a városi lelkész urakat: menjenek ki a táborba,

jelentsék ki, hogy Enyeden nincs semmi fegyveres erő; kérik a tábori parancsnokságot az emberiség nevében, hogy az oltalom nélküli városban, a személy- és vagyonbátorság fennmaradásáról rendelkeznek; annyival is inkább, mert maga a város semmiféle politikai és erőszakoskodási bűnben sem hibás.

A városi lelkész urak, a reform. pap kivételével, ki maga is elmenekült, kimentek az Enyed előtt levő táborba, ú. m. a róm. cath. részéről Wiskolczy, ev. pap Keul, és unitus (oláh) pap Molnár; ezek tisztökben eljárak. Az Enyed előtt levő tábor parancsnokai azonban gyanakvók valának, cseltől félték: nem mentek be rögtön a városba. Ugy látszik magok sem valának tisztában az Urbán és Gedeon működéseikkel. Érintkezésbe léptek mindjárt a városi rögtönzött hatósággal, de két napig nem mentek be Enyedre. Különösen, azon keskeny utcát elzáró torlasz és sáncról, mely a piacról a „nagy hidhoz“ vezetett, vala az a hír, hogy alá van aknázva; megköveteltetett tehát, hogy a város főhadnagya azt hányassa szélyel, sáncát töltesse be.

Ez is megtörtént; a tudakozódások is, úgy látszik, bebizonyították, hogy a magyar kormány Enyeden volt katonái és hívei valóban elvonultak: a tábor tehát megszállta Enyedet.

Durcásan, kihívólag, megvetőleg bántak a várossal és egyesekkel, de ekkorig nyílt rablás nem volt. Kevés időt is marada a sereg Enyeden: annak zöme Torda felé nyomult, csak őrség maradt ott.

Nov. 13-kán, és következő napokon Fel-Vinc lón megsemmisítve.

Bámulatos és megdöbbentő volt látni a helyet, hol régebben népes házsorok, jóllét, tevékeny élet volt, mint kietlen, kormos, lakatlan pusztaságot. Magam láttam még így F.-Vincet pár évvel pusztulása után.

Vincen a házak, két templomot, a szék házát ¹⁾, és egy pár nagyobbacska épületet kivéve, mind fából valának: ezek nem beégtek, de a szó teljes értelmében a földszinéig leégtek. Éppen így a hasonlólag fakerítések. Vinc legfőbbként földmivelésből élt; sok gazdasági gyűjteménye szokott lenni: ezek, köztudomás szerint, éghetők és elvihetők. Gazdasági épületei is fából valának: helyöket alig lehet kijelölni. Már a kertekre is igen kevés gondot fordítottak, Vinc egyszerű székely-lakói; gyümölcsfajok inkább szőlőjökben vala. És a fák is hiányozván a városban: nemcsak hogy a pusztítás után keresztül-kasul lehetett járni a telkeken, egyik utcából a másikba, de lehetlenség vala megösmerni igen sok helyt, hol végződik az egyik telek, hol kezdődik a másik; és nagyon gyakran, a helylyel a legaprólékosabban nem ösmeretes, képtelen vala meghatározni, hol volt régen utca, mely darab volt telek! A tatárok ilyen formán dulhatták fel őseink lakaikat.

Fel-Vincet illetőleg Jancu nagyon egyszerűen megjegyzi, hogy mikor ott keresztül ment, feldúlva találta. ²⁾ Azt én

¹⁾ F.-Vinc a kis Aranyosszéknek főhelye.

²⁾ Többször említett jelentésében. Sőt, ugyancsak szerinte, százados Gratze azt jelentette, hogy F.-Vincet az oláhok közeledtére magok a magyarok gyújtották fel! (II. füzet 10-ik l.) — Már egyjárást, hogy még ártatlanabb színben tűnjen fel működésök: miért nem állítja egyszerűsmind, hogy a mennyi magyar halva maradt a földön 48-ban, mindenik önmagát ölte meg? — Fel-Vincről még egy helyt nagyon csodásan emlékszik meg a csak most említett munka. A Jancu-féle hadműködésekről szólván, azt mondja: Fel-Vinc, hol a rebellesek a leghallatlanabb kegyetlenségeket követték el a románokon, elégett. (F.-Vintz, wo die Rebellen die unerhörtesten Gräueltthaten an den Rumänen verübt hatten, ging in Flammen auf. (Die Rom. d. öst. Mon. I. f. 92 l.) — Megvallom: szeretném tudni micsoda kegyetlenségeket értett az említett munka szerzője? — Én, ha emlékeimet összeszedem, igenis tüntet fel az több kegyetlenségi esetet, melyet magyar követett el oláhon, — ámbár viszonyosan sokkal kevesebb ez, mint a megfordított viszony, — vajha még kevesebb lenne! Arról azonban semmi tudomásom sincs, hogy F.-Vincen helyben követtek volna el nagy kegyetlenségeket rajtok.

nem akarom vitatni, hogy midőn ő oda ment, már Vinc fel volt perzselve, de bizonyos az, hogy oláhok pusztították fel; és alkalmasint éppen saját népfelkelése volt a megsemmisítő sáska-sereg. — Két versio kereng a magyarok közt, az elpusztítókra nézve. Az egyik: a vinceiek elfutván, a környék rendetlenül összegyűlt oláh-csöcseléke dúlta fel Aranyosszék székhelyét (Vincet). A másik: éppen a Jancu csapatainak tulajdonítja a mütétet. Magyarok nem valának ott, vagy a kik ott voltak, nem igen menekülhetének; hogy a dolog miként történt, azt éppen az oláh adatokból kellene tisztába hozni. Azok pedig, 48-at és 49-et illetőleg, még eddig aligha nem többet zavartak, mint tisztítottak. — F.-Vinc pedig nem oly jelentéktelen hely, melyet illetőleg elég lenne egypár keveset határozó szó: a vinciek az igaz hogy személyesen, marháikkal együtt, majd mind előre elmenekültek, és így a pusztításnak csak mintegy 30 élet esett áldozatul közvetlenül, — de a feldúlás által közel 2000 lélek vált késő ősszel, egy rendkívülig szigorú tél előtt, földönfutóvá. Mint állítva van, a vinceiekből néhány holdnap téli bujdosó életben, inségnek és nyomornak, körülbelől 200 esett áldozatul. ¹⁾

Enyeden a rendes városi őrséget, az elfoglalás után, különböző és nagyon különféle csapatok képezték, melyek többször is cserélődtek. Volt ott hosszasan több vagy kevesebb oláh fegyveres; voltak szász nemzetörök, és voltak különböző fegyverzetű rendes cs. k. csapatok.

Maga Prodanu, mint a kinek kerületébe esett a város, sokat mulatott ott és parancsnokoskodott. Tanyáját a Szilvási M. lakásán ütötte fel; közvetlen szomszédjában a b. Kemény háznak, a Varcagás utcában.

Mint mondám: nyilt rablás nem vala, de a kézalatti, a félig-meddig lopás, az nagyban divatozott.

¹⁾ Honvéd (hírlap) 1849-ki máj. 3-ki és 4-ki (108- és 109-ik) számokat lásd. — A 200 elpusztult kissé minden nyomorúság mellett is igen soknak tetszik nekem.

Köztudomású dolog, hogy minden rendetlen katonaság hajlandó a rablásra. Minden népfelkelés pedig kisebb nagyobb mértékben rendetlen katonaság: nehezebb előttök személy- és vagyonbátorságot tartani, mint rendes csapatok között. Az oláhoké pedig, úgylátszik e tekintetben, sok más népfelkelés mellett is messze megkülönböztette magát. Idézek egy pár adatot, mely nem magyar és velök világért sem ellenséges kútforrásból eredett.

Említettem már fennebb b. Puchnernek rendeletét a harcon kívüli pusztítókra, kegyetlenkedőkre nézve (1848. oct. 26-ikáról). Ebben különös nyomatékkal teszi kötelességévé azon tiszteknek, kik a népfelkelési csapatok közé vannak beosztva, a katonai rend és fegyelem fentartása végett, a rablókat és pusztítókat törvényszék elibe állítani.¹⁾ — Hasonlólag említém már ugyancsak b. Puchnernek oct. 30-ikáról az oláh comitéhez intézett rendeletét arra nézve, hogy ne pusztítsanak; hogy Erdély déli részében rendet eszközöljenek; hogy jelentést tegyen a comité a zalathnai eseményekről.²⁾ — Mindezek mellett is a főhadi-parancsnokság szükségesnek látta az oláh comitét figyelmeztetni arra, hogy különbséget kell tenni a rablás és requirálás közt.³⁾

Ezen adatok még mind azon időre vonatkoznak, midőn a Puchner fegyverei határozott felsőségben valának, akkor pedig sokkal könnyebb lett volna rendet tartani: egy elkényszeredett vert had, mindig rendetlen. Még nehezebb dolog, hogy ne mondjam, lehetlenség lett volna a helyes korlátokat fentartani azután, hogy a Bem fegyverei felülkerültek. Innen volt, hogy több lovagias tiszt a legnagyobb indignatioval for-

¹⁾ „Sieb. Woch.“ 1848. nov. 9-kéről (Nro 92.)

²⁾ Azon lista szerint, melyben feljegyezve vannak a gen. commando közleményei az oláh comitéhez, ezen rendeletnek következő jegye van adva: Z. 1545.

³⁾ Előbbi lista szerint dec. 15-kéről S. 1440. jegy alatt. Szavai: „das G. Commdo. verordnet das man unterschied machen soll zwischen Requisition und Plünderung.“

dult el az oláhoktól. A mint maga Ákszentyá nagyon naivul és méltatlankodva elbeszéli, őt Röhrich insultálta azért, hogy miért raboltatott. ¹⁾ — Enyednek elpusztíttatása után egy vádat közöl az oláh comitéval épen a miatt a gen. commandó és fenyegeti büntetéssel a bünösöket (jan. 15-ikéről). Sőt, ugyan-ezen időben kötelességévé teszi a comitének: úgy vigyázzon, nehogy Torda is Enyed sorsára jusson; Tordán sok közvagyon van. Ez már azon időbe esett, midőn Torda a magyar kormány visszanyomuló sergei birtokában vala. Azon listában, melyben a főhadi-kormányzóság közleményei az oláh comitéhoz feljegyezve vannak, ámbár más helyeken nem voltak megjegyzések, itt, majdnem csufondárosan oda van vetve: semmi szó sincs Torda elpusztíttatásáról; időn kivüli a rendelet, midőn a cs. k. sergek nem bírják azt; előbb foglalják vissza, aztán szóljanak róla.

Mindezeket azért hoztam fel, hogy tájékozva legyen olvasóm azon csapatok tulajdonaira nézve, melyek nov. 10-ikétől fogva 1849-iki jan. 1-sőjéig Enyednek őrségét képezték vagy gyakori látogatói voltak.

Nyilt rablás Enyeden tehát ekkor nem volt, de annál több lopás, orzás, pusztítás is. Egy párszor a városban hírefutamodott, hogy az oláhok jönnek azt feldúlni: dobot vertek, az őrseret kiállították elfogadni a netaláni oláh csöcseléket. Azok csak vak-hírek maradtak. De mint mondtam, Enyedről a kivonuló magyar katonasággal igen sok család elment: nem egy ház maradt Enyeden üresen, a szomszédnak, vagy valamely ösmerősnek figyelmébe ajánlva. Az Enyeden át-megátvonuló csapatok, sergek nagyok, számosak valának; a város meg nem nagy; de méltóknak is találtattak a büntetésre azok, kik elszaladtak: az Enyeden rendelkező kormány-hatalom nézete szerint a menekvők már menekvésök által némileg ítéletet mondának saját fejökre. Tehát, nemcsak hogy tettek

¹⁾ Bericht des ... J. Auxenz Severu ... (Die Rom. d. öst. Mon.)

az üresen hagyott házakhoz is beszállásoló katonákat, de azok méltók valának nagyobb teher hordozására. A ki viszonyainkkal csak legkevésbé ösmeretes, képzeljen magának egy serget, melynek nagyobb része népfelkelés vala, beszállásolva részben üres telkekre, melyeket az ellenséges földnek tekintett. Az épületek, telkek pedig nagy részben úgy állottak, mintha lakói a szomszédba mentek volna el, egy pár órai látogatásra. Hiszen reggel 8-tól déli 12 óráig mi idő van alkalmatosságot szerezni, midőn mindenki indul, és felpakolni. Aztán nem egy ember volt, ki úgy elvesztette fejét, vagy úgy el vala foglalva a közügyek által, hogy annyit sem menthetett meg sajátjából, mennyit lehetett volna: a lakok legnagyobb részében viláért sem volt minden elpakolva, elzárva, — szana-szét feküdt mindenféle házieszköz, készület. Még kész érc-pénz is maradt a földben elásva nem egy helyt.

A szállásolásról egy kis példát hozok fel.

Említve volt fennebb, hogy a muzsinai expeditio alkalmával Muzsina helységnek egy része meggyult, leégett. A ház nélkül maradt muzsinai (oláh) közlakosokat beleszállították a Kollégyom-útcában levő emeletes professori lakokba; és, kik oda nem tértek, azok a kollégyomban kaptak helyet. A muzsinai oláhok minden rongyaikkal és piszkaikkal tehát beköltözének, a saját elpusztult viskóik helyett számokra rendelt emeletes kőépületekbe. Lehet képzelni, hogy a minden fogalmaikat meghaladó lakokban, azoknak kényelme, tiszta bútorzata, ösmeretlen eszközei és kényelmi készületei közepette, hogy vették ki magokat ők, tökéletesen magok szabadjában hagyva. Csak egyetlenegy adatot említek fel. A vas takarék tűzhelyekkel (vulgo: Sparherd-ekkel) nagy bajban voltak. A tüzet nem a maga helyére csinálták, hanem reá, és majd megfulltak a füstben.

A muzsinai oláhokat nem tekintve, a kollégyom is üres volt. Ennek gyűjteményei megőrzése végett őr állott a kapuban. Alig ért az azonban valamit.

A kollégium gyűjtemény-teremei némelyike, heteken át nyitva állott. Időről időre lehetett látni egyeseket, kik benéztek ama helyiségekbe és sompolyogva hoztak valamit onnan el. Annival könnyebb volt ez akkor, hogy télben felső-ruha alá több mindent lehet rejteni. Sokan mondták, hogy emléket visznek magokkal. És annyi emléket hordtak el, hogy a kollégiumnak igen jeles érem és pénz gyűjteménye már ekkor kiürült. Ásvány és tömött madár gyűjteményében, ez utóbbi nagyobb részint tanár Zeyk Miklós fáradozásának gyümölcse, nagy kárt tettek. Sőt vannak olyanok is, kik állítják, hogy a természettanhoz, csillagászathoz tartozó különböző eszközök, készülétek a maga módja szerint bepakolva indultak útnak a szász föld felé. És a közhiedelem az Enyeden akkor állomásozott szász nemzetőröket amaz emlék szerzésben, átalán, igen hibásaknak mondja. Jancu pedig maga, nem tétovázik azt állítani, hogy: az oláhok nagyon jól viselték magokat, rendben valának; de a szászok raboltak, pusztítottak. ¹⁾

A várost, majdnem feleslegés mondanom, lefegyverezték. Miután azonban több üresen álló telekről terjesztette a hír, hogy fegyvereket rejt: házmotózások is voltak. Az ily nemű házmotózásoknak, zár feltöréseknek eredménye lett, hogy több ház heteken keresztül állott záratlanul. Valóban szerfeletti csáh a máséra áhító gyenge emberi faj előtt.

Több boltban is történt kár. Voltak ugyanis kereskedők, kik magok is menekültek. Portékával telt kereskedésöket becsukva hagyták. Megérkezett a sereg és több holmit nem lehetett kapni: mert némely boltok zárva valának. Felsőbb rendeletre ki lőnek nyitva; de elfeledék egyszersmind elejét venni annak, hogy szétharácsolás ne történhessen. Így pl. a Szabó F. boltjából sok szivar és egyéb oly apróság fogyott el, melyekre szükség vala. Megjegyzendő pedig, hogy ezt

¹⁾ Többször említett jelentése (Die Rom. d. öst. Mon. II. füz. 10 l.)

épen Losenau ezredesnek parancsára nyitották ki, kinek pedig ösmert lovagiassága kizár minden olyan gyanút, mintha legkevésbé is kívánt volna lopásnak, fosztásnak legtávolabbi részese lenni. Azt is meg kell adni, hogy ama boltban még nagyon sok minden maradt, melyek egypár heti árulás után, véglegesen megsemmisültek a nagy pusztításkor.

Még következő pontokat emelem ki jellegezni azon helyzetet, melyben Enyed és környéke volt, miután azt a magyar kormány seregei, emberei, elhagyták.

Az enyediek fel lőnek esketve a császár hűségére egy kiszabott eskü forma szerint. A kik írni tudtak, nevök aláírásával is erősítették esküjüket.

Mindemellett sem bíztak még eléggé a városban, miután a Puchner seregei mindenhatósága tünedezni kezdett. Tizenkilenc enyedi polgárt kezesnek vittek Szebenbe. — Természetesen erre a legtekintélyesebbek lettek volna legalkalmasabbak, — miután azonban nagyon siettek, mondhatnám, azokat vitték el, ki hamarabb került a cs. katonaság kezébe. ¹⁾ Különben nagyon is kevésbé becsülték meg ezeket: Enyedtől Tövisig gyalog vitték; onnan Balázsfalván át N. Selykre szekéren; onnan meg Szebenbe újra gyalog. Szebenben pedig két szobát adtak számokra és azokban sokkal inkább valának foglyokként, mintsem kezesekül. Megmenekedtek kezesi fogságokból, midőn Bem Szebent a tél folyamában bevette.

A főhadi-parancsnokság oct. 28-ikán tudtára adja az oláh comiténak, hogy megrendelte Alsó-Fehérmegye restau-

¹⁾ A kezesekül vittek nevei: 1. id. Gyarmathi János, 2. Horváth Lajos, 3. Sándor József, reform. pap, 4. Virágháti József, 5. Enyedi Sándor, mérnök, 6. Sipos Pál, ügyvéd, 7. Szili Imre, 8. Beke János, 9. Kovács János, 10. id. Veress Bálint, 11. Patkós Mátyás, alk. senator, 12. Bartha István, 13. Lofsteiner Károly, vár. szolg. bíró, 14. Zsigmond András, 15. Finta János, vár. sz. b., 16. Telegdi Károly, 17. Polgári István, 18. Kiss Károly, alk. senator, 19. id. Veress Pál. — Ezek közül Sipos Pál hamarabb megszabadult mint a többi; Szili pedig soha sem tért vissza: meghalt. (Szíves magán közlés nyomán.)

ratioját; valamint azt is, hogy a megye székhelye Enyedről Fehérvárra tétessék által. Ennek végrehajtására kinevezett biztosokként neveztetnek: százados Hild, Fink József és Porutiu Sam. Valóban, Alsó-Fehérben ösmeretlen egyéniségek!

Megjegyzendő egyébaránt itt, hogy az, mit Alsó-Fehérnek nevez a főhadi-parancsnokság, már nem a régi e neven ösmert törvényhatóság egésze. Alsó-Fehérnek a két Küküllő és Maros közé eső része külön lőn abból választva, és ez „balázsfalvi districtus“ nevet kapott. Ezen kerületnek székhelye, természetesen Balázsfalva lett; ideiglenes igazgatója pedig (provisorischer Verweser) nyugalmazott lovassági százados Pópa.

October 29-ikéről pedig azt tudatja a főh. parancsnokság, ugyancsak az oláh comitéval, hogy a zalathnai tisztség helyreállításáért kinevezte commissariusnak ügyvéd Dobra Pétert.¹⁾

Az enyediék közül nov. 8-ikán az elvonuló katonasággal, mint már tudjuk, sokan mentek el. Némelyek, a tehetősebbek, a félnébbek, azok, kik nagyobb mértékben compromittálva képzelték magokat, vagy viszonyaiknál fogva könnyebben mozogtak, Tordára, onnan Kolozsvárra és a futó Kolozsvárral, Nagy-Váradra és kijebb Magyarországra menekültek. A legnagyobb rész azonban ezt képtelen volt megtenni: Tordán és Kolozsvárt maradt. A magyar kormány seregei onnan tovább húzódtak. Torda és Kolozsvár is a csász. parancsnokok, Wardener és Urban kezeibe jutottak. Egy percig úgy látszott, mintha az egész tragoedia már be lenne

¹⁾ Ezen két restauratoról szóló adat, azon laistromból, melyben közölve vannak a gen. comm. átiratai az oláh comitéhez. — A Die Rom. d. öst. Mon. közli a főhadiparancsnokságnak egy közleményét az oláh comitéhez, mely A.-Fehér felosztásáról szól. (Lásd I. f. 98—99 l.) Különben a dolog jól összevágna, de a datumban egy kis zavart látok; mert emez utóbbi nov. 7-kéről kelt volna.

fejezve. Enyed csak úgy vala kormányozva pár hétig, mint a többi erdélyi, egy kis részét a székely földnek kivévén. Az enyediék mindemellett is félték visszatérni elhagyott fészkeikbe; nem hiányoztak pedig a hivatalos biztatások. Végre gen. Wardener, kinek humanitását mindazok emlegetik, kiknek ama szomorú időben vele közök volt, rendes katonaságot rendelt, mely az Enyedről elmenekülteket hazakisérje, merények ellen védje. Ekkor a Kolozsvárt és Tordán tartózkodó enyediék legnagyobb része visszatért elhagyott békés lakába. Sőt, mint fennebb említém, még a hegyaljai birtokos özvegyek közül is valának, kik, mint biztos menhelyre, nov. végén és dec. elején Enyedre vonultak.

Szegény emberek! Vajha messze kerülték volna Enyedet!

IV.

Nagy-Enyed 1849 elején; pusztulása.

Enyednek sorsa, természetesen, a legszörösebb viszonyban volt a hadiműködések menetével. Nem tartom azonban szükségesnek részletesen előadni: mint verte szélyel Gedeon tábornok nov. 5-kén a M. Vásárhelyen volt székely tábort; — miként rebbent szét a Radnóton levő; — miként közeledett Urbán ezredes és Wardener tábornok Déés felől; — minő sületlen csatája volt nov. 3-kán, a N.-Enyedről is begyűjtött csapatokkal erősített kolozsvári seregnak, Szamos-Ujvárnál; — minő zavarban, rendetlenségben hagyták oda a magyarok Kolozsvárt; — hogyan adta meg az magát, nov. 17-kén, a cs. k. csapatoknak; — a Katona Miklós serge hogyan ment össze, az azt Kolozsvárról megtámadó Urbán előtt; — miként vonúlt a kolozsvári magyar sereg Nagy-Várad felé, és lőn végre nov. végén (24-kén vagy 25-kén) a magyar főhadiszállás Csucsára áttéve. Nem szükség elbeszelnem, hogy Baldacci letévén a parancsnokságot, mikint vette azt ideiglenesen át őrnagy Czetz; — mikint állott akkor a magyar kormány serge jobb szárnya Csucsán, közepe Zilahon és Zsibón, balszárnya Nagy-Bányán; — és hogy elfoglalta ekkor a cs. k. katonaság egész Erdélyt, a székelyföldnek egy kis szegletén kívül. És nem emlegetem fel, hogy december elején Bem, az ujonnan kinevezett fővezér, a rendetlenségbe jött, az oly kevés rendes erőre támaszkodó, csaknem mindenben hiányt szenvedő és a

felbomlás szélén levő magyar sergeknél megjelenvén, mikint tudott egyszerre rendet, lelket, önbizalmat önteni abba; — hogyan volt képes oly csekély eszközökkel, jelentékeny erővel szemben, határozott előnyöket vívni ki: előnyomúlt Zsibó és Dées felől, elő Bánffy-Hunyad felől; és mikint foglalták csapatai vissza még ugyanazon fogyó évben (karácson első napján, dec. 25-kén), Kolozsvárt. Mindezeket nincs miért én részletesen előadjam: bőven vannak ezek több helyt elmondva, — és alkalmasint ismert tárgyak. Az én figyelmem Enyedre marad függesztve.

Enyedről tekintve a dolgot, néhány hét telt el azon hiedelemben, hogy a magyar kormány ügyének vége van; hogy az egész magyar hadjárat nem vala egyéb mint éretlen katonásdi, mely erőtlenségében megsemmisült az első válságos percben, valamint a mulékony buborék szétpattan, az első könnyü szellőre.

Néhány hetet teljes nyugalomban és önbizalommal töltöttek Puchner főparancsnok csapatai Erdélyben: de a béke nem lön véglegesen helyreállítva már akkor.

A közlekedés mondhatnám fennakadva maradt az egész országban. Enyeden, valamint más helyéken, rendkívül keveset tudtak a dolgok állásáról. Magyar hírlapok Erdélyben csak Kolozsvárt jelentek meg. Ama hírlapok azonban nemcsak fel lőnek függesztve, de mint Puchner, Wardenerral, nov. 17-kéről tudatá, azok szerkesztői katonai kézbe adatását határozottan kívánta. — Enyeden darabig nyugodtan maradtak, és kimért systemával haladtak keresztül-kasul, a rendes katonák; későbbre bizonyos sebbel-lobbal mozdulás, bizonyos rendetlenség vala rajtok észrevehető. Nincs azonban rosabb hely, biztos ujságokat, tudósításokat kapni, mint háború idején valamely sereg. Abban biztos tudósításokat csak a legfőbbek kaphatnak; azok révén terjed el mondhatnám minden adat, minden remény, az egész tábor felfogási és okoskodási rende: nem egyszer szándékosan átalakítva,

elferdítve, saját cél szerint kizsákmányolva. A mit a nem avatott emberek saját szemeik előtt látnak történni, annak egybefüggése ösmert, érett nem levén, a hézagot rendesen szárnyára bocsátott képzelőtehetségökkel tölték be: rendesen idomtalan álomképekkel.

Az első biztos jelt arra, hogy a magyar sereg nemcsak meg nem semmisült, de tényleg működik, haza térő, hogy ne mondjam haza szökő, népfelkelési oláhok sietkezésében látták. Az ösmert csucsai dec. 18-ki és 19-ki csaták zavarát, zaját felhasználták ugyanis, mint állítva van, igen sokan a táborozást nagyon is megsokalt népfelkelési oláhok közül, hogy megfutamodván, hazáig meg se álljanak. Annyival könnyebben teheték azt, mert a támadók a cs. seregek valának, — a határozottan visszavert támadások pedig, nélkülözhetlen rendetlenséget idéztek elő. — Azon oláhok közt, kik Csucsáig mentek, nemcsak Enyed vidékiek de még hunyádmegyeiek és hátszegvidékiek is voltak. Ezek utja pl. Enyeden vezetett keresztül.

Bemnek legnagyobb ellenségei is megadhatják, hogy a keze alatt levő kis erővel rendkívül ügyesen tudott működni. Megadhatják, hogy kezei közt a kivívott eredmények mindig nagyobbaknak tündek ki, mint a mekkorák valóban voltak. És bizonyos az, hogy magatartásával, mozgásaival a Puchner-féle parancsnokságot mindig zavarban tudta tartani; és a Puchner-féle serget képes volt nagy mértékben demoralisálni.

Megjelenése Kolozsvárt (dec. 25-kén) oly rögtön és oly véletlenül történt, mintha a felhőkből cseppent volna oda.

Működéseinek Enyedre nézve azon hatása volt, hogy 1849-ki jan. 1-ső napján, az eddig ott állomásozó cs. rendes katonaság, Fehérvár felé, onnan kivonult. — Nem verte pedig meg azokat senki: hiszen a magyarok még távol voltak; de azon cs. seregrész már messziről kezdett visszavonulni.

A császári sereg tehát Enyedből kivonult, — Bem serge még odáig nem nyomult: Enyed katona nélkül maradt.

Ezen helyzetet az enyedik, annyi pusztításnak közvetlen szomszédságában, oláhságtól környezve, az oláh-havasoknak tövében, fegyvereiktől megfosztva, felozlatott nemzetőrséggel és az erélyesebb, nevezetesebb vezetők hiányában, nagyon veszedelmesnek tartották. — Szükségesnek látta tehát az enyedi ideiglenes előjáróság, katonai oltalom után folyamodni. Jan. 5-kéről intézett, ezt kieszközlendő, levelet egy küldött által, ifj. b. Kemény Istvánhoz, alsó-fehéri főispánhoz, ki akkor Kolozsvárt vala, kérvén őt: eszközöljön ki Enyed oltalmára katonaságot.

Az enyedik rendkívül remegtek. Midőn a küldött a levéllel elindult, egy csoport menekvő is távozott Torda felé. A kik kénytelenek valának helyt maradni, napokon keresztül nem mertek levetkezni. Nehány eldugott puska és holmi szedett-vedett fegyverek is kerültek elő; a férfiak azokkal fegyverkezve, holmi őrzásokat is tettek: de ellenség 8-káig sehonnan sem mutatkozott.

Segítséget egyébaránt Kolozsvárról nem kaptak. A tanács kérelmét ifj. b. Kemény István, az akkor már b. Vay helyét pótló Beöthynek mutatta be, és megtoldotta a viszonyok ösmertetésével. Hiában volt. A magyar sereg Kolozsvárt valóban nagyon csekély volt. Bem előtt az egész Erdély elfoglalása lebegett és nem egy város megmentése. Segítség Enyedre nem jutott. Különbön kinek is jutott volna eszébe, hogy Enyedet, a katonailag jelentéktelen és ártatlan várost, minden a tekintetbeni kihívás nélkül temető-talpából feldulják. És akkor, midőn a felelet Kolozsvárról kelt, hogy kénytelenek Enyed oltalmára oda külön csapatot küldeni, — már akkor felesleges is lett volna az. A felelet jan. 9-kén kelt: Enyed jan. 9-kén már füstölgő romhalom volt, melyben legfeljebb rablók tanyáztak.

Mint már mondtam, Enyeden jan. 1-től jan. 8-káig semmi féle katonaság sem volt. Az utóbbi napon szállást csinálók érkeztek az oláh népfelkelés részéről. Nagyon különbözőleg mondják ezek számát, többek állítása szerint mintegy negy-

ven volt, és némelyek egy pár tribunt (tisztet) is vélték közöttök felismerhetni; és nagyon különbözőleg adják azon számot, melyre szállást kellett készen tartani. Annyi bizonyos, hogy ezek a városi szállás-mesternél rendeltek szállást, az nap estvére.

És, bizonyos az is, hogy ezen hírre, a különben is félénkké vált Enyeden, rendkívüli vala a rémulés. Erre a városi elöljáróság testületileg járult az Enyedre bement Prodanu elibe azon kéréssel, hogy a rendetlen oláh népfelkelést ne vigyék a városba, mert az, kétségen kívül, gyujtogatást, rablást és pusztítást eredményezne. Prodanu biztatta az enyediéket, hogy nincs miért féljenek. Enyed igazgatása az ő hatáskörében fekszik; ő oda nem fog bebocsátni semmi oláh csapatot. Mondá, hogy Enyednek nincs semmi nagy katonai bűne; hogy annál inkább meg legyenek nyugodva, figyelmeztette arra, hogy azon vidéknek, melynek ő igazgatója, egyenes érdekében van Enyed jólléte, emelkedése; mert: ama havasi vidék, csaknem minden készítményét Enyeden adja el, és csaknem minden szükségeseikkel onnan látja el magát. „Mindezekért — folytatá — úgy fog Enyedre vigyázni, mint saját szemé fényére.“ Egyszersmind megbizta a városnegyedek elöljáróit, hogy nyugtassák meg a lakosokat, mert nem lesz semmi baj.

Nem tudom a Prodanu közbelépésére-e vagy valami más ok miatt, de az igaz, hogy Ákszentyától is biztosítás érkezett, hogy az nap estve nem fognak Enyedre menni. A biztosítás egy kis levélben vala megírva plajbáccal, a városi elöljáróhoz, melyet alkalmam vala eredetiben látni. Fordításban így hangzik: „Uram! Azon 6,000 ember, kiknek Nagy-Enyedre kellett volna menni, most egyszer a körül fekvő falvakban marad, tehát n.-enyedi testvéreink nincs miért várjanak. Csombord, jan. 8-kán 1849. Xeverus Axenti, praefect.“

Mindezen biztosítások következtében az enyediék megvalának pillanatra nyugtatva, mint már napok óta nem. Már

sokan kezdtek volt holmieket eldugni, elásni a fenyegető éjszaka elől, de a különböző biztosításokra és biztatásokra, megszűntek. — Beastveledett: és csakugyan semmi népfelkelési csapat sem mutatkozott. Eljött a kis város éjszakája, és a nagyobb rész nyugodtan hajtá fejét párnájára, kinyugodni a nap ijedelmeit. Némely előkelő polgárok pedig, együtt vacsoráltak Prodanuval, kinek, mint igen ügyes, életrevaló papnak, a szomszéd helységek egyikéből, sok ösmerőse volt Enyeden.

Az éj nem folyt le oly csendesen, mint a hogy kezdődött.

Enyed mellett ekkor két oláh tábor volt. Egyik a Prodanu keze alatt, másik az Ákszentyá seregeé. — Mint látók, maga Prodanu N. Enyeden mulatott. Ugyanott volt sergéből egynehány ör, és tán vagy 100—150 ember, kiket magához közel akart tartani. Hogy azonban ezek ne szélledezzenek, és tán rendetlenséget se csinálhassanak, az „új kollégium“ szegelete mellett levő „sisakhoz“ címzett fogadó helyiségeibe valónak bezárva. Sergének nagyobb része, a mindjárt N. Enyeden felül fekvő Fel-Enyeden volt, és a két Enyed közt levő elszórt házakban. Átalán: ezen egész tábor nyugodt volt. — Nem így az Ákszentyá tábora.

Ákszentyá Csombordon vala, mint említett leveléből is látszik. Beszállásolva volt a reform. papnál. Annyira fel volt ugyanis dúlva az ifj. b. Kemény István udvara, hogy az szállást nem adhatott. Serge Csombord helységében volt elszállásolva nagyon zsúfolva.

Sergének nagyobb része lándzsás vala, de kevés puskás is volt azok közt. Januarius 8-ikán este felé eljáratta, hogy a puskások gyűljenek össze, de a lándzsások nem. Ugy kell lenni azonban, hogy megsejtették, vagy megtudták, hogy Enyedre egy diversiot tenni van célba véve: oly rendetlen katonai kormányzattal bizony könnyen kiszivároghatott a hír; — köztudomású dolog volt, hogy Enyeden semmi katonai erő nem volt; — sokaknak váthatott foga egy kis ragadományra, mely némelyek nézete szerint a megbüntető Enyedet oly

méltán sujtja, és veszedelemmel nem jár: nemcsak a puskások felgyültek, de az egész tábor; mindnyájan akartak menni Enyedre.

Hogy azt, mi ezután történt, világosan felfoghassák olvasóim, szükség, hogy Enyed fekvésiről, részeiről, némi képzettel birjanak. Jól tudom, hogy a hosszas helyzeti (topographiai) leírások unalmasak, hogy azokat rendesen átlapozzák, és magamon tapasztaltam, hogy a nagyon csekély aprólékosságokig lemenő helyfestések a helyett hogy tisztáznák az ember képzetait, még inkább összezavarják: rövid lesznek tehát és a főbb vonásoknál maradok.

Az előbbeni fejezetben mondtam, hogy Enyed a róla nevezett patak völgyében fekszik, a hol az, az Órhegy aljában, nyugotról keletre menő irányát kevésbé éjszak-keletivé változtatja és maga is rendre tágasodván, a város szélén, a Maros még tágasabb völgyébe torkollik.

Enyednek középpontját, mondhatnám magvát, képezi egy régi templom, az Enyeden levők közt legnagyobb ref. templom, és az ezt környező régi fal, mint nevezik „vár“, mely az Órhegy aljában, attól délkeletre áll. A „várat“ köröskörül tágasabb tér köríti, melyből, mennyire a helyi viszonyok engedik, sugárosan vezetnek kifelé Enyed főbb utcái. Legnagyobb utcája Enyednek a „Magyarútca“, mely ott egyszerűs mind a Kolozsvárra menő országutat is képezi. Ez a „vár“ éjszakkeleti szögétől indul és éjszakkeletre, azután egy keveset hajolván, majdnem tisztán éjszaki irányban haladva, (mint töltött út), hagyja el a várost. A ki Kolozsvárról jön és Fehérvárra, avagy Szebenbe akar menni, a Magyarútcán a piacra érkezvén, akár balra hagyja a „várat“, az új kollégyum előtt haladván el, akár jobbra: a „várnak“ délnyugati szegletétől vezető egy kis keskeny utcán délre fordul, mely egyenesen a patakon levő hídra („nagy-híd“) vezet. Azontúl pedig, kevés kanyargás mellett is, eredeti irányát megtartván, rendre emelkedik az út „Tövisútca“ név alatt; a városnak szélén

legmagasabb pontját éri el a „Kakas-domb“ tetején; onnan pedig az út oldalaslag leszállván, tovább halad Tövis és Fehérvár felé.

A „Tövisútcából“ két jelentékenyebb útca ágazik ki. Az egyik nem messze a pataktól kezdődik, kissé emelkedik azon hegy-oldalra, mely dél felőlről képezi az enyedi patak mendencéjét, előbb „Ebhát“ nevet hord, a vármegye háza előtt vonul el, Csombordra és Szent-Királyra vezet, és a vármegye házán kezdve az utóbbi helységről van nevezve. — A másik kissé feljebb még a hegyoldalban térve ki, épen ellenkező irányban vezet, mint a „Szent-Király“ útca, ennek neve „Tót“-útca. Ez vezet legközelebb az Enyedtől délnyugatra kezdődő erdőséghez.

A „várnak“ északnyugoti szegletétől körülbelől nyugoti irányban, az Órhegy aljában, a patakkal majdnem párhuzamosan, vezet a városból ki a „Varcagásútca.“¹⁾ Ennek folytatása képezi azon utat, mely F. Enyedre, Muzsinára, Torockóra vezet az enyedi patak keskeny völgyében odább-odább kanyarogva.

Még egy utcáját emelem ki Enyednek. A „vár“ északnyugoti részével párhuzamosan, a piac északnyugoti felében van az enyedi főiskolának egy nagyobb és újabb épülete; mint általában nevezik: „Új-kollégium.“ Ennek keleti szegletétől majdnem egyenesen éjszaki irányban vezetett a kollégium

¹⁾ Tudom, hogy némelyek szeretik a „Varcagás utcát“ „Várszög utcának“ nevezni. Elnevezésök igazolására azt hozzák fel, hogy a „Varcagás“ utca a soi-disant „vár“ egyik szögéből indul ki. Ez igaz is; de mindamellett hibás elnevezésnek vélem azt, és a tulságos magyarizálás egy kis erőszakoskodását gondolom benne láthatni. — A régi felfogás és magyarázat szerint a dolog következőleg állana: Enyed régen német város volt. Különböző város- és határ-rész elnevezésekben ennek emlékei maig is fennmaradtak. „Varcagás“ e névből alakulhatott „Schwarzegasse“ (a temetőbe vezető utca). Az épen említett „Tót“ utca eredetileg „Todtengasse“ lett volna; (a másik temetőbe vezet.) — Hasonlólag „Hellös“ (határ-rész), „Herrlos“ vagy „Herrenlos“ (uratlan), „Herzsa“ (határ-rész), „Heerschau“, — „Gerepen“ (határ-rész) „Gräben“ lett volna régen.

régi épületének egyik oldala és több professori lak előtt végig, a városból ki, a „Kápolna“ nevű domb felé, egy útca, mely „Kollégiumútca“ nevet visel; ha nem csalódom, ezt régebben „Miriszlóutcának“ nevezték.

Enyedhez nagyon közel fekszik Csombord; tőle keletre. A város szélétől alig van távolabbra mintegy 2000 lépésnél a Maros. A Marosnak pedig közvetlenül emelkedett balpartján, vagy ha úgy tetszik, egy a Maroshoz közel végig nyúló dombon fekszik Csombord helysége. — Innen indultak ki jan. 8-kán 1849-ben estve Enyedre az Ákszentyá csapatai. Enyed szélében azonban találkoztak Prodanu őreivel. — Ezek nem akarták bebocsátni amazokat; és vissza is kergették egyszer. Némelyek szerint ekkor épen egy kis csete-paté és egymásra lödözés is volt az oláhok között.

Erre Ákszentyá emberei visszavonulnak és jelentik Csombordon, az azon napi tényei által híressé vált praefectnek, hogy őket nem akarják Enyedre bebocsátni. Ennek következtében, úgy látszik, hogy a könnyen felgerjedő ember haragra lobbant. Ha addig csak serge egy részét ohajtotta, — mi célból?! — Enyedre küldeni, már emberei visszanyomása után egész sergét gyűjtötte Csombord mellett, a nagy hideg miatt szilárd állást nyújtó Maros jegére, és azon megeskette, hogy minden áron bemennek Enyedre. És az ár, több ezer oláh, nekizúdult.

Legelőbb a Sz. Királyútca szélére értek. Ezen utcából pedig a kollégium csűrös-kertje mellett lefogva egy csapat, átment a patak jegén és a kazárma közelébe és a Magyar-utcába ért; a másik csapat folytatta útját, működését a Sz. Királyutcában. A mint Enyedre bejutottak, jelenlétüket rémítő ordítás, puska ropogás, a menekülők és sebesültek jajveszékése, a minden felől ég felé tornyosuló füst gomolyák, magasra felcsapongó lángok hirdették.

A zaj, a vésznek híre, egyszerre elterjedt a minoriták zárdájába, mely épen a cathol. templom mellett, a várral szemben, a piac keleti során van. A derék és köztiszteletben

álló praesidens, Wiskolczy Henrik, ennek hírére rögtön elment Prodanut felkeresni. Megtalálta szállásán, a vár azon szögén, mely szembe van a „Varcagásútcával“ és csak néhány lépésre a „Sisak“ című fogadótól, melyben Enyeden levő emberei tanyáztak. — Mint fennebb említém, Prodanu több előkelő enyedi polgárral együtt vacsorált. Midőn a p. praesidens oda belépett, épen végezték a vacsorát. A praesidens szemrehányásokat tett Prodanunak, és felszólította erélyesen fellépni, megmenteni a várost. Erre Prodanu kardot köt és haragosan elhagyja a házat. A praesidens is kisiet, de nem veszi útját egyenesen a „residentiába“ (a minorita zárda felé), hanem, — ekkor már javában égvén a Magyarútca külső része, — arra felé indult segítséget és tüzet kiáltozván. — Nemcsak a tűz világolt, de ekkor nagy hó is volt, tehát hóvilág is, és mindezeknek tetőzésére a legtisztább tele-hold. A járókat, kelőket, majdcsak úgy lehetett látni, mint nappal. Nem sokat haladhatott a praesidens, míg reá rivalgának, fenyegették, puska-golyók röpülnek körülötte: sebesítve rogyik össze. — Sebe nem volt halálos; a nagy hideg, a havon fekvés, és az, hogy kifosztották nemcsak attól, mi zsebeiben volt, de gúnyái egy részétől is, pl. csizmáitól, miben nagy szükségét láttak az oláhok, azt eszközölték, hogy hamar magához tért. — Felkelt, vánszorogni kezdett haza felé. Az oláhok közül ezt észreveszik, utána iramodnak, és lándzsa döfésekkel, ütésekkel újra földre terítik. — Még a zárdáig nem ért vala az oláh raj. Hosszas kimaradása a praesidensnek, aggódóvá tette pap társait sorsa iránt. Keresésére mentek. Meg is találták, másodszori aléltságában, a földön vérben fetrengve. Felemelték, hazavitték. Nem volt még magánál, de ápolás után magához jött. Elbeszélte mi történt vele. ¹⁾

¹⁾ Az épen irtakat egy amaz elbeszélésnél jelenlevő szem- és fültanu szives közlése nyomán irám. — Egyébaránt praesidens Wiskolczy H. ur sebeiből felgyógyult, még több időt azután lakott Enyeden, és éppen nem volt fukar ama szerencsétlen új eseményei elbeszélésében.

Ezenközben az Ákszentyá serge az egész várost ellepte. Elölök menekülve csoportonként tódultak az enyediék a kath. templomba és a mellette levő zárdába. Úgy gondolták, hogy azon helyek szentsége védni fogja. A kath. papok mindent is megtettek, mit csak tehettek: ornatusban, a feszülettel kezökben, álltak a küszöben, mentek a mindenfelől tóduló csőcselék elibe, és a vallás szent nevében szólították fel a dühöngőket: nem kegyetlenkedni, a tisztelet ama helyeit gyilkossággal, rablással meg nem fertőztetni. Előbb használt; későbbre nem. Több csapat odább vonult, a nélkül, hogy foglalkozásoknak ott is szabad tért engedtek volna; de jöttek mások, és visszatértek az előbb kártétel nélkül tovavonulók, neki bőszülve a dühös, embertelen munkának, vagy szesztől kábult fővel, és nem valának utasíthatók. Több csoport vérváltságot kért, pénzt. Adtak míg volt. Némelyik menekvőnek otthon is kevés pénze lehetett, és több azt sem hozta el, a mije volt. Hiszen a legnagyobbbrész első álmából felferetve, a meleg ágyból kiugorva, rögtön futni volt kénytelen; némelyik fel sem öltözött; és mindezen sietkezés mellett is hányan el nem késtek? Egy megmenekült ösmerősem házához betódulván, faggatni kezdték a telken maradt öreg oláhnét: hova lett az úr, hiszen még meleg az ágy?! De, hogy visszatérjek a zárdához, ha pénzt kértek, és ha valamelyiknek nem volt, könyörögve fordult ösmerőseihez, szomszédaihoz érte. Adtak még volt. Rendre azonban mind kiosztogatták nemcsak az ezüst huszasokat, de még a garasokat és krajcárokat is, melyek hasonlólag embermentökké váltak, midőn az értékesebb pénzből kifogytak.

Megesett az, hogy a zárdába betóduló oláhok közül egyik vagy másik megösmerte egyiket vagy másikat a jelenvalók közül, és ha haragossa volt, helyben ölte meg, vagy az udvarra cipelte ki társai közé, hogy kegyetlen, vad ösztöneeknek annál szabadabban áldozhassanak. És nem volt ekkor kegyelem. — Szente nevű szabót, egy ártatlan embert,

onnan kihurcolván a szobából, fejét levágták a favágón. — Lengyel Albert is a zárdába menekültek között volt. Egy oláh őt megsebesíti és voncolja ki az udvarra; mátkája nem hagyja, saját testével fedi a csapások ellen; és mi történik? előbb egy hatalmas csapás miatt eszméletlenül rogy le a leány, — nem volt ki oltalmazza az ifjat: megöleték az.

De nem fogom felhozni névszerint a szerencsétleneket, és meggyilkoltatásoknak körülményeit leírni nem fogom; még csak azoknak sem, kiknek sorsát részletesebben elbeszélhetném, azok közül, kik a franciscanusok zárdájába menekültek. Igen hosszú sora lenne az az irtóztatóságoknak; céлом pedig nem irtózást okozni. Azt jegyzem meg általánosságban, hogy a bősziült, munka és bor miatt inkább és inkább elvaduló, esze-veszett oláh csoportok, egész éjjel jártak az utcán, az udvaron. Egy csoport betódult, rabolt, ha volt mit, gyújtott, rontott-bontott, követelt, esetlegesen sebzett és ölt; aztán tovább ment. Némelyik be sem ment a szobába, — az ablakon káromkodva, kurjantva belőtt, — és odább állt.

Az egész éjszaka ily nemű rettegésben, gyilkosságok közt, vesztésben, fosztatásban és küzdésben telt el a zárdában. Voltak, kik más helyt próbáltak szerencsét és újra visszatértek. Voltak, kik vissza nem jöttek: egy része nem, mert e földi lét küszöbén átlépett; más része nem, mert megmenekült. Még a következő jan. 9-kének reggele is többeket talált a zárdában. Ezek már azonban nagyon meg valának kevesedve a gyilkosságok és menekülések miatt. Voltak, kik pár napot töltöttek ama helyiségekben, de már úgy elbújva, hogy az oda-oda vetődő oláhságnak nem tűnhettek könnyűszerével szemébe.

Most veszem azonban észre, hogy a helyett, hogy magának Enyednek beszélnék pusztulásáról, mind csak azok sorsát mondom; kik a cath. templomba és a mellette levő zárdába gyűltek össze. Szolgáljon mentségemre, hogy azon helyek magokban is a főbb pontok közé tartoznak, hogy tulaj-

donképpen Enyeden semmi ellentállás, semmi ütközet, semmi rendszeres támadás sem levén, az oláhok megjelenésével egyszerre általános égés, gyilkolás, menekülés, rablás, ordítás, jajveszéklés, későbbre, az oláhok részéről, lerészegedés következett be. Pokoli zűrzavar vala ott; és semmi rend. Mondhatnám minden család menekülésének vagy felkoncoltatásának, minden ház feldúlásának, elégettetésének vagy megmaradásának külön történetét, a többiekkel egybe nem függő sorsa van. A végetlen romlás, pusztulás a legnagyobb rendetlenségben, ez jelleme amaz éjszakának. Ennek pedig, úgy hiszem, adja képét a residentiába menekültek sorsa.

A menekülést nagyon megnehezítette az, hogy az oláhok nem egy felől nyomultak, hanem két vagy tán három felől is. A Sz. Király-útcán érvén legelsőbben be a pusztító ár, mint mondtam, két felé szakadt: egy része folytatta az eredeti irányt; a másik ellenben, átcsapván a Magyar-útca szélére, onnan nyomult befelé. — Sőt vannak kik állítják, hogy a Tövis-útcán be is támadott egy sereg. Ha igen, ezek vagy Enyed városa szélében váltak el a többiektől, és megkerülve a várost délről körítő hegyélet, jöttek be a „Kakas dombon“; vagy a Sz. Király-utcában váltak el a többitől, és az Enyed felett a hegyoldalban vonuló kis utcán, és részben úton, értek ugyancsak a „Kakas-domb“ tetejére, honnan a Tövis-útcán le, (be a városba), és a „Tót-útcán“ végig nyomulhattak. — Hihetővé teszi ezen utóbbi adatot az, hogy nemcsak Csombord és Sz. Király felé, de Tövis felé is viszonyosan nagyon kevesen menekedhettek meg.

Ha ekkor Prodanu emberei elállották volna az utat délnyugotról, nyugotról és éjszaknyugotról (a Tót-útca végétől a patak medrén át, az Örhegyig), az enyediek úgy lettek volna megfogva, mint az egérfogóban az egér. Szerencsére azonban, a Prodanu emberei Enyedet nem támadták meg akkor, midőn Ákszentyá csöcseléke; a F.-Enyed felől állott tábor legalább néhány órával későbbre fogott Enyed pusztí-

tásához, csak akkor, midőn az már javában égett, végétől hosszában és keresztben vala pusztítva és dúlva, és miután már nagyon sokan valának képesek menekülni, az Enyedből kivezető utak el levén állva, a Tót-útcán végig az Enyedtől délnyugotra fekvő erdőségbe, vagy az Örhegyen át az éjszakra fekvő erdőbe, az úgynevezett Bükkösbe.

Igy is elég nehéz vala a szegény Enyeden voltakak menekülni és bármit is megmenteni. Mint már többször említém, az egészen biztosnak remélt éj nyugalmából verték fel a vészharangok a legnagyobb részt. Sokaknak nem volt ideje nemcsak a szükséges készületeket megtenni, de nem volt ideje felöltözni. Majdnem gúnya nélkül menekültek ki a megtámadott szobából sokan, azon hidegben, melyet, a kik a 48—49-ki télre emlékeznek, egykönnyen el nem felednek. (Fok számra biztosan nem tudom meghatározni; az általam ösmert adatok 16° és 22° közt inognak.) És, ama hidegben hányan valának kénytelenek nemcsak egynehány órát, nemcsak egy éjet künn tölteni, de több napokat is. És, hogy annyival nagyobb legyen fáradságok, hogy a fagyalaló hideg annál eltűrhetlenebb legyen, szokatlanabb nagy, veretlen hóban kellett gázolniok, sokaknak napokat tölteni. Gondolják még ezekhez olvasóim a rémes tűz fényét, a világos hóvilágot, a ragyogó teleholdat; gondoljanak arra, hogy az oláhok nem egy felől jöttek, és a futásnak eredtek, nem egyszer, szembejövő csapatokkal találkoztak, készen a futókat felnyársolni és lelőni: és könnyen át fogják érthetni, mily irtózatoss volt ama helyzet, hány embernek kellett ott veszni, és hogy borzasztó volt maga a megmenekülés is.

Az oláhok Enyed pusztítása közben kiabálták, hogy „parancsolatjok szerint“, mindent meg kell semmisíteniök ott. Vannak némi adatok arra, hogy ez alól kivétettek a nők és a gyermekek; valóban ezekből ott kevesebb vészett el, viszonyosan, fegyver csapásai alatt és golyó által, mint a férfiakból. Annál több a bujdosásban. — A férfiaknál semmi állapotra,

korra sem valának, általán, tekintettel. Fennebb előhozám, hogy a p. praesidensre is lőtték és vágta. Egy öreg nyugalmazott kapitány, Horváth nevű, lakott Enyeden, kit megkíméltek volt a francia háború földrendítő vészei, és a végén, tehetlen agg korában, meggyilkoltatásából gúnytűző vad rablók kezei közé került. Az öreg kapitány pedig állásától remélvén menekvését, felöltötte, azt jelölendő, egyenruháját. Azt azonban az oláhok legkevésbé sem vették számba. Mint határozottan hallám állítani, előbb összekötött lábainál fogva a földön vonszolták, aztán föbeütötték. — Tudok egyént, ki magát igen hű emberének tartotta a Puchner kormányának arra, mintsem hinni akarta volna, hogy az ugyanazon hatalom kezeiben működő oláh parancsnokságok őt bánthatnák; magyarázathoz fogott tehát, tiszt elibe vezetését kívánta: kívánata helyett rögtön kivégeztetett. — Tudok másokat, kik, habár Enyeden is laktak idegenek, némelyek éppen szászok voltak, — és tudok olyant, kinek családja határozottan oláh eredetű vala; hiában való volt mindezt magyarázni akarni, a gyilkosoknak: ki sem hallgatva lelőtték, vagy leütötték.

Kétséget nem szenved egyébaránt, hogy még a legnagyobb bősziúség pillanataiban is, egyes becsületes oláhok sokakat megmentettek. Többeket elszöktettek, vagy elbujtattak; többeknek megölését közvetlen magok közbevetése által megakadályoztatták. Egyes magyarokat előre kikötött díj, nevezhetném: vérváltság mellett, kísérték el ide vagy oda, biztosságba.

Úgy látszik, hogy az oláh népfelkelésnek az is ki volt adva rendeletbe, hogy az enyedi szászokat ne bántásák. Mint már előbb is érintém, bántottak azok közül is többet, de a nagyobbbrész közülök mégis megmaradt. Ezeket jan. 9-kén dél-körül, szekereken elindították, a feldúlt városból, Tövis felé. Ezekkel is menekedhetett meg néhány magyar is.

Bármily nekiadással működjen az ember, és bármely kitarással üzze is munkáját, képtelen azt végnélkül folytatni.

Ama nagy sereg ember egész éjen át öldökölt, rabolt, dúlt. Úgy látszik, hogy reggelre magok is kiállottak a munkában. Nem is kell mindazokat nagyon csekély testi erőfeszítésbe kerülőknek számítani, miket az oláhok Enyeden tettek. — A fedeleken roppant nagy hó-lepel vala; szél nem volt: csaknem minden házat külön kellett meggyújtani. Sőt magam láttam még Enyeden, pár évvel pusztulása után, zsendely fedelet, mely cik-cákosan égetett csonka vala, mivel a tüzet az olvadásnak eredt hó eloltotta. A cserép-zsindelylyel fedett házakat kívülről próbálták meggyújtani: nem ment; belülről próbálták meggyújtani fedelét: nem ment; azoknak fedeleik végre is épen megmaradtak; miután azonban több nevezetes, és mint látszik, pusztításnak különösebben kijelölt cserépfedelő ház volt Enyeden, azokat belülről szobáról szobára pusztították, dúlták fel. Pl. a kollégyom új épületében minden szobában külön gyűjtötték össze az azokban levő holmit a szoba közepébe és meggyújtották. Természetesen a láng és füst-felleg ablak és ajtó nyílásokon tódult ki és megfogta a falat annyira, hogy ama kiszámított megsemmisítő dűlésnek kormos nyomai még most is (1862) látszanak az „új kollégyom“ falain. Éppen ezen épületben vala a könyv- és okmánytár, valamint a muzeum is. A könyvekkel még úgy sem igen tudtak boldogulni; úgy látszik nagyon nehezen égtek a régi pergamentek: egy nagy részt, lehetőleg összevágva, szaggatva, az ablakon dobtak ki.

A pusztítás folyamában mindenütt felverték az oláhok a pincéket. Az eredmény az lett, hogy rövid időn a nagy többség, az oktalan állathoz hasonló állapotba jutott: földrészeg volt.

Mindezek folytán reggelre az ádáz munkában kifáradva, abból, mondhatnám, kidőlvé, egy kis csendesedés állott be. Ekkor elmenekülhetett nagyobb része azoknak, kiket jan. 9-kének irtózatos reggele még életben talált. A viláért sem kell ugyan gondolni, hogy már ekkor vége lett volna a dolognak,

és nem kell gondolni, hogy már azután egy embert sem öltek volna meg többet Enyeden: de a kik ott, az oláh táborból még akkor öntudattal birtak, a kik mozgóképesek voltak, már 9-kén reggel főleg arra gondoltak, hogy dicső eljárásoknak lehető legnagyobb hasznát húzzák. Mindenfelől gyűjtötték össze a számokra legbecsesebb, legértékesebb holmitkat és biztosságba helyezni törekedtek azokat. Miután a tűz nagyon gyengén harapódzott, elrabolni, elhordani való rettentő sok minden maradt. Kisebb-nagyobb csomagokba kötve, vagy éppen ládába rakva indultak oly nemű dolgokkal sokan útnak fejen, hátan, vagy kezökbe véve; — ha magokra nem birták, többben összesített erővel működtek; — ha nagyobbak voltak a terhek, kis szánokra, két kerekű szekerekre téve, tolták azokat ki a városból. — Lehet képzelni, mi minden vala azokban tövel-hegygyel összehalmozva: enni, innivaló, ruha darabok vagy megkezdetlen vég kelmék, eszközök, bútor darabok, kényelmi készülétek (luxus articulusok). Egy csizma mellett, egy távcső reá támasztva egy süveg nádmézre (cukorra), arra hányva néhány darab viseltes gúnya, mellette különféle vaseszközök egy felfordított asztal lábai közé helyezve sat. — Enyed pusztulása folyamában a rablás ott napokat tartott.

De ugyan hova lettek ezenközben az oláh parancsnokok? hogy tűrhették azon véghetlen sok gaztettet orruk előtt?...

Fennebb megírárom, miként ment praesidens Wiskolczy úr, Prodanuhoz, a pusztítás kezdetén. Mondám, hogy Prodanu kardot kötött és kiment. Hogy ezután mit csinált, hova ment, nem tudom. Lány-melegen vette-e maga is Enyed megmentését? vagy megkísértette erélyesen fellépni, de rendetlen, neki bősziült ezerekkel szemben és a nagyobb parancsnokkal, ez nem sikerült? vagy tán maga már igen mélyen talált a kancsó fenekére nézni, mintsem bármit is határozottan tenni képes lett volna?... Mindezeket nem tudom. Bizonyosnak látszik azonban előttem az, hogy ő Enyedet nem akarta elpusztíttatni és véglegesen megsemmisíttetni.

Ennek megállításában saját biztató szavaira nem teszek valami nagy nyomatékot. Már sokkal fontosabbnak tartom azon jelenséget, hogy a Prodanu keze alatt levő havasi mokányok olyan formán okoskodtak Enyed elpusztításáról, mindjárt a rombolás utáni években, mintahogy Prodanu beszélt a nála megmentésért kérelmező városi előjáróságnak. Mondák amaz oláhok, hogy nekik nem volt érdekükben, hogy Enyed elpusztuljon, inkább az, hogy Enyed virágozzon. Hiszen jól tudják, hogy ők havasi pásztor emberek, kiknek eladni valójok a juhászat gyűjteményei, fa és fa-készítményeik, megszenök, de még csak gabonát sem tudnak magok számára eleget természetni; és, valamint minden eladni valójokat Enyed veszi meg, úgy ugyanonnan látják ők el magokat a szükségeseikkel. Ezen okoskodást a remetei, kákovai oláh magától ki nem főzte, ha ez el volt terjedve köztök, és pedig el volt, főparancsnokuk műve volt, ki maga pap is vala. — Mindez egyébaránt nem gátolta a Prodanu sergét abban, hogy miután neki fogott a pusztításnak, csak úgy dúljon mint a másik sereg.

Prodanu azon szavainál, melyeket a város tanácsához mondott, hogy úgy fog a városra ügyelni, mint szemefényére, és azon rendeleténél: tudassák a polgársággal, hogy nem lesz semmi veszedelem, mely mindkettő lehetett volna arra irányozva, hogy a rombolók dicső munkájokat annál könnyebben végezzék; mindezeknél, mondom, előttem sokkal többet nyom az, hogy pl. egy ösmerősemnek, kivel ő régi időtől fogva jól volt, megizente, magán úton, hogy ne féljen, mert semmi bántódása sem lesz az enyediéknek; midőn pedig ez sem tudta ösmerősemet egészen megnyugtadni, tábora kisebb tisztei közül egyet házához küldött amaz éjelre. Ezen tisztecske, tribunféle, csendesesen lefeküdt, és maga is megszeppenve ugrott ki ágyából és ültözködött, midőn a Magyar-útca szélén Ákszentyá emberei zajt támasztottak.

Legtöbbet nyom pedig Prodanu akaratát, célzatát illetőleg egypár adat, mi nemcsak szóbeszéd, de tény.

Prodanu csapatai Ákszentyának Enyedre betóduló népeit feltartóztaták előbb ¹⁾; ezt már fennebb érintém. — És, Prodanu serge nem támadott akkor, mikor az Ákszentyáié; mindnyájan tudják ezt azok, kiknek módjuk volt Enyedről amaz irtóztató éjszaka megmenekedni. — A Prodanu serge, jóllehet az közvetlenül Enyed mellett táborozott, mint már fennebb ezt is megjegyzém, csakis késő éjszaka, vagy, mikint nyomatékos szavú szemtanútól hallám, reggel felé zúdult a már mindenfelé égő és rabolt városba.

Mindezeket összevéve, úgyhiszem, egész határozottsággal lehet állítani, hogy Enyed elpusztítója tulajdonképen nem Prodanu. ²⁾ Az igaz, hogy a pusztítás derekába megjelenvén saját serege is, abban azután kitelhető részt vett. Nem tudom: nem tudott-e a rablást közelében észrevett csöcselék-ezerek-

¹⁾ Ez tisztába jött egy hivatalos nyomozásban, mely Enyed elpusztítását is tárgyazta.

²⁾ E tekintetben Kövály L. urnak egészen más hite van mint nekem. — Szerinte Prodanu tábora rohanta meg Enyedet Muzsina felől. Meg nem foghatja, honnan jöhetete ama borzasztó gondolat, (Enyedet megsemmisíteni), Prodanu fejébe. Szerinte b. Puchner rendelkezett Prodanunak, hogy Tordát meg ne gyűjtsa, mert sóvágó város s császári raktárak helye. (Erd. tört. 1848. és 49-ben, 157. és 158. lapokon.) — Szerintem emez adatok kisebb nagyobb mértékben mind hibásak. — Elsőbb állításának némi nyomára talállok az 1849-ki „Honvéd“ 17-ik sz.-ban. Ez állítja, hogy Enyedet Prodanu pusztította el, de egyszersmind azt is mondja, hogy legelőbb a városnak Csombord felőli utcáit özönlék el az oláhok. Hát ez hogy lehet? Nem tette-e már csak azon néhány sor gyanússá K. ur előtt ama tudósítás pontosságát? Valamint azon állítása, hogy Enyedtől a cs. sereg mintegy 40 kezeset vitt el; hogy Enyedről a reform. köztisztvisletben álló püspöke, a 82 éves Antal János, csak egy kaputban volt képes menekedni; hogy az egész város hamuvá lett és benne az egyházak; valamint a reform. tanoda ő és új épülete sat. (A „Honvéd“ 17-ik és 18-ik számaiban). — Valóban ennél pontatlanabb ezt illető tudósítást, tán nem is olvastam. Kövály ur pedig úgy látszik ennek adataiban bizott leginkább! Kaphatott volna pedig magában a „Honvéd“ ennél pontosabb leírást is.

nek Prodanu tovább ellentállani? vagy nem mert? vagy, miután Enyed úgy is pusztulóban vala, a ragadományban saját népét is kivánta részeltetni? mindezt én nem tudom; és átalán nem vagyok hajlandó, a Prodanu mocsoktalan jelleme mellett lándzsát törni, de ne legyen vádolva ő azzal is, miben nem hibás; annyival kevésbé, mert meg nem jelenhet magát védelmezni. Én az igazságot törekszem tisztába hozni.

És mit cselekedett mindezalatt Ákszentyá, a Csombordon volt oláh tábornak praefectusa?...

Némely tetteit már ösmerjük. Tudjuk, hogy Enyedre beküldött volt jan. 8-kán, szállást csináltatni sergei számára. Tudjuk, hogy későbbre a város előljárójához levelet írt, melyben biztosítja, hogy az nap nem mennek Enyedre; tehát ne várják. Tudjuk, hogy mindemellett jan. 8-kán estvefelé eljáratta sergében, hogy a puskások gyűljenek össze. Tudjuk, hogy el levén terjedve a táborban, hogy Enyedre kell menni és majd ott rabolni lehet veszedelem nélkül, nemcsak a puskások akartak menni, de mindenki. Tudjuk, hogy Enyedre betódulni szándékozó embereit egyszer visszautasíták a Prodanu emberei, és hogy ezek panaszosan érkeztek vissza Csombordra. Tudjuk, hogy erre Ákszentyá sergét Csombord mellett a Maros jegére felállítván, „megeskette“, hogy bemennek Enyedre. Ő maga Csombordon maradt ekkor, seregei pedig visszatérvén, ezúttal benyomultak Enyedre: és rögtön elkezdődött a becstelen munka.

Nagyon jól tudom, hogy Ákszentyá azt negélyezi, hogy ő ártatlan az Enyedet ért csapásban; de én valóban nem értem, ha csakugyan ártatlan, minek írta azt az enyedi előljáróságnak, hogy nem mennek be sergei jan. 8-kán oda? nem értem, minek volt szükség éppen „megesketni“ a jégen sergeit, hogy „bemenjenek“ Enyedre? nem értem, hogy jött az, hogy: a mint csapatai Enyedre benyomultak, rögtön dúlni-fúlni, gyilkolni, perzselni, rabolni kezdettek? és nem értem, miként tűrhetette el, hogy saját sergei, orra előtt, tőle

magától alig pár puská lövésre, oly iszonyatosságokat kövesenek el egy egész éjen és egy reggelen át?

Nagyon jól tudom, hogy Ákszentyá, különben nagyon bőbeszédű jelentésében hadiműveleteiről, szószegénnyé válik, midőn a közvetlenül szemei előtt folyó enyedi pusztításra kerül a dolog. Tudom, hogy Losenau ezredesnek, kinek ekkor rendelkezése alatt volt, és a ki maga az Ákszentyá háta megett állott, mint Á. mondja (Bocsárdon), egy dandárral, olyformán írta volna meg a dolgot, mintha a magyar csapatokkal embereinek Enyeden összeütközése lett volna, minek folytán ott valami szalma és három kunyhó meggyúlt. Midőn ezt neki onnan jövő emberei jelentették, visszaküldte őket, hogy oltsák el azokat. És, egyéb tudósításai mellett félelmét fejezte ki, hogy a magyarok túlnyomó erővel megtámadják. Erre pedig Losenautól azon rendeletet kapta, hogy azon esetben vonuljon maga is Bocsárdra. ¹⁾ — Itt azonban valóban igen csodálatos módon vannak ellentétben adataim a d. Rom. d. öst. Monarchie adataival!

Enyeden semmiféle katonai, magyar katonai erő nem volt. Sem Tordáról jött, sem más. Sőt Enyedről jan. 8-kán délután, a jobb fegyverzetű férfiak, kiknek vélekedésök szerint, inkább kellett tartani az oláh erőtől, mint másoknak, magok is elindultak, az oláh erő megjelenése előtt, Tordára. Különben mindössze is csak egynehányan voltak. Annyival kevésbé lehetett magyar erő Enyeden, mert estve maga Prodanu ott volt őreivel és sergének egy részecskéjével; egész tábora pedig közvetlenül Enyed mellett volt F.-Enyeden és a

¹⁾ „Salca rapportirte mir, dass die von Torda angekommene Magyaren aus den Häusern und hinter den Zäumen auf unsere, sie verfolgende Leute geschossen, und dass die unserigen auf der anderen Seite in die Stadt einrückend, ein Strohlager und drei Hütten angezündet hätten.“ Erre aztán visszaküldte Salcat, hogy oltsa meg az égést. (Die Rom. d. öst. Monarchie. Bericht des... J. Auxenz Severn... II. füzet 105-ik lap). — Im mily egyszerű csekélység az egész!

két Enyed közt fekvő házakban. Ezt mindenki tudja, ki a dolognak csak kissé végére járt.

Ákszentyá írt az enyedi előjárósághoz, hogy jan. 8-kán sergét nem küldi oda; ne várják szállással. Estve mégis bejönni akartak sergei. Ezeknek kellett lenni, kiket Salca-val küldött, és a kiket Enyed szélében lövésekkel fogadtak. Hogy lövésekkel fogadták, az lehet, de nem magyar erő, hanem a Prodanu emberei. Így egybevág saját adataimmal a dolog.

Említett adatok szerint Salca, azt mit Ákszentyá magyar (!) erőnek nevez, visszanyomta; benyomult a városba és ekkor meggyúlt valami szalma és három (!) kunyhó (Hütten) (!!). Valóban csekélység. De micsoda missiója lehetett Salcanak, hogy az Ákszentyá biztosításai dacára jan. 8-kán estve be akart nyomulni Enyedre? jóllehet ellenállás volt: be is nyomult; meggyúlt azonban a városon valami. Ekkor Salca megfordul, visszamegyen Ákszentyához, és jelenti, hogy Enyed szélén ugyan reá löttek, de ő mégis benyomult oda; hanem meggyúlt valami szalma és három kunyhó; ő maga pedig visszafordult. Erre Ákszentyá visszaküldi, hogy a város szélén égő amaz apróságokat oltsa el. Oly rosszul boldogul azonban Ákszentyá embere ama feladatban, hogy jóllehet nagy hó és legkisebb szél sem volt, a tűz mindenfelé elharapózik a Magyar utca és Sz. király utca végeitől be a piacra, leég a cath. templom, le a vármegyeháza, köröskörül a várhoz támasztott épületek, le az ó kollégyom, le a Varcagás utcának nagyobb része, valamint a Tövis és Tót utcák. Ahol megmaradt valami, azok a legkisebbféle épületek valának, a cserepeseken kívül. Az oláh lakók pedig úgyis megmaradtak, ha szalmával valának is fedve. Valóban csudálatos jellemű égés. És, hogy még csudásabbnak tűnjék fel az oltás, ki kell emelnem azt, mit már említettem is, hogy olyan épületek is voltak, melyeknek fedele nem égett el, de minden szobában külön külön el volt égve holmi. Magam láttam még ilyen állapotban az „újkollégyom“ot. És mindenek felett szokatlanná

tette amaz említett oltást az, hogy nemcsak folyton tartott közben a rablás, de a lödőzés, gyilkolás is. A meggyilkoltaknak több százra menő névsorára hivatkozhatom.

Nagyon jól tudom én azt is, hogy Ákszentyá különös nyomatékot teszen arra, hogy ő maga nem volt Enyeden. ¹⁾ Saját állítása szerint Csombordon volt. Tehát (lóval, különösen midőn a Maros jegén biztosan lehet járni, és pedig ez volt az eset) mintegy $\frac{1}{4}$ órányira Enyedtől. Csapatai pedig ott egy folytában működtek estve 10—11 órától kezdve, másnap reggel 9—10 óráig. Hátha valamely hadvezér azzal akar-ná katonai becsületét megmenteni, hogy tisztábahozná, hogy midőn sergeit megverték, ő maga nem volt ott, hanem a csatapiactól $\frac{1}{4}$ órányira.

Elmondom azon adatokat, melyekhez jutottam Ákszentyá hol létét illetőleg.

Saját adataim is egészen egybevágznak azzal, mit Ákszentyá hol létéről jan. 8-ikának estvéjén mond; de nem tudom, hogy elmondta-e valamerre, hol volt jan. 9-ikének egész folyamában.

Mint már említém, jan. 8-ikán Csombordon volt; szállása a ref. pap házánál. Este rémesen kezdett világítani a dúlt Enyed égése. Tán még a puska lövések és ordítások zaja is hallszott kivehetőleg Csombordra. Ákszentyá a Maros partja felett levő pontról ezt hosszasan nézte, egy sövény kerítéshez támaszkodva. Valaki ekkor szájából folyólag következő mondatot vélt hallhatni: „véz, zoá luj Kossuth!“ (nézd, a K. nevenapját); és ezzel Enyedre mutatott.

Más nap reggel, mintegy 10 órakor, Enyeden kellett járnia. Többeknek egybehangzó tudósítása szól erről. A Sz. Király-útcán látták bejöni, mint mondják fényes szerszámú szép lovon, két lovas kíséretében. Sőt egy nagyon szavavevethető szemtanú állítása szerint saját kezüleg, egy pisztollyal,

¹⁾ Lásd pl. azt illetőleg az 1861-ki „Gazeta“ (oláh ujság) 85-ik sz.-ban azon cikket, mely alá van írva: „A. Severu.“

reá lőtt egy tanulóra. Okát nem tudom, de nem szabad feltennem, hogy az meg ne támadta volna Ákszentyát.

Különben azon időben, midőn Ákszentyá bennjárt Enyeden (jan. 9-ikén délelőtt), még a menekülés egyes elszórt csapatokban tartott. A rablás pedig nagyban folyt. Minden út, mely Enyedről kivezetett, borítva volt emberekkel, kik részint onnan vittek el holmit, részint pedig oda bementek részesülni az általános osztozás maradványaiban. Egyes helyeken pedig, pl. mindjárt Ákszentyának főhadi-szállásához közel, a csombordi rév felett, valóságos kis vásár alakult. A rablók árulták az elorzott holmik egy részét, — mások pedig azokat, természetesen holmi potom-áron, vásárolták össze.

Hogy Ákszentyá mennyit mulatott Enyeden, nem tudom; azt gyanítom, hogy nem sokat. Még az nap azonban főhadi-szállása Csombord maradt. Jan. 10-ikén reggel ment el onnan M. Ujvár felé; azon irányból várták ugyanis a magyar serget.

A fennebbiek után nem tartom szükségesnek magamnak mondani ítéletet affelől: kire háramlék Enyed elpusztítása? Elég adatot mondtam el arra, hogy olvasóim azokat kombinálva határozott ítéletet alkothassanak magoknak felőle. ¹⁾

Mielőtt tovább mennék, kötelességemnek tartom itt újra is közbeszúrni, hogy a császári sereg parancsnoksága hatá-

¹⁾ Kövály L. urnak, ugy látszik, hogy azon szerepet illetőleg, melyet Ákszentyá Enyed irányában követett, nagy mértékben más nézetei vannak, mint nekem. Nagyon egyszerűen és igen röviden azt mondja, hogy Enyed égését Ákszentyá nézte a csombordi hegyről és felszólítá Losenaut, hogy eloltatására katonaságot küldjön. (Erd. tört. 1848 és 49-ben, 157 l.) Vajjon ama fennebb általam is közölt tudósításából a d. Rom. d. öst. Monarchie-nak képezte-e ezen felfogást K. ur?... Oly röviden mint K. ur azon eseményt említett művében tárgyalja, igen jól tudom, hogy teljes, bevégzett képét a dolog folyamának adni nem lehet. Annyival pontosabban kell azonban a dolog vázzának, az adatoknak megválasztva és összeillesztve lenni. A rövidség maga rendkívül megnehezíti az életteljes előadást. Ha pedig a rövid előadásnak néhány nevezetesebb adata hibás, akkor az inkább zavar mint világosít. Ez az eset K. urnak Enyed elpusztulását tárgyazó előadásában.

rozott rosszalással és méltatlankodva fogadta Enyed oly nemű elpusztításának hírét. Puchner vizsgálatot készült ezt illetőleg tétetni, és fenyegette a hibásakat. ¹⁾ A lovagias Losenauról pedig egy adomát beszélnek, melynek habár valóságáról jót legkevésbé sem is állhatok, mégis közlöm, mint a közvélemény felfogását jellemzőt.

Az Enyed feldúlása után közvetlen jövő napok valamelyikének reggelén, táborából Losenau személyesen berándult oda. Úgy látszik, őt magát is nagyon megrázta a szerencsétlen városnak sorsa, hol ő mint ezredes, több ideig volt állomáson, a polgárokkal elég jó harmoniában élt, — és hol neki sok ösmerőse volt. A piac sarkán állott, a Magyar-útca felé fordulva, tábori segédjével és egy ordonnance-szal, midőn felé közeledett Prodanu Probu. Ez jó reggelt kíván a cs. ezredésnek, mint „pajtás“nak (Kamerad), és kezét nyújtja feléje. Losenau azonban nem adott neki kezét, elfordult tőle; egyszerűs mind nagyon határozottan rendelte az ordonnance-nak, hogy azon „embernek“ adjon egy pofot. Az ordonnance ezt megtette, és jó borraivalót kapott érte.

Enyeden a főpusztítás jan. 8-ikáról 9-ikére vala, éjszaka és az ezt követő reggelen. Ne gondolja senki, hogy a dolgok azután rögtön rendbejöttek. Enyedre rendes katonaság nem mehetett a háború viszonyai miatt, sem az egyik, sem a másik fél részéről. Mint látók, Ákszentýa jan. 10-ikén M. Ujvár felé vonult. Prodanu alkalmasint megfordult Enyeden, de nem mulatott ott. Az egész vidéken rendes katonai, vagy polgári igazgatás nem volt. Enyed nyitva maradt mindazok számára, napokon át, kiknek hajlandóságok volt romjai alól valamit kiásni, még épen maradt házaiból valamit elorozni, magokat teli inni és földrészegen újra meggyújtani az üszkö-

¹⁾ Kitétszik ez pl. egy átiratból, melyet a főhadiparancsnokság 1849-diki jan. 15-kén küldött meg az oláh-comiténak Z. ²⁷⁵/₃₀₀ jegy alatt. (Én magát az átiratot nem láttam, csak tárgyáról és száma felől értesültem, a már többször említett laistrom nyomán.)

ket. Nem egy emberélet esett ezen utólagosan működő rablóknak is áldozatul, azok közül, kik egy vagy más rejtekhelyben kerestek magoknak biztosságot, vagy megsebesülve maradtak a sivár falak közt hátra. Nagyon természetesnek fog ez kitűnni, ha valónak fogadjuk el azon hírt, melyet némelyek bizonyosnak állítanak, miszerint azon parancsolat kerengett az oláh népfelkelésben, hogy azon oláhnak házát fel kell gyújtani, ki magyart duggat. De, ha ilyes embertelen parancs nem is volt, csaknem bizonyos az, hogy azon nézet, azon hit volt elterjedve az oláh köznépnél, hogy azokat bántani kell, mint ügyök árulóját, kik magyart segítenek elmenekülni, vagy kik annál is inkább magyart duggatnak. Oly csöcselék seregben pedig a közvéleménynek, az elterjedt felfogásnak, legalább is van akkora hatása, mint magának egy rendes parancsoknak.

Igy történt pl., hogy az öreg cameralis procurator László J., egy ösmerős, becsületes oláh házához menekedett. Midőn azonban látta, hogy az nem meri tovább duggatni és teljes biztosságban ott sem lehet, mert ott is felfedezhetik, első rejtekét elhagyta, és egy le nem égett háznak híjjára (padjára) vonta meg magát. Ott felfedezték. Futni eredt; futtában meglőtték. Meghalt. Midőn megtalálták, vérjégcsapok nyultak fejről le. Vajjon a sebzés, vagy a hideg, vagy a koplalás miatt pusztult-e el amaz agg férfiú?

Miután megemlítém a László családot, lehetlenség tovább mennem a nélkül, hogy pár szóval érintsem annak ama szerencsétlen időbeni végzettéljes sorsát. Ama család, valamint a legnagyobb rész, a zajra ágyból ugrott fel. Az agg család-atyának sorsát már tudjuk. Az anya és négy leánya, a nagy sietség és ijedtség miatt, a nélkül, hogy felöltöztek volna, menekültek a városból. Sikerült nekik a Tordára vezető töltött útra jutni. A két kisebb leányt két recognoscirozni küldött huszár magával képes volt vinni Tordára. A két nagyobb anyjával maradt. A rendkívüli hidegben öltözetlen, és a nagy

hóban gyalog, nem tudtak haladni. Az anya egy helyt lero-gyik; képtelen útját folytatni. Az egyik leány előre megyen segítségért, — a másik anyja mellett maradt. A segítségért menő eljutott Tordára; de azt nem tudott eszközölni. Ez alatt az anya meghal; mellette maradt leánya örzi. Végre, majdnem erővel, más menekülők vitték magokkal, anyja holt teste mellől, ugyancsak Tordára. Még szemök elől el sem vesztették a holt testet, és már megtámadták azt a varjak. A két nagyobb leány a legnagyobb aléltásban, hidegvett tagokkal jutott Tordára. — Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a László családnak Ákszentyá régi ösmerőse volt, és előre izente volt nekik, hogy jan. 8-ikán estére hozzájuk fog menni: „várják vacsorával.“¹⁾

Látnivaló már csak ezen példából is, mennyire nehéz vala ama nagy hidegben és hóban öltözetlen, különösen a hideghez és fáradtságához nem szokottaknak, elmenekedni, Tordáig jutni. (A közbeneső Fel-Vinc már régebben fel vala pusztítva; a falvak legnagyobb része pedig biztosságot nem nyújtott). És pedig mondhatnám, azok voltak a legszerencsésebbek, kik képesek voltak vagy a Magyar-útcán ki (éjszakra), vagy a „Kollégium-útcája“ felé a „Kápolna“ dombon át, vagy az „Örhegy“ és „Bükkös“ (erdő) felé a töltött útra kapni. Ezeknek nagyobb része még 9-ikén megérkezett Tordára.

A legkevesebbnek sikerült azonban símán kimenni, legalább a Magyar-útcából. Tudjuk ugyanis, hogy a támadás legelső pontjai közé tartozott amaz útca, Torda felől való vége.

Sokan menekedtek a Tót-útcán ki, az Enyedtől délnyugotra fekvő erdőségbe, az úgynevezett „Farkaspatak“ felé. Ezeknek magoknak sorsa egy kis regény.

Helyzetökből legkönnyebben lehetett volna Tövis, a Hegyalja és Fehérvár felé menekülni. Ezt azonban nem tartá a nagy rész tanácsosnak. Tordára szerettek volna ezek is

¹⁾ „Fekete könyv.“ Lásd ezeket illetőleg különösen a L. K. kérelmét.

jutni. E végre le kellett volna szállniok az enyedi patak völgyébe. F. Enyed és N. Enyed között kellett volna kimenni a szőlőkön, minthogy a várost el kellett kerülniök. Mindamellett, hogy még akkor, mikor Enyedről kimenekedtek, a Prodanu serge nyugton volt, nem merték annak népét is kísértetbehozni és útvokat arra venni. Nem volt tehát más mód, mint a kimenekvés éjszakáját csendesesen tölteni, Enyed felett az erdőben, és onnan lesni, mikor lehet az oláhoktól észrevétlenül szökni Torda felé.

Igen nagy csoportokban nem mertek szökni se, hogy kevésbé szúrjanak szemet. Az eredmény az volt, hogy a legnagyobb rész egypár napot, sőt némelyek 7-et, 8-at voltak kénytelenek merőben fedél nélkül tölteni künn, egy kegyetlen tél derekán. Bámulatos dolog, hogy csak egy is tudott közülök menekülni. Pedig, mint jelen voltak mondják: hideg, éhség és fáradtság-miatt, ezek közül nem igen pusztult el; hanem annál többnek fagytak el tagjai.

De csak hogy ennyire épen is megmenekedhettek, annyival bámulatosabb, mivel, mondhatni, semmi szükségessel sem voltak ellátva. Meleg gúnyája, olyan a milyen, a nagy résznek volt, de nem volt ennivaló.

Az éhségtől kényszerítve bolyongtak le és fel, még egy-egy oláhra találtak, kitől nagy áron vásároltak lisztet, vagy kenyeret. — Nehány asszony be-belopódszkodott az Enyed szélén levő oláh házakhoz is. Egy párszor hoztak is enni-valót, de későbbre nem igen mertek bemenni; mert, ha különben nem is bántották ezen asszonyokat, egy párnak hátáról lehúzták meleg gúnyáját a rablók. Az pedig máskor is rossz lett volna, akkor valódi emeletes nyomorúság vala. Általán víz dolgában sem mindig voltak bőven; többször kellett hóból olvasztani vizet. De meg, ennivaló dolgában annyira megszorultak, hogy nem egy ember kísértette meg éhségét fa-rügyek rágása, evése által csillapítani. Nagyon keveset érőnek találták.

Gondolják meg olvasóim pedig, hogy azon menekültek nem mind férfiak és nem is mind ép-egészséges emberek, és nem mind dolog és sanyarúság elhordozásához szokott nők valának: voltak ama menekülők közt öregek, betegesek, gyerekek, sőt szoptató anyák és csecsemők is.

Ez utóbbiakkal gyűlt meg a menekvőknek nagyon a baja. Azok sírtak; annyival inkább sírtak, mentől inkább fáztak, és, anyjaik is koplalván, magok is mentől inkább elkényszeredtek. A lárma pedig veszedelmes volt akkor: a sirásról reájok találhattak volna az oláhok. Ennélfogva megvillant ama szörnyű gondolat is többek agyában, hogy a csecsemőket mind öljék meg; mert veszélyeztetik az egész nyomorúlt sereg lételét, és legkülönöbben megnehezítik, mint terhes, gondot igénylő lomok, mint a koplalóktól táplálkozók, szülőiknek, kivált az anyáknak menekülését. Ime, minő vaddá tehetné a szerencsétlenség logicája az embert! Teljes becsületére válik azonban azon nyomorúlt menekülőknél, hogy ama vad eszmét egész határozottsággal leküzdték, és a gyermekeket mind magokkal cipelék, egész gondozásokban részesíték, és sikerült is nekik azokat csaknem mind megmenteni.

Egy kis fiúval történt, hogy a hideg és koplalás miatt annyira elalélt, hogy mindenki haltnak vélte. A magát is alig bíró anyát reá vették, miután dörzsölés és melengetés következtében sem mutatott a kis fiú semmi életjelt, arra, hogy fiát, mint meghaltat letegye, elhagyja. Temetésről természetesen ott, akkor szó sem lehetett. — Alig ment azonban az anya tovább néhány lépést fia testétől, egész hatalmával kelt fel benne az aggódó anyai érzés kételye: hátha fia még él!? Visszatér, és az érzéketlen testet újra felvette, újra keblére szorította, újra vitte. És megint meghaltnak tetszett a gyerek; és megint elhagyták azt. Ekkor az apa tért vissza utánna. Így miután többször elhagyták, de a szülők mindig visszatértek, tovább vitték, mint egy élettelen test, miként hulla,

érkezett a kis fiú Tordára, szülei karjai között. — Nem volt pedig meghalva. Ott a melegben ápolás alatt magához jött, megerősödött. ¹⁾ — 1861-ben nekem magamnak mutatták ugyan azon gyermeket; elég ép fiúnak látszott, vidoran játszott.

Ama „Farkas-patak“ba menekülők nappal nem mertek együtt maradni, nehogy mint nagyobb tömeget, felfedezzék; vagy jobban mondva, nehogy szemét megsúrthassa valaki olyannak, ki képes lehetne ellenök külön vadászatot indítani.

Minden nappal, melyet Enyed felett az erdőben töltöttek, volt módjuk látni, mikint vonulnak be a város romjai közé minden irányból, a közel vidék népéből, rabolni. Oly sokan jártak be Enyedre e végett, hogy a nagy hóban, az Enyedre vándorlók és onnan megrakodva távozó, ösvényeket, utat vertek. Reggel érkeztek mindenfelől a szomszéd helységekből. Egész nap keresgéltek, gyűjtöttek. És kaptak nemcsak egyéb értékes holmikat, de enni és innivalót is újra meg újra. Az innivaló hatása folytán, Enyed minden délután újra meggyúlt; és ekkor már a szomszédságban tanyázó rablók kurjongatva hagyták el, megterhelve, és nem egy rakott szekérral, vagy szánnal, a szerencsétlen várost.

Természetesen mind ez ellen a menekültek, kik ezen galádságokat oly közélről szemlélték, semmit sem tehettek. Megelégedtek, ha őket nem bántják újra.

Ha nappalra el is széledtek a menekvők, éjeltre összegyűltek. És, habár a tűz is elárulhatta volna, legfőbbképen melegülhetés végett, éjszakára tüzeket raktak. Ezen tüzek körül kísértették meg nyugodni éjszakánként. — A tűz jól is melegített, de egyszersmind a nagy havat, jeget, fagyot fel is olvasztotta. Éjeli fekhelyöknek a tűzhez közelebb eső része meleg, de lucskos volt; távolabbi része fagyos hideg. Egészéges fekhely!?!

Mint már említém, igen nagy csapatban menekülni a Farkas-patakából sem mertek. És nem mertek Enyed és F.-Vinc

¹⁾ Teljesen szavavehető szemtanú elbeszélése nyomán.

közt az országútra térni. — A Bükkösön végig erdők és hegyek közt mentek inkább, és csak F. Vincen túl szándékoztak a rendes útra jutni. Amaz útatlan helyeken pedig, a veretlen nagy hóban, rendkívül nehéz volt járni. — Hallottam, hogy egy nő, ki már előre, heteken keresztül készülődvén a lehető menekvésre, szoknyájába rejtve egy csomó becses holmit, pl. ezüst neműt, vitt magával. A nehéz útközben fűnek-fának kínálgatta azokat; felében sem voltak az emberek segítni hajlandók. Akkor egy darab kenyér többet ért, mint egy tuccett ezüst kanál!

Egyikét ezen Tordára menekedő csapatoknak, a földönfutókat, még ki is rabolták. És pedig kik!? Földönfutó koldús csapat egy más koldús csapatot!

Van Tordán belől a hegyek közt egy Hidas nevű oláh falu. Ennek népe valami nagy csint követett el. A büntető karhatalmat egy csapat honvéd kísérete oda. Erre Hidasról a lakók a körül levő erdőkbe menekültek. Azon időnek azonban ocsmány és ki nem menthető, de igen könnyen megérthető, visszatorló eljárása szerint, a helységet a honvédek meggyújtották. Hidas jan. 9-kéről 10-kére éjszaka égett.

Ama hidasi menekültek az erdőken találtak az enyedi menekvőknek egy csapatával. Hihetőleg amazok összemérvén erejüket, lelki rugalmasságokat emezekkel, úgy találták, hogy több erővel rendelkeznek mint ezek: és a hidasi földönfutók kirabolták az enyedi földönfutókat!

Többször volt már említve, hogy Enyeden ama rablások folyamában semmi rendes katonaság sem vala. Cs. katonaság megjelent egyszer (ha nem csalódom 10-kén); és összehányta a halottakat. Mint állítják 400-nál több hullát vetettek azon mész-verembe, mely az új kollégyommal éppen szemben, a vár fala mellé vala ásva. — Sok halott lón azonban a kutakba is dobva; pl. a kollégyomnak „Sisakhoz“ nevezett fogadója udvarán levő kútba. — Sok maradt ezeken kívül szabad ég alatt is. Azokat, természetesen, ragadozó madarak, gazdát-

lanul maradt éhező elvadult kutyák, sőt le és fel bolyongó sertések is bántották.

A cs. katonaság dolgát végezvén Enyeden, a siralom ama tanyáját újra odahagyta.

Tordán már jan. 9-kén tudták Enyed veszedelmét. Ennek első hírére egy félszázadnyi honvéd onnan Enyed felé kiindult. Enyedre nem értek. A nagy tűznek látván világát, ott nagy támadó erőt téve fel, a nappal is nagyon rövid levén a téli napokban, visszatértek. Volt azonban ezen csapat közeledésének is némi jó hatása. — A rabló oláhok valami neszét vették a magyar erő közeledésének; és ők, kik oly vitézek voltak a fegyvertelennel szemben, oly vitézül raboltak, eszeveszetten rohantak e hírre mindenfelé ki a városból. Ezen rablásban beállott nyugalmi időt is többen valának képesek felhasználni megmenekedésökre.

Jan. 11-kén egy más mentőcsapat indult ki Tordáról. Ez állott néhány lovasból és nem sok honvédből. Ezek azon napon estve felé bementek magába Enyedbe. Az oláhok újra elszéledtek, de a város, egyes pontokon, akkor is égett. — Ezen mentőcsapat sem tartotta tanácsosnak sokat időzni a veszett helyen. Az utcán végig jártak, kiabálván: hogy jöjjenek elő az elbújt magyarok. Sokan is kerültek elő; de nem mind azok, kik emez új zajt hallották: mert csselfogást gondoltak alatta lappangani. Aztán, nagyon sokakhoz, különösen az erdőkbe, nem is jutott el nesze eme mentőcsapat megérkezésének. Talán valami egy órát mulatva Enyeden helyben, még azon estve visszafordultak Torda felé. Visszatértökben pedig Inagfalva helységét felgyújtották, mivel megtudták, hogy több menekültet bántottak lakói. ¹⁾ — Minő vad idők!

¹⁾ Ugy látszik nekem, hogy ezen jan. 11-ki mentő-csapat működését illetőleg, a „Honvéd“nek amaz általam már fennebb pontatlansága miatt felhozott tudósítása megbízhatóbb. (Lásd az 1849-ki jan. 16-ki „Honvéd“et, Nro 17.)

Mindemellett is voltak még Enyeden és körülötte elbújva megmenthetők; és, egy seregben legtöbbet, kétségen kívül, azon csapat mentett meg, melyet akkori főispán ifj. b. Kemény István vezetett Tordáról, jan. 16-kán, Enyedre.

Ezen csapat állott mintegy 40 lovasból és két kis honvéd századból, néhány enyedi menekülből és aranyos-széki nemzetörből Pereczy százados ügyes parancsnoksága alatt. Ahoz csatlakozott még néhány lovagias úr: résztvenni a vállalatban, habár az veszélyessé könnyen is válhatik, kimentésére nyomorgó ember- és polgártársaiknak. Ilyenek voltak b. Wesselényi F., a születésre angol, lovagias bátorságban angol valamint magyar, és hű magyar nemes, Paget J., Szilvásy M., gr. Toldy L. — Az egész katonai vállalatnak nem vala más célja, mint a még megmenthető nyomorúttakat megmenteni. Ezt kérem jól megjegyezni.

Mindemellett, mint látszik, Ákszentyának már sokszor emlegetett jelentéséből, meg akarták támadni, sőt bekeríteni, ama mentő-csapatot az oláhok. Csúfabb dolog annál, mintha valamelyik hadvezér nem engedné meg, hogy a csata halottait eltemessék. Ők magok (az oláh sereg parancsnokság) nem kutattatta fel ama nyomorgókat, kiknek mentésére a b. Kemény I.-féle csapat indult, hogy vagy kiszabadítsa, vagy, ha minden fegyvertelenségök mellett is veszedelmeseknek tartotta, becsületes fogságban tartsa azokat. A tisztán emberi és nem katonai célból működő mentő-csapatot pedig bántani, eljárásában meggátolni akarták.

Nem olyan eljárás volt ez, mint mikor a lovagias tengeri-csatában az egyik fél hajója levegőbe repülvén, a másik fél minden csónakát és minden mentő-eszközeit mozgásba hozza a legyőzött hajó népéből megmenteni, a kit csak lehet.

Istennek hála, az Ákszentyá szándéka nem sikerült, és ezernél nem sokkal kevesebb bujkáló ember lón megmentve.

Tudósítást intézett Ákszentyá, mint maga írja, ama magyar csapat közeledéséről, főhadnagy Mânzátu-hoz ¹⁾, kinek Enyeden kellett volna lenni 1200 emberrel. — Ezeknek — mint a magyar hír teszi hozzá — Torockó ellen működni, — vajjon azt is az Enyed és Jára sorsára juttatni? — lett volna feladata. — Mikint azonban Ákszentyá folytatja, maga a főhadnagy nem volt Enyeden; Fel-Gyógyon volt ²⁾: egy, Enyedtől mintegy 2 órányira fekvő faluban tehát.

Magyar adatok nem mondják, nem tudják, mennyi oláh katonaságféle volt jan. 16-ikán Enyeden. De azt igen, hogy voltak ott oláh katonák; hogy bevárták az előlmenő lovasokat, a nagy hídon túl (a patak jobbpartján) házakba elbújva, és egyszerre nagy lövöldözéssel fogadták. Tudják azt, hogy ez nem rettenté vissza a kis, de bátor előhadat: a tűzre tüzzel felelt, és igen rövid ellentállás után az oláhok kiszaladtak a városból.

Az Ákszentyá csapatai, távolról kísérve, szemmeltartották a mentő-csapat Enyedre vonulását, de midőn látták, hogy az enyedi oláh őrség szétment, táborukba vonultak vissza M. Ujvárhoz.

Megjegyzem még itt, hogy csaknem egy időben a b. Kemény L.-féle mentő-csapattal, a Varcagás-útcán be, Torockóról egy más kis magyar csapat is érkezett. Annak tulajdonképen nem volt feladata Enyedre menni; nem volt feladata menekülőket segíteni; — miután azonban oda jutott, támogatására szolgált a nehéz helyzetben volt tordai mentő-csapatnak.

A helyzet minden veszélyessége dacára a mentő-csapat megszállott a katonai laktanyában, mely a város Torda felőli szélén van, a Magyar-útcán be felé menve, attól balra. Pedig még csak azt sem tudták bizonyosan: vajjon az oly közel

¹⁾ Ugy gondolom, kiolvasni e nevet Mânzátu-nak kell.

²⁾ Lásd Ákszentyának általam már sokszor emlegetett jelentését a die Rom. der űst. Monar. című munkában.

fekvő Csombordon nincs-e velök ellenséges katonaság? Azonban, habár a hír azzal ijesztette is, mint későbbre megtudták, épen az nap, Csombordon velök ellenséges katonaság nem volt; hanem volt azelőtt való nap.

Nélkülözhetlenül szükségesnek azért tartották Enyeden meghálni, hogy a távolabb levő, a gyanakvóbb menekülteket is elé tudják szerezni.

Küldöttek jártak nemcsak mindenfelé a városban, összeresvén és híván a nyomorúttakat, de a szomszédos erdőkben is. És valóban sokan jelentek meg a rejtékhelyekből, a mentő-csapat tanyáján, a katonai laktanyán: körülbelül 700.

Mondják a jelenvoltak, hogy ott csakhamar egy szívrendítő, egy leirhatlan jelenet fejlődött ki. Sokan valának, kiknek megjelenése, a végtelen nyomorban elkényszeredve, a kiknek álöltözete, a kiknek megmenekvése módja rendkívül nevetséges lett volna, ha az egész dolog folyama nem lett volna rendkívül szomorú és nagyon is komoly jellemű. Sokan voltak, kik már napok óta fáztak, dideregtek, kiknek tagjait megvette a hideg, kik napok óta koplaltak, kik napok óta még csak egy csendes, még csak egy biztos percet sem töltöttek. Akkor vala újra módjok bemelegedni, jól lakni és pár percre magokat biztosságban érezni. De hányan valának olyanok, kik a perctől percre fenyegető veszélytől, a testi nyomorúságoktól, szenvedésektől üldözötve, úgyszólván még reá sem tudtak gondolni jelen állásokra, veszteségeik tömérdekségére? Ama rövid, biztos nyugalom, először napok óta, indította saját utjára érzelmeiket. Megeredtek az érzelmek és a nyelvek. Nem egy volt, ki még csak akkor kezdette valódi szerencsétlenségét érezni, midőn nyomorúságai elbeszélése folytán gondolkozott helyzetéről. De hogy az érzelmek, a gondolatok ezen felháborodott helyzetében az ellentét ne hiányozzék, egyesek már-már elveszettnek vélt kedveseikre találtak, kiktől addig elzárva tartott a sors, és minden veszteségeik dacára boldogoknak érezték magokat. Másoknak ellenben

szívrepesztő zokogása jelentette, hogy a biztos adatok az övéiknek keserves halálát mondják. Itt-amott pedig egy-egy ideges nő nem mer kérdezősködni családjáról, szíve bálványáról, és magát a kétségbeejtő bizonytalanságot is előbbre becsüli a kegyetlen, a szomorú valónál, minden érzékekkel azonban csüngenek azokon, kik tudhatják azt, mit ők tudni nem mernek; a kétely hatalmában, a kétségbeesés szélén izgatottan de némán szenvednek.

Mint említém, szívrendítőnek mondják szemtanúk ama jelenetet.

Az éjszakát csendben töltötték a laktanyában. Más nap reggel azonban tudósítás érkezőn, hogy az oláhok megtámadni készülnek őket, némi sietkezéssel indultak vissza.

Egy nagy rész volt a menekülők közt, kik az aléltság, vagy hidegvett lábaik miatt majdnem képtelenek valának járni. A parancsnoklók gondossága következtében azonban, valami 70 szekér volt készen a járni nem tudókat felvenni.

Elindultak. De, mint mondám, némi sietkezéssel történt a visszaindulás: egyesek elmaradtak így is; egyesek pedig csak akkor tűntek ki a város szélén, midőn már útnak eredtek a mentők és menekvők. Ezek után visszatérni a szekerek nem akartak. Félelem és pénz, azonban sokat tehetnek. Volt szekeres, kinek választás volt engedve: visszatérni és pénzt kapni, és az előtűnő menekvőt szekereire venni, vagy golyó között. De tudok arra is esetet, hogy a mentő-seregben levő olasz lovas katonának egy úr egy gyermeket ajánlott megmentés végett és egyszersmind pénzt érte; az olasz katona a kis gyermeket köpenyge alá rejtette és a pénzt visszautasította. — A végén mindazokat magokkal vitték, kik utólagosan is előtűntek.

Útközben felvették azon menekülteket is, kiknek addig Miriszló és Décse helységek adtak szállást és menhelyet. Köztök az idős Zeyk Miklóst, ki Miriszlóra menekült vala.

Gyanították már előre a vezetők, hogy meg fogják támadni az oláhok; Décese mellett már csaknem bizonyosság váltotta fel ezen gyanítást: az oláhok a hegymagaslatokon előtűnni kezdettek; a térben küldötteket láttak száguldani.

Pedig ha még azelőtt való nap nem is tudták volna bizonyosan, micsoda csapat az mely Enyedre tart; és ha némi kételyt okozhatott helyes felfogásokban, az, hogy egy lovas patrouille-t F.-Vincen találván a mentő-csapat, azt elejtették; de már másnap, egy egész sereg menekülttől követve és egy hosszú szekér-vonat betegeket, nyomorúltat vivén magokkal: nem kételkedhettek felőle, miért járt a magyar csapat Enyeden.

Mindemellett F.-Vincen utját állották a mentő-csapatnak az oláhok. Úgy volt rendezve tulajdonképpen, hogy szemben Vincnél a székháza körül és egyszersmind a hegyekről hátról és oldalba támadják meg a Tordára törekvőket. Szerencsére a terv nem volt jól kivive; és szerencsére, az oláhok módtalanul gyáván viselték magokat.

A mint a magyarok előcsapata első emberei beértek F.-Vincre, azokat elrejtett helyről puska-décharge fogadta. Egypár lovas halva vagy sebesedve esett el.¹⁾

Midőn Vinc felett az országutat domináló dombon egy nagy sereg oláh tűnt fel, nagyon veszélyeztetve volt rövid ideig a mentő-csapatnak és menekvőknek helyzete. A szekerek közé már-már rendetlenség fenyegetett bekapni: szekér sornak vészben csaknem mindig romlása. Sikerült azonban a rendet, erélyes és bátor rendelkezéseknek fenntartani. Szerencsére F.-Vinc felett az oldalban (nyugotra a helységtől), egy kis mellékút van, mely csapangosan vezet bele, a helységet elkerülve, a Tordára vezető országútba. A menekülőket ezen indíták el. Egyszersmind a lovasokkal és a honvédek

¹⁾ Ákszentyá jelentésében az van, hogy a décharge-ra 70 honvéd esett el. Ez nem úgy volt.

egy részével rohamot rendeztek a Vinc felett álló oláhság ellen. A fennebb említett vezetőken és önkénytes urakon kívül, kitűnőleg hatottak a rend és határozottság fenntartására Dobozi kormánybiztos és Bánó Miklós honvéd tiszt. A kis de bátor had, teljes elszántsággal és határozottsággal indult is a rohamra. Szerencsére az oláhok, a rohamot be sem várva, rohantak el minden irányban. A magyarok őket nem üldözték. Hiszen nagy oláh tábor volt a Maroson mindjárt túl, M. Ujvárnál, az Ákszentyá tábora. Ha a magyarok erejüket az üldözésre fordítják, az enyediakat az alatt M. Ujvárról és a hegyekről megtámadhatták volna.

Céljokat a legteljesebben elérték: a menekvőket így megoltalmazván, minden későbbi veszélytől menten kísérték be Tordára.

Tordán rögtön valódi kórházak váltak Enyednek elnyomorodott, elfagyott kezű, lábú, fülű lakóiból. — Gyűjtéseket rendeztek számokra; elosztották őket a városon; gondoskodtak arra, hogy éhségnek, hidegnek ne legyenek többé kitéve. És, meg kell adni, hogy ama vészteljes időben a magyar ember az idegen menekvőket igen szívesen, áldozatkészséggel fogadta. Ez régi erénye.

Tordán annyi menekültet, mint a mennyi Enyedről és Enyed vidékéről rendre oda szivárgott, lehetlenség volt a szükségesekkel hosszabb időn át ellátni. Ennélfogva, egy nagy rész, Kolozsvárra vitetett; és, azokból sokan, az akkor, a tanítás fenn levén akadva, üresen álló ref. főtanoda épületébe lőnek bezállásolva. — Kolozsvárt is gyűjtések voltak számokra rendezve, és az adományok közt oly, akkor és hirtelenében igen jelentékeny összeg is látható, mint a gr. Mikó Imréné és b. Radák Istvánné adománya, összesen 1000 pft. ¹⁾

¹⁾ Enyed elpusztítását, a jan. 16-ki mentő-csapat működését és a menekülőket tárgyazó adatoknak egy nagy részéhez ifj. b. Kemény István szíveségéből jutottam. — Már az 1849-ki jan. 25-ki és 27-ki „Honvéd“ (25. és 27-ik) számokban egy leírása van Enyed elpusztításának tőle. Ez sokat

Mondám fennebb, hogy Tövis felé is, habár viszonyosan kevesen, menekültek. Számok rendre mégis felnőtt 260 vagy 300-ra. Ezeket is szívesen fogadták, és a kis és szegény város polgárai is igyekeztek a menekvőket minden szükségességekkel ellátni, úgy a mint az tőlök kitelt. A Tövisre menekült enyediék ezért nyilvános köszönetet mondtak szíves házigazdáiknak. ¹⁾

Különben nem is csak Tordára és Tövisre: többen, kevesebben a környék más pontjai felé is menekültek enyediék. Még olyanokat is tudok, kik Csombordra, tehát az oláh tábor tanyájába, menekedtek és onnan tovább Balázsfalvára Ákszentyá praefecturájának székhelyére, a nevezetessé vált oláh középpontba.

Hátra van még, fennebbiek után, szólani arról pár szót: mi minden veszett el Enyeden.

Nagy itt az anyagi kár és nagyobb, részben kipótolhatlan a szellemi veszteség.

Kezdjük a ref. főtanodáján. Mint már mondtam, a tanoda épületének új része, az úgynevezett új-kollégium, magassága miatt (két emeletes) és cseréppel levén fedve, nem égett le. De szobái egyenként lőnek feldúlva, felégetve, kirabolva. Ezen épületben valának a könyvtár, a muzeum, ásvány gyűjteménnyel, éremtárral, kitömött állatokkal és nagyon sokféle értékes és ritka tárgyakkal; valamint azon épületben valának

hasonlít a „Fekete könyv“ megfelelő elbeszéléséhez, és annak, mondhatnám, magvát képezte. Minden részletben azonban a „Fekete könyvnek“ és magának b. K. I.-nak felfogása, nem talál, ama legelső benyomások és még egészen ki nem tisztázott adatok utáni elbeszéléssel. — Egyébránt több szemtanúnak szíves közleményei nyomán is jutottam ezt illető érdekes adatokhoz. — Különben ily nagy, megrendítő csapások alkalmával a legnagyobbbrész csak azt látja, csak azt tudja, mi közvetlenül vele vagy szemei előtt történik. Csak igen kevesen tudnak általános felfogásra emelkedni. — És nem egy van, kit az események rohama úgy elbódít, hogy képtelen higgadtan itélni azok természete felett.

¹⁾ Lásd ezeket illetőleg a „Honvéd“ febr. 21-ki (48-ik) és apr. 19-ki (96-ik) számjait.

a természettani, csillagászati, mérnökségi, vegytani eszközök, készülétek. Ezek mind elpusztultak. Nem ugyan mind jan. 8-ikán és az arra következő napokban, mert egy része már 1848-iki novembertől 1849-iki jan. 1-sőjéig lón széthordva, vagy összerontva, hanem a legnagyobb rész.

A könyvtár állott mintegy 36,000 kötetből; és különösen, ha nem kíván tőle az ember új munkákat, igen becsesnek vala mondható. Meghatározhatlan azonban azon veszteség, mely az ugyanott őrzött okmányok, kéziratban heverő munkák elveszése, elpusztulása által irodalmunkat, különösen történelmi irodalmunkat érte.

A muzeumban őrzött és elpusztult tárgyak között volt, a mint ezt hihetőnek fogadja el Szilágyi Ferenc is, ki mindenestre tekintély történelmünk mezején, a Sz. Imrénél elesett Kemény Simonnak páncélja és sisakja. ¹⁾

Különben, hogy mi pusztult ritkaságokban, kéziratokban és eredeti okmányokban, jelenleg lehetlenség meghatározni, miután még csak összeírása sem maradt az elpusztult holmiknak.

Az iskola épületeinek azon szárnya, mely „ó-új-kollégium“ nevet hord, hasonlóan cseréppel levén fedve, ép fedéllel maradt meg; csak szobái pusztítottak ki. Ellenben az úgynevezett „ó-kollégium“, egy régi, négyszögű, egy emeletes, zsendellyel fedett épület, legnagyobb része le, sőt részben, földig be is égett. A mi belőle megmaradt, azt a csendes idő, nagy hó mentette meg.

Lehet képzelni, mekkora volt a főiskola anyagi kára, ha meggondoljuk, hogy az említettekén kívül, részben vagy egészben elégett és feldúlott 16 Enyeden levő telkének épülete; ezek közt a tanári lakok is. És mindezekén kívül Enyeden és a hozzá tartozó falvakban levő gazdasági épületei is elpusztultak. Gabonáját, borát, más nyers terményeit sat. elrabolták, megették, megitták, felperzselték, összeronták. ²⁾

¹⁾ Nagy-Enyedi album 35-dik l.

²⁾ Ezen adatok nagyobb részét szives magán közlések nyomán írom.

Elpusztult a vármegyeháza is. Azon tanácskozó terem, melynek zöld asztala mellett a hazafi-érzés oly sokszor állott őrt, mely mellett néha a férfias meggondolásnak lehetett szavait hallani, hol néha szép szavak keltek el; néha legszebb remények hiúsultak meg, míg máskor a remény új sugárait látták feltünedezni, a tanács-terem, mondom, beégett. Ennél egyébaránt, sokkal fontosabb, sokkal pótolhatlanabb veszteség, hogy az egész megyei levéltár elégett, megsemmisült.

A ref. püspököknek székhelye, 48 előtt, Enyed volt. Ugyanott vala a püspöki levéltár is. Ez is megsemmisült. — Mint ugyancsak Szilágyi Ferenc mondja, 1589-ig terjedő igen becses oklevelek valának benne. ¹⁾

A franciscanusok zárdája (az úgynevezett residentia), sőt maga a kath. templom sem vala megkimélve. Ki lön mindkettő rabolva szentségtelen kezek által, és az utóbbi nagy mesterséggel lön felgyujtva.

A ref. templomát, valamint a városházát, magassága és cserép-fedele megmenté.

A magánosok kárait lehetlenség elésorolni. Egész átalánosságban jegyzem meg, hogy a városban megmaradtak az oláh lakok: nagyobb részint kis paraszt házak, sövény fallal, szalma fedéllel a város végein. Ezeken kívül pedig csak kivételesen maradt meg egy-egy ház; hanem azok, melyek cseréppel valának fedve, csaknem mind ép fedéllel lábolták át a vést.

A magán károk közül mégis ki kell emelnem egyet. Azt is csak azért teszem, mert úgy gyanítom, hogy a köz maga nagyot vesztett benne.

Időről-időre jönnek elő az emberi társaságban egyének, kik kortársaik, ösmerőik előtt mint élő talányok tűnnek fel és tűnnek el. Néha év-tizedekkel, sőt századokkal látszanak

¹⁾ Nagyenyedi album 35. l.

korukat megelőzni, vagy úgy néznek ki, mintha a régen eltelt mult szülöttei lennének. Olyan dolgokat beszélnek, miket a körülöttek levők nem értenek; olyan érzelmeket éreznek, miket a hozzájuk közel levők képtelenek felfogni; olyan veszedelemtől tartanak, melyektől senki más nem fél, csak magok; olyan remények kecsegteték, melyeket általán agyrémnek tartanak, kinevetnek. — Néha a legnagyobb tehetségeket rejtik magokba, rendkívüli lények, a hatalmas emberi erők bennök szakadatlan működnek, de azt általán nem lehet észrevenni, az erők nem nyilatkoznak, a működés lepel alatt történik: mintha lennének pontos óra, melynek nincsen mutatója; a kik közel juthatnak ahoz, figyelemmel vizsgálják, bámulva szemlélik a műköny (machina) egybevágó munkásságát, gyönyörű szerkezetét, de az titok marad a nagy sokaság számára.

Az emberek azon fajtájához, kik közt és a létező világ közt bizonyos meghasonlás van, már akár saját hibájok, akár a viszonyok, vagy a világ vétke miatt, tartozott az öreg Zeyk Miklós.

Én magam testestől lelkestől magyar vagyok; és érzem, hogy képtelen volnék egyébbé válni. De ki nem állhatom az ultra magyarismus azon feszengését, vagy kapzsiságát, mely szerint hazánkban minden felé lángeszeket, páratlan tudósokat állít látni, igen nagyszerű és új meg új felfedezéseket kényszerget magyar agyból kipattantagnak vélni. Mondom, testestől lelkestől magyar vagyok, de egy cseppet se átallok azt elösmerni, hogy sem a tudományok, sem a művészetek mezején a magyar nemzet a versenyt, az a tekintetben nevezetesebb európai nemzetekkel eddig ki nem állja. Hiszen kérdés: mennyire rovandó ez fel saját hibánkúl, mennyire volt az nélkülözhetlen következménye balsorsunknak, viszonyaink zavarának, mostohaságának. És abból, hogy az így volt, teljességgel nem következik, hogy ez későbbre is így legyen: hiszen, Magyarország nem volt, de lesz. Mindamellet, hogy nem vagyok hajlandó valakinek csak azért, mert magyar,

kierőszakolni a rendkívüliség, a kitűnőség babérját, és mind-
amellett, hogy épen mondott nézeteimnél fogva, igen szigorú
bírálatnak tehetem ki nézetemet, midőn valakit igen jelesnek
mondok: merem állítani, hogy az öregebb Zeyk Miklós egy
rendkívüli tudós, sőt nagy szellem vala.

Majdnem magamon bámulok, midőn az id. Zeyk Miklóst,
mint tudóst nagyra tartom. Hiszen ő encyclopaedista volt.
Vajmi sokszor jön pedig elő, hogy azok sokból tudnak sokat,
de semmit sem tudnak egészen. Minő ösmeretes jelenség az,
hogy az összehalmozott adatok terhe alatt görnyedve törpül
meg az ítélőtehetség, eltűnik épsége, el életvidor pattanós-
sága. Nem láttam azonban soha senkit, kiben, mint nála, a
felfogás, az érzéklés, határtalan finomsága, pontossága oly
végtelen emlékező tehetséggel lett volna párosítva; és, mind-
kettőnek szövetségese, kiegészítője, egy egészen életvidor
lélek, agg hatalmas ítélőtehetség lett volna.

És ez az ember mindig munkált, örökké tette az új meg
új kísérleteket, felfedezései voltak, és mégis majdnem nyom-
talanul pusztult el.

Két hibája volt, mely miatt kortársainak hozzá férhetlen
kincs maradt; a végzet pedig az utódoktól ama kincs örök-
ségét megirigyelte.

Az egyik hibája volt, hogy, habár közelebbi ösmerőseit
szívesen látta mindig, — kellemesen emlékszem reá vissza
vén emberre, mint gyerek és alig ifjú, — az embereket átalan
kerülte. Rendkívül gyenge hangja volt, mondhatni csak sutto-
gott; nagy ellenszenve volt pedig azzal, ha reá nem figyeltek.
Vajjon nem ebben birjuk-e kulcsát annak, hogy a sokak
társaságát mindig kerülte? — Másik hibája volt, hogy új néze-
tei, felfedezései érvényesítésére nem birt elég szíjjassággal,
kitartással. Hiszen akkor nem zárhatta volna magát el a tár-
saságtól! — Pl. 48-ban neki már megfordult agyában a vont-
csövű ágyú létesítése, magam hallottam róla beszélni; de az
egyszerű beszédnél és tán egy tervnél maradt a dolog.

Ezek mellett az öreg Zeyk Miklósnak minden ösmerőse a legnagyobb érdekléssel szemlélte azon egyforma papír szeleteket, melyekre írt és melyeket, valahányszor valaki háborgatta munkájában, mindig ugyanazon fiókba dobott. — Mint biztosan lehet következtetni, azon, hasonnemű iratokból, melyeket élte utolsó évében, Kolozsvárt, már testileg és lelkiileg megtörve is írt az agg férfiú, azok tudományos dolgozatok voltak. De a 49-ig készültek, mind megsemmisültek Enyeden! Ki tudná megmondani: mit veszítettünk azokban? Ha azonban meggondolom a tudományos alap óriásságát, a felfogás rendkívüli finomságát, az előadás páratlan egyszerűségét, tisztaságát, melyekkel az öreg Zeyk Miklós általán birt, úgy a veszteséget pótolhatatlannak kell itélnem.

Ha a fennebb mondottakat szemügyre veszik olvasóim, úgy hiszem megadják, hogy Enyeden a szellemi veszteség még nagyobb volt az anyaginál.

Egyébaránt a világon anyag és szellem kölcsönös hatással és visszahatással vannak egymásra. Az Enyedet ért rendkívüli anyagi csapások, népét moraliter is nagyon súlyosztették vala akkor.

Nem kívánok igen aprólékosan belebocsátkozni ezen tétel támogatásába, fejtegetésébe, és nem állítom, hogy sokan a vészben még megedzve ne lábolták volna át amaz időt, csak röviden legyen szabad egypár megjegyzést tennem.

Átalánosan ösmert megjegyzés az, hogy a nagy keserv, az elhordozhatlan csapás, a kancsó felé fordít sokakat.... — Nem természetes-e az, hogy a kiket annyi és oly csodálatosan bekövetkező csapások értek, gyanakvókká váljanak? hogy mint politikusok, forradalmi időben, minden bokorban árulót, csalót lássanak?.... — A kik oly szorgalmasan dolgoztak, gyűjtöttek mint Enyed lakói, és egyszerre, hibájokon kívül mindenöket megsemmisülni látták, könnyen eshetnek kétségbe a jövő biztossága, jólléte felett: kerülnek a munkát, a rendes foglalkozást, — de nagy előszeretettel fordulnak

minden idegrázó multság felé.... Valóban ilyen nemű hibákat, éveken át, lehetett kisérni Enyednek szerencsétlen menekültei között.

Nem is tudok egyébaránt én várost, mely annyira tönk-rejutott volna, ama szerencsétlen viszonyok közt, mint Enyed. Losonc is elpusztított, F.-Vinc is földig lön leégetve: egyik sem szenvedett annyit mint N.-Enyed. — Hiszen Losoncon előre gyaníták a vész közeledtét; mindenki elmenekedett és magával vitte legértékesebb holmiit. Aztán Losoncnak vidéke nem volt felpusztítva; nem volt egy főtanodája, mely a városnak régebben fő jövedelemforrása lett volna, és későbbre, éveken át majdnem semmit sem hajtott. Aztán gazdagabb város is volt mint Enyed. — Losoncon jelenleg a muszka pusztításnak nyomai főként annyiban látszanak, mennyiben új, csinosabb házakból áll; Enyeden máig is sok a roskadozó fal, felépítetlen telek.

Még F.-Vincnek is könnyebb sorsa volt mint Enyednek. F.-Vincen ugyan több emberélet is esett áldozatul, de viszonyosan, de Enyedhez mérve kevés. A vincieknek fő vagyona marháikban és földjökben rejlett, azok nagy részét pedig megmenthették, a föld pedig nem súlyd el. Ezért mondom, hogy habár Vinc a földdel még egyenlőbbé tétetett mint Enyed, sorsa mégis könnyebb vala.

A fennebbiek után laistromát állíthatnám össze az Enyeden elpusztultaknak. Tartok tőle nagyon hosszúvá válna az, és arra vezetne, hogy elbeszéljem, ki miként pusztult el; az pedig ingerelhetne. A dolog ezen része pedig feledékenységbe úgy sem megyen: én most mellőzni fogom; mások ezen hiányt után-pótolhatják. — Arra egyébaránt figyelmeztethetem olvasóimat, hogy egynehány elpusztult megnevezve, és pusztulásának módja külön-külön el van mondva a „Nagyenyedi album“-ban. ¹⁾

¹⁾ „Nagyenyedi album“ szerkeszti Szilágyi Sándor (Buda-Pest 1851.). — Ebben egy érdekes cikk van Szilágyi Ferencről: „Erdély gyásznapjaiból.“

Míntha eddigelő Enyedet a sors különösen üldözte volna. Egyébféle szerencsétlenségeit nem is említve, kétszáz év alatt háromszor lón kiprédálva, feldúlva. A XVII-ik század közepén a tatárok pusztították fel; a XVIII-ik század elején Rabutin tábornok ezredese, Tige; a XIX-ik század közepén az oláhok.

Isten oltalmazza, a már annyit szenvedett várost, hasonló csapásoktól!

Egyébaránt vagy az én nézeteim sok tekintetben nagyon hibásak, vagy ama cikkben vannak igen hibás nézetek is; de azért nem szűnik meg érdekes lenni. — Ott olvasható azok közt, melyeket én ösmerek, legüggyebb, habár rövid leírása, Enyed romlásának.

V.

Az oláhok 1849 elején. Abrudbánya veszedelme. (1849. máj.)

N. Enyed sorsának leírásában 1849-iki jan. közepéig jutottunk. Ekkor az oláh pusztítás, az oláhok nevezetesebb szereplése fennakadt.

Bem 1848-iki dec. 25-ikén, karácson első napján, elfoglalta Kolozsvárt. Ott nem sokat időzött: már dec. 28-dikán Bethlennél állott szemben Jablonszky és Urbán seregével. Már jan. 3-ikán Tihucánál győzött. Jan. 13-ikán kardcsapás nélkül vonult be M. Vásárhelyre. Jan. 17-ikén már onnan is kiindult.... Szeben ellen. Tervei támogatására Czecez magához rendelte. Czecez, sergével, januariusnak 17-kén indult ki Tordáról, és nem messze haladt el azon csapattól, mely a legtöbb enyedi menekültet szabadította meg. Midőn az oláhok az Enyedről jövő mentőket és menekvőket F. Vincnél támadták meg, Czecez sergei akkor Harasztos helység körül voltak, nagy sietséggel haladván útkon Szeben felé.

Ily hatalmas, ily meglepő eredményeket kivívó vezérrel szemben, minő Bem, oly vitéz had ellenében, minő az elgyengült, de fáradhatlan öreg tábornok kezei alatt volt, nyílt csatában, szabad mezőn, kívül saját bérces fészkeiken, megszűnt minden hatalma a népfelkelésnek. Megszűnt volna hatalma, bármely népfelkelésnek, és annyival inkább megszűne ereje az oláhnak, melyet a gyakorlatlan polgár-katonaságnak semmi esetben sem lehet példányképeül tekinteni.

Többé nem az volt rendén, hogy rendetlen nagy csapatok gyülekezzenek, oszoljanak, perzseljenek, raboljanak, — midőn a baj fenyegetett, mondhatni, ellentállás nélkül szétszaladjanak: rendes csapatok, hatalmas kezektől vezetve, küzdöttek hősi csatákat, mint a mesebeli vasfazokak közt a cserép, összetiporva ment szét a rendetlen népfelkelés.

Bem Puchnerrel legelsőbben 17-ikén, a Kis-Küküllő mentén, Gál-falvánál találkozott. Heves csata, vagy jobban heves ágyuzás után a császáriak visszavonultak. A csata eredménye volt az, hogy Bem 18-ikán Medgyest elfoglalta. Azon nap Puchner már Szebenben volt. A szebeni kormány már nem volt a helyzet ura; Szebenben már nagy volt a rémület. — Bem 19-ikén Szelindekig és onnan 20-ikán Nagycsürre nyomult. Remélte Czechet ott találni, de csalódott: Czech 20-kán késő éjjel érkezhett csak Vizaknára. — 21-kén Bem, nagy vakmerőséggel, maroknyi erővel, Szebent, a megerősített pontot, melyet az övénél többszörösen nagyobb erő védett, megtámadta. Vissza is veretett és sokat vesztett. Szelindekre vonult hátra; ott segítséget várt, de más felől a háromszéki zászlóaljbeli székelységet, 23-ikán, haza bocsátotta. — 22-ikén Gedeon tábornok dandára is Szebenbe érkezvén, a visszavert Bemét, 24-ikén, Szelindeken két oldalról megtámadták a császáriak. Ezen támadást meg Bem tudta visszautasítani. — Napokat volt ezután pár órányi távolságra a két fél főserge, de Bem megfogyott sergével, miután már egyszer úgyszemint neki rohant a falnak, nem akarta a lehetlent újra megkísérteni, Puchner pedig, — minden előnyei dacára, mindig nem érezte magát elég erősnek Bemét elfoglalt helyében megtámadni. Végre jan. 30-ikán csakugyan támadott; támadása azonban hatalmasan visszaveretett. Mindamellett is azonban többé nem látta tarthatónak addigi állomását a vakmerő vezér sem; a magyar tábort Vizaknára áttenni volt akarata, hogy a különfelől remélt segítséget ott várja be. A tábor áthelyezése sikerült is; sőt febr. 3-kán maga rendezett Bem

egy erőszakolt kémszemlét Szeben ellen, de a dolog mégis egészen másként ütött ki, mint azt előre remélte. Bem nagy csapásokat, nagy vereségeket szenvedett, majdnem mindent elvesztett, — de midőn őt ellenfelei megsemmisíteni remélhették, mint nagy szellemeknél néha-néha látni lehet, felül-emelkedett lánglelke környezetén, felül a viszonyokon és a már-már elesett ügyet újjá teremtette.

Végre ugyanis, már miután a muszka segítség megérkezett, elhatározó támadást rendeltek a császáriak Bem serege ellen Vizaknára, febr. 4-kén, messze túlnyomó erővel. Győzelmök teljesnek látszott. Bem csekély sergének megmenthető, majdnem hihetetlen csekély számával, a gyors visszahuzódásban, a Déva felől jövő erő irányában, látott lehető menedéket. Az út Szász-Sebesen vitt keresztül; és Szász-Sebes, a futás irányában ellentállt. Valóban kétségbeejtő helyzet; de az öreg Bem nem esett kétségbe. Rohammal vette be Szász-Sebest. Miután ott pihentette sergeit, az üldöző császáriak utolérték. Nehezen menekedhetett Szászváros felé. Szászvárost is rohammal kellett bevenni: az azt elfoglalt oláh nép-felkeléstől meg kellett tisztítani, hogy át lehessen azon menni, hogy éjiszállást lehessen ott tartani. Itt újra utoléri Bemet az őt üldöző sereg. De ő újra kisiklik kezeik közül és a Sztrigy megé vonul, melynek hidját egy kevés segítség, nyugodt sereg, oltalmazta Piskiné. És addig tartotta fenn ama kis de elszánt had, a sokkal nagyobb, új meg új erővel rohanó sergeit Puchnernek, míg a már Déván volt nagyobb segítség megérkezett, míg az üldözöttek kissé magokhoz jöttek, Bem csapatait rendezte. Rögtön a támadottakból vált a támadó. A csata inog. Végre Bemnek lángesze, kis sergének oroszlánbátorsága határozottan felülkerekedik. Visszanyomják Puchner seregét; sebes futásban üldözik hátra felé azon úton, melyen pár nappal az előtt, mint látszott, véglegesen felül került, üldözte az Bem csapatait. A császári csapat Szász-Sebesnek, Szeben felé vonul vissza; a fehérvári vár őrsége

nem meri az újra győzelmesen előnyomuló magyarságnak útját állani; Bem mint győztes, és igen gyenge még számra is, annyival inkább készületre, hogy a Szeben felé futó hadat üldözhesse: a fehérvári vár őrsége szemeláttára, oly közel a feléje tátongó álgúy szájától, hogy azok a vár falról képesek lehettek volna, egy hegyen fel nehezen haladható sergeit elérni, elcsap, oldalvást, a futó sereg üldözésétől és Váradja nevű helységtől járatlan utakon Medgyesre huzódik.

Valóban, midőn Puchner és Bem, katonai becsület és ügyök felülkerekedéseért, minden hatalmokat egybeszedve, — nagy physical-erőt, valamint a szellemnek minden hatalmát, — sok katonai ösmeretet, valamint a lángész sugallatait, — a rendes oskolázott katonaság előnyeit, valamint az önfeláldozó bátorság, megveretést nem ösmerő szíjjasságát, küzdöttek, — valóban akkor mit számlálhatott az oláh népfelkelés, úgy amint volt, minden sokasága dacára is, saját ügye mellett? Hiszen próbálták több izben belekapni ama rendkívüli visszahuzódásában és viszont előrenyomulásában Bemnek, a dolgok folyamában, — és mi sikerrel? Midőn a szász-sebesiek értesíték a fehérvári várbelieket, hogy Bem megvert sereggel fut, már sebesültjei, előcsapata falaik között vannak, az ennek megsemmisítésére a várból kiküldött csapatokkal nem csak szász, de oláh nemzetörök is egyesültek. És együtt is mit értek el? Könnyű volt a csekély, fáradt, előcsapatot megsemmisíteni ¹⁾, — a betegek, sebesültek nem küzdhettek; de hiában zárták el Bemnek magában is csekély és futó főserge előtt a várost: egy rohamra bevette az, miként fenebb is érintém. — Szász-Sebesből febr. 5-dikéről 6-dikára éjjel egy transport indult, és azzal egy csoport sebesült: ezek elfogattak; az elfogóknak pedig nagyobb száma oláh népfelkelés volt. — Aztán a Bem utjában Sibóton, Bencencen, Gyalmáron és Szászvárost, az igaz hogy több ezer oláh népfelkelés kísér-

¹⁾ Ezen esetet illetőleg lásd: Rüstow, Gesch. d. ung. Insurr. I. kötet, 244. l.

tette meg a majdnem megsemmisült sereget feltartóztatni, de az is igaz, hogy átalán ez nekik nem igen sikerült; ámbár Szászvárosnál nagyon bevárták a magyar sereg előcsapatait; közelről, rejtekhelyeikből véletlen puskatűzzel fogadták, sőt egypár fa-álgú is állott rendelkezésük alatt. — Aztán, mint állítják, a Salamon praefecturájabeli népfelkelés, a Déván levő magyar sereget febr. 6-ikáról 7-ikére éjszaka meglepte; és, mint állítják, a Bethlen Gergely véletlen megjelenésével volt annak szerencséje; Bethlen Gergely, ugyanis, vállalkozván arra, hogy Szászvárosról rögtön tovább megyen, a Kemény Farkas csapatát felkeresni, nemcsak legelső hozta a tudósítást Dévára, Bem közeledtéről, de egyszersmind az oláhok támadásáról is. És, ama támadás, már csak az által, megsemmisült. — Hanem, meg akarván menekedni Bem egy egész szekér-sergétől azon futóknak, kik még a sereg vereségei alatt is, legbiztosabbnak tartották azt minden nyomoraiban követni, de ez által magának a seregnek haladását nem egyszer rendkívül késleltették, sőt a sereget egypárszor majdnem végveszélynek tették ki, és pl. azt is eredményezték, hogy a Kemény Farkas segéd-csapata Dévától Szászvárosnak tartván, haladni nem tudott, elkésett, — eme menekőket, betegeket és egy csoport marodeurt, az öreg tábornok, fedezet alatt, Brád és Körösbánya felé, Nagy-Váradra indította; a fedezet nem volt nagy, nem volt miből nagyot adni, — nem volt elég erős az oláh támadásoknak ellentállani: ezeket, mint Czecc állítja, a második éjji-állomásnál egy oláh-csapat megtámadta, és mindnyájokat leölte. ¹⁾

Valóban mindez ama nevezetes epizódban igen csekélykés szereplés, azon egész nép részéről, mely az erdélyi többi nemzetekkel nemcsak egy sorban kíván, és már akkor kívánt lépni, de miután arányosan, sőt, állításaik szerint, átalános többségben is vannak Erdélyben, — miután a kis tartomány

¹⁾ Czetz: Bem's Feld. in Sieb. 196. I.

legősibb lakóinak hirdetik magokat, és állítják, hogy ők egyenesen római vér ivadécai, — és saját adataik szerint 195 ezer harcképes, legiokra osztott, katonai szabályok szerint gyakorolt férfúval rendelkeztek, és mindezek által, mint-ahogy azt nem igen palástolva engedték átc sillámlani, hivatva valának Erdélyben a legelső szerepet vinni, — egy ilyen nép számára, mondom, nagyon jelentéktelen, nagyon kicsinykés volt azon szerep, melyet ők vittek.

De ugyan hol is voltak és mit tevének ekkor, legnevezetesebb vezéreik Jancu, Balinte, Ákszentyá, hisz a küzdés szinpadán egyik sem volt látható? Jancunak és Bálintenak praefecturái az oláh havasokon feküdtek; Ákszentyá pedig, valamint több más, idegen vidéki oláh vezető, a vész ama perceiben szintén ama havasok közé menekült. Úgy látszik, hogy a magyaroknak viszont megjelenése rendkívül meglepte és megdöbbsentette őket, és havasaik közül, a természet által oly erőssé tett helyzetökből, a meghökkenés tétlenségében szemlélték egy darabig a dolgok folyamát.

Elöttem feküsznek a Jancu (Jank), a Balinte (Bálint) és Auxenz Severu (Ákszentyá) jelentéseik 1848-ban és 49-ben viselt dolgaikról. A Jancu jelentésében az egész időköz jan. 3-ika és febr. 26-ika közt, hallgatással van mellőzve. Az említett két napról két nagyon jelentéktelen vállalatról tudósít, de melyet számokra nagyon dicsőségesnek tart. Febr. 26-ika után valami következik mart. 12-ikéről. És mindjárt ezután beszéli, hogy „mart. közepén lepte meg azon jelentékeny tudósítás, hogy Bem elfoglalta Szebent, és kevés nappal azután, azon még kevésbé érthető, hogy a császári sergek áthuzódtak Oláhországba.“¹⁾ — Balinte tudósításai szerint, ő jan. végén Torockó és Jára vidékén működött. Emlékezetes nyomokat hagyott is maga után. Azután beteg volt. Azután meg,

¹⁾ Lásd: die Rom. d. öster. Monarchie: Bericht d. rom. Leg. pr. Av. Jancu. II. f. 20—23 l.

ugyanott folytatta működését. ¹⁾ — Ákszentyá sergei M. Ujvártól Balázsfalváig állottak, miután Enyednek örökre emlékezetes elpusztításában ércnél állandóbb emlékét hagyták minőségöknek. De ama sereg, mely mint más helyt állítva van, igen jelentékeny volt, képtelen volt csak egy jelentékenyecske csatát is adni; képtelen volt a Czech útját, Tordáról M. Ujvár mellett el, Balázsfalván át, Vizaknára, feltartóztatni: miután Losenau ezredes Szeben felé vonult. Ákszentyá seregének legnagyobb része kardcsapás nélkül ment szélyel. Valami 2000-nyi mégis együtt maradt és ezekkel megkísérettette Ákszentyá egy híd oltalmát, de biz azok is tökéletesen elszórattak. Maga a híres vezér szekerének és podgyászának elvesztésével alig volt képes, gyalog menekedni. Mindezeket maga beszéli el Ákszentyá vezér (rom. Leg. pr. J. Auxenz Severu). ²⁾ Ezután egy könnyű-lovas főhadnagygyal egyesületen, saját erejét újra egybeszedvén, meg akarták semmisíteni azon rendkívül csekély őrséget, melyet magyar részről Balázsfalván hagytak hátra. És, ugyancsak az Ákszentyá elbeszélése szerint, veszteséggel visszaverettek és üldöztettek. Ezen vereség után Ákszentyá a lándzsásokat mind elbocsátotta és magánál csak 150 puskást tartott meg (vagy talán: többé a közönséges lándzsás népfelkelés nem volt összegyűjthető?). Ezekkel, az előbb említett lovassági főhadnagy társaságában, Szász-Sebes felé indult. Útközben egy huszár patrouillet találtak. Ezek közül, mint állítja, négyet levágtak, a többieket pedig egy hegyig üldözték, honnan az épen Szász-Sebesben levő Bem látszott. Azon Bem t. i., ki csaknem egész sergét elvesztvén, majdnem minden lőszer nélkül, kifáradt sergeit ellensége körmei közül kilopni törekedett. Talán ezen percet felhasználta Ákszentyá, megtámadta ama bajban küzdő serget, vagy legeslegalább is az üldözőkhöz csatlakozott? Távoloról sem: miután a huszár patrouillet addig üldözték, hogy

¹⁾ Ugyanott: Bericht d. rom. Leg. pr. Simeon Balinte. II. f. 80—84. l.

²⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie. II. f. 108 és köv. l.

Bem Szász-Sebesben levő serei látszottak már, Ákszentyá és az imént említett főhadnagy, megtértek és újra Balázsfalvára mentek. Maga mondja mindezeket a nevezetes legio-praefectus. ¹⁾

Egyébaránt úgy látszik, Ákszentyában, társai között, legtöbb vad-erély volt. Nem vala az az ember, ki az első szerencsétlenség neszére elvesztette volna szivét. A nehéz viszonyok közt is szíjjas kitartás, makacsság jellemzi tetteit. Mint látszik, társai közül leginkább is ki lehet jelölni működését ama nehéz időben, 1849-nek első hónapjaiban, habár nagyon keveset is tudott lendíteni, ha a rendes ütközeteket, rendes csapatokkali viszonyát tekintjük. Nem tartom helyén levőnek, most és itt, közügyi, politikai eljárásának rugóit kutatni, csak annyit állítok, hogy: legtöbbet lendített azon időben társai közt. Ezért, némi képet kívánván adni az alsó-fehéri és általában az oláh ügy akkori állásának, pár sorban még figyelmünkkel kísérik magatartását. Hogy azonban az világosabban állhasson előttünk, meg kell említnem még, Bem fegyvereinek működését is.

Bem tehát, Piskitől, győzelmesen üldözvén a Puchner sergét, a fehérvári vár előtt elcsapott: Medgyesre ment. Puchner útját Szeben felé folytatta; a fehérvári őrség Bem előtt, erős falai közé zárkózott. Bem 15-dikén reggel, a nagyon rossz út dacára, már elérte Medgyest.

Medgyesen segítségeket kapott, rendbeszedte seregeit; de nem nyughatott. Febr. 16-ikán kapta a tudósítást, hogy Urbán Bukovinából berontott, a Ricakó alatt ellenében hagyott csapatokat megszalasztotta, rendetlenségbe hozta. Már 17-ikén utban volt tehát, friss csapatokkal, Beszterce felé, Urbán ellenében. 23-ikán közöttök ütközet volt Jadnál. Bem Urbánt határozottan megverte, az országból kiűzte. — Eközben a császári sereg összeszedvén magát és egyesülvén Szebenben,

¹⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie. II. f. 111. l.

ujra kiindult onnan, támadó állást foglalván el Bem sergeivel szemben. Mart. 1-én, 2-kán, 3-kán Medgyes körül csaták voltak. A csatázás kezdetén Bem még nem volt jelen, de 1-sőjéről 2-ikára éjszaka, M.-Vásárhelyről jöve, egyszer csak megérkezik. A 2-diki csata tehát győzelem volt, — de drága. Ezen nap pedig, mint annyiszor máskor, minden erejét egyszerre kisajtolta sergének Bem. 3-ikán még új sergeket is vonván magokhoz a császáriak, őt megverték. Visszavonult Ebesfalván át Segesvárra. Az utóbbi helyet 5-ikén érte el.

Bem erődítvényekkel akarta Segesvárt, az illetékes oldalról, katonai szempontból magában is erősnek mondott pontot, még erősebbé tenni: még mindig nem érezte magát elég erősnek arra, hogy a Puchner összes erejével, nyílt csatát küzdjen. Puchner azonban, csak nem érkezett. Valami lovasai mart. 8-ikán elötűntek, de már 9-ikén eltűntek újra. Lehet, hogy jó tudósítói voltak Bemnek, — lehet, hogy a legpontosabban tudta, minő széles hálót alkotva, katonai vonalból, akarják őt bekeríteni, — lehet, hogy az utolsó emberig tudta mind minőségét, mind mennyiségét a Szebenben maradt császári erőnek és muszkáknak, — mindezek igen kiteltek ügyességétől, de mindemellett nemcsak rendkívül ügyes, nagyon merész katonának, de valódi lélekbuvárnak, lángeszű férfinak tünteti ki azon elhatározása, hogy azon percben rögtön Szebenre rohan.

A terv a mily hirtelen fogamzott, oly egyszerre lőn munkába véve, — és csattanósan sikerült. — 9-ikén indult el Segesvárról; 11-ikén már Szebennél volt; az oroszokat megverte, a várost rögtön megtámadta és seregei, hősi küzdés után, még az nap estve elfoglalták azt és kiverték annak őrségét, valamint Skariatyn ezredes 4000-nyi muszka hadát.

Ez által tökéletes morális vereséget szenvedett Puchner serge. Előbb a legnagyobb tiszték nagyobb része ment ki Oláhországba, — azután, Brassón átvonulva, maga a sereg. Sőt annyira ment az általános levertség és önbizalmatlanság

hogy azon 6000-nyi orosz, kik Engelhardt alatt Brassóban valának, kardcsapás nélkül vonultak ki, oda, honnan jöttek, — Bem vérontás nélkül foglalta el Brassót, Erdélynek legnagyobb, leggazdagabb városát.

Íme, a magyar fegyverek Erdélyben uralomra kerülésének legfőbb momentumai egymás mellett említve.

És most térjünk vissza az oláh népfelkelési erőhöz. Lássuk, hogy azon, mondhatnám, egyetlen oláh vezér, ki hitét nem vesztette el, vagy kitartásból, vagy nyakasságból, vagy bármicsoda indokból is, de valamit tett, — mit lendített? térjünk Ákszentyához.

Miután ama már fennebb említett huszár patrouillet addig üldözték, tehát, hogy magát Bemet megpillanták, — visszatértek Balázsfalvára. Balázsfalvára, melynek magyar őrsége, Bem megveretési és Vizaknától Piskiig futása miatt, onnan már elvonult volt. — Ezután Ákszentyá körrendeletet bocsátott ki praefecturájában, hogy a katonai szolgálatra összeírt ifjak, gyűljenek össze meghatározott helyen. Ő maga pedig azon felszólítása következtében, az úgynevezett nemzeti-comité-nak, hogy a Siebenbürger Bote (hírlap) egy sértő cikkére megfelelően, Szebenbe ment. — Ezenközben Bem Piskinél Puchnert megverte. Puchner Szeben felé, — Bem Medgyes felé vonult. Medgyes felé haladván előcsapata, mint Ákszentyá állítja, az ő egybegyűlt embereit megtámadta. Az eredményt nem mondja a jelentést tevő, de könnyen engedi sejtetni az által, hogy egypár közbeszótt, egyébről szóló mondat után veti: „embereim mellék-úton Vizaknára vonultak.“ Egyébaránt amaz egész esemény oly csekélységnek tűnt fel, hogy nemcsak Kőváry (Erdély története 1848—49-ben) nem említi, de maga Czech sem, — ki pedig ama katonai mívelteket jócska részletességgel írja le.

Ákszentyának ama Vizaknára menekült emberei, mint mondja, mintegy 1200, parancsolata következtében, Rézsi-

nár-ra vonult, hol, míg parancsnokuk további rendeletre várt, a fegyverforgatásban lőn gyakorolva.

Febr. 26-ikán Ákszentyá rendeletet kapott embereivel megindulni, — az egész vidéket Balázsfalváig felkelteni, és egy százados segítségével mart. 2-ikán, Balázsfalvát, hol újra magyar őrség volt, megtámadni. Már febr. 28-ikán 5000-nyi embere volt Ákszentyának, „tűzzel és bosszúvágygyal tele.“ Ákszentyá és a vele egy küldetésben levő százados, ide-stova tanácskoztak a megtámadás módjáról, míg a százados rendeletet kapott, azon sereghez csatlakozni, mely mart. legelső napjaiban, Bem sergei ellen, Medgyes körül, küzdött. Mart. 3-ikán tehát, az illető százados elment. Erre, mondja Ákszentyá, én a századosnak „jó útat kívántam“; — embereimet megtérítettem; az idősebbeket haza bocsátottam, míg az ifjabbakkal Preszákára vonultam. És ott, mint mondja, egy insultust szenvedett R. hadnagytól, hogy miért requirált 40 véka lisztet. Hozzá teszi: „valóban megboszulatlanul azt alig tűrte volna el valaki más, midőn annyi hatalmas kar fogja körül.“

Mart. 9-ikén rendeletet kapott a fehérvári várparancsnokságtól, hogy sergestől menjen Fehérvárra. Erre jónak látta Ákszentyá nem engedelmeskedni. Azt felelte, hogy jelenléte semmit sem használhat a várnak. Jobb volna, ha némi segítséget adnának neki, hogy maga is elmehetne az akkor Segesvárt időző Bem megtámadására.

Mart. 10-ikén kapta rendeletét az oláh béke-bizottmánynak, hogy a legnagyobb sietséggel vonuljon Szebenbe, mivel Bem Segesvárról elindult Szebennek. Erre rögtön készülődni kezdett oda, hova a vész szólítja, de alig indulhatott el, és már kapta a tudósítást, hogy Bem Szebent elfoglalta, hogy a császári sergek részint Verestorony, részint Brassó felé visszavonulóban vannak; és kevés idő mulva, hogy azok Erdélyt el is hagyták.

Ekkor már számukra nem volt más menedék a fehérvári várnál: e körül kellett egyesülnünk, — egymást kölcsö-

nösen segítve, ezt kellett az ellenség ellen megvédeni, — értesít Ákszentyá. Tehát népfelkelési sergét, idővesztegetés nélkül, átrendelte a Maroson; maga pedig, sorra járta a körülbé fekvő falvakat, hogy a meghökkent népségbe új bátorságot öntsön és a fegyverfoghatókat a népfelkeléshez szólítsa. — Egyszersmind nagy nyomatékkal adja elő, hogy emberei fáradhatlanságának sikerült a várba 1400 mérő gabonát vinni, egy magyar raktárból.

Mart. 15-ikén rendeletet kapott, hogy Koslárdon foglaljon állást; a Maros révjeit őriztesse; vedette láncot állítson Tövisig és onnan a hegyekig; a Torda és Kolozsvárról jövő útasokat fedezet alatt a várba küldje; és ha megtámadtatnék, annak megjelentése után, rögtön vonuljon az oláh hegyek közé; ha pedig az ellenség ostromolná a várat, gyakori megrohanásokkal nyugtalanítsa azt. Ezt határozott szándéka volt mind is teljesíteni. Miután azonban nem volt mivel tartani legénységét, engedelmet kért a várparancsnoktól, hogy a szükséges holmikát nyugtatóvány mellett requirálja. Az engedély megadatott. Sikerült neki erre, három nap alatt, egy raktárba 2000 mérő gabonát és egy hordó bort helyezni el.

Amint a magyarok N. Enyeden megjelentek, nem mulatta el a várparancsnoksággal rögtön tudatni. Midőn pedig Tövisre értek, a legnagyobb gyorsasággal ezt is jelentette. Mivel azonban ellenei merész előnyomulásával helyzete mind nehezebb lett, a várba ment személyesen, magatartási parancsokért. Minden biztatás és vigasz helyett azonban, azon száraz feleletet kapta: „az Isten világosítson fel titeket, és legyen lépteiteknek vezére.“ Ekkor már nem volt más mit tennie, mint 200 vadászával és 1000-nyi lándzsásával, mennyire akkor serge olvadva volt, Borbádon, Sárdon át Bocsárdra menni. Ezen „demonstratioval“ mikint hiszi, mikint mondja, ellenségét annyira sakban tartotta, hogy két teljes napig, miatta, nem közelíthetett a várhoz. — Ennek nyomát más helyt nem is találtam; megjegyezhetem.

Mint elbeszéli, mart. 28-ikán a várat az ostromló sereg lövetni kezdette. Ákszentyá egész népfelkelési sergével megtámadta a magyarokat hátban, és, mint mondja, nem csekély veszteséget okozott nekik. Erre a magyarok nagyon megharagudván (höchst entrüstet), másnap tetemes erővel megtámadták. Semmi kárt sem valának azonban képesek azok benők tenni, mert a túlnyomó erő elől egy erdőbe vonultak vissza. — Elég nagy hatású volt azonban az reájok arra, hogy a hegyek közé vonuljanak. Azt mondja különben Ákszentyá, hogy főleg azért vonultak a havasok közé, hogy a Fehérvár körüli helységek miattok, csatározásaik miatt, ne legyenek kitéve a magyarok elpusztításának; — lám, minő gyöngéden gondos; — és, mivel a zalathnai tribun felszólította, hogy oda menjen, hogy vele együtt működjenek (zu operiren). Ki ellen, azt nem írja. ¹⁾

Legyen most elég az idézés a nevezetes oláh-praefect tudósításából. Megvilágosítják ezek, hogy mi része volt az 1849-iki küzdésben az oláhoknak. Csak azt nem kell felejtetni, hogy Ákszentyá azon oláh-vezér volt, ki ama nevezetes napokban legtöbbet tett. — És elkisértük fennebbi idézetekben a balázsfalvi praefectust, míg ő maga is a hegyek közé vala kénytelen vonulni és midőn saját sivar tetterejét is a nehéz körülmények bilincsei nagyon nyugózték. Az említett mart. végéni működése után első nap, mely valamely lendítésről meg van nevezve jelentésében, apr. 15-ike. Akkor azon hírre, hogy Puchner tábornok sergestől Hátszeg-vidéke felől közeledik, a hegyek közül a Maroshoz közelebb vonultak, Miután azonban megtudták, hogy amaz egész hír alaptalan kósza-beszéd, az egész vállalat abban határozódott, hogy Al-Gyógyon valami gabonát foglaltak el a magok számára, és azt Zalathnára vitették.

¹⁾ Lásd: die Rom. der öst. Monarchie. Bericht d. rom. Leg. pr. J. Auxenz Severu. II. f. 111—117 l.

Valóban, mart. közepén kezdve, igen nehéz napjai valának az oláh-felkelésnek. Az oláhok, mint eszköz, működtek a szebeni kormány kezében. Szebenben székelte nemzeti comitájuk, — Szeben volt helye a békebizottmánynak, — Szebenből kaptak rendeleteket, — Szebenből rendelve kaptak többkevesebb fegyvert, — Szebenből valának rendezve a rendes katonai vállalatok, melyekben mint függelékeknek, mint segédeknek kellett az oláh-népfelkelési seregnek működni, — Szebenből kapták a szükséges pénzt; egyszóval: Szeben volt azon forrás, hol egész működésük élet-elve lakott; az volt azon középpont, honnan egybehangzó mozgásba lehet hozni azon, különben működni képtelen tagokat, melyekből az erdélyi oláh-népfelkelés állott.

És Bem nemcsak Szebent foglalta el, — nemcsak szétugrasztotta már ezáltal azon központi hatóságokat, melyek onnan működtek; de fegyvereinek sikere kiszorította Erdélyből Puchner sergeit és azokkal, a számokra segítségre jött muszka serget — mintegy 10 ezernyi hadat. — Erdélynek egy része önkényt hódolt meg Bemnek; sőt sergeit, ügyét, minden kitelhető erejéből, egész nekiadással, hősi önfeláldozással segítette, gyámolította, követte; Erdélynek ellentálló részét fegyverrel kerítette hatalmába. Nem volt ekkor Erdélyben más hely, mely tárt kapukkal ne fogadta volna Bemet és hadait, mint a fehérvári vár és az oláh havasok.

A fehérvári vár Fehérvár városa felett fekszik a Maros völgyében, egy magánosan álló dombon, Szakértők állítása szerint, nem volna magában gyenge, de nagy alkalmatlanságára szolgál az, hogy a püspöki residentian, különböző templomokon, tanuló intézeteken, gyűjteményeken sat. kívül, még egy csoport magánosnak is van fenn a várban épülete, — és a mi ennél még fontosabb, katonai szempontból, — a domb, melyen a vár emelkedik, nincs távol más emelkedéskettől; — délről és nyugatról könnyen bele lehet álgyuzni és bombázni, habár nem is az újabb javított nemeit használnák

is azoknak. Aztán nem is volt eléggé ellátva a vár a szükségességekkel, hogy egy rendes hosszú ostromot ki tudjon állani. Órserge nem volt számos és nem volt valami magos harcias kedélyben. A vár tehát nem lehetett valami hatalmas támaszpont, rendes, illő készülétekkel ellátott sereggel szemben, — és annyival kevésbé lehetett az az oláhság számára 1849-ki apr. és máj.-ban, mert a magyar sereg, habár minden szükségességekkel az ostromra ellátva nem volt is, és rendes ostrom helyett csak inkább piszkálta a várat, de képes volt azt mégis jócskán elzárni a hegyektől és ez által az oláhságtól.

Áprilisben és májusban tehát, mondhatni, magokra voltak hagyatva az oláhok, havasaik között.

Meg volt helyzetőknek azon előnye, hogy ama keskeny, meredek oldalú, erdős és sziklás völgyeken fel, nehéz volt nagyon hozzájuk jutni. Még nehezebbé tette azt az, hogy szekérrel járható utak nagy mértékben hiányzanak ama havasok közt. Aztán helységeik rendetlen, csekély, piszkos kunyhókból állanak, melyek elszórva hegyen fel, hegyen le, egyik vagy másik völgy hosszában órányi járásra is elnyúlnak, szekérrel nem megközelíthetők, csak ösvények vezetnek azokba, és midőn netalán a katonaság megérkezett, a megrémült lakosság tovább állván, hozzá férhetlen helyekre menekülvén, — és csekély vagyonát eldugván, magával vivén: éppen semmi kényelmi eszközt, nyugalmi menedéket sem valának képesek nyújtani az elfoglalóknak. És azokban megállapodni sem vala rendesen tanácsos, mert a nyugalomnak tán legbiztosabb perceiben egyszerre csak megszólalt a jelző kürt, és valamely hegy mögül, erdőtől, egyszerre képesek valának megtámadni a nyugvókat; képesek valának elfogni, levágni, ha észrevétel nélkül tudának megérkezni, vagy visszarohani a biztos, az általok nagyon jól ösmert menhelyekre, ha gyengébbeknek érezték magokat céljaik kivitelére mint ohajták. Egypár magyar helység, egypár magyaros bányaváros volt ama hegyek közt. Ott feküdt azon romhalom, mely régebben az élénk

fontos bányaváros vala: Zalathna; ott valának a hasonló elpusztított Jára, Torockó Szent-György; — ezeken kívül pedig Abrudbánya, Körösbánya, Offenbánya, Verespatak. De a bányavárosokon kívül és pár nevezetesebb helységen, melyek a völgyeknek egy-egy nagyobb kiszélesedésében fekszenek, annál fogva hozzáférhetőbbek, általában több sikert ígértek a gazdaságra is, és melyek magok nagyobb részben magyarosak valának, részben egész sereg bányász-hivatalnoknak valának tanyái, a többi helységek mind nyomorult kunyhó-sergek ott. Majdnem semmi gazdaságot sem folytathatnak lakóik: sem nincs megmívelhető hely, sem az éghajlat nem olyan, hogy megérlelnék ama hegyes vidékek nemcsak a szőlőt, de nagyobbbrészt a búzát, és törökbúzát (kukoricát) sem. Nem lehet tehát ott szó rendes gazdaságról, rendes gazdasági épületekről, más helyt szokásos gazdasági gyűjteményekről. A kunyhó egy fából összerótt, megtapasztott, szalma-fedelű, kéménytelen, rendkívül kis ablakú alkotmány, melyben a mokány családjával, sőt igen gyakran kecskéivel, borjúval, malacokkal sat. összezsúfolva egy szobában lakik, ha általában megérdemli a szoba nevezetet egy-egy oly kicsiny, sötét, piszkos, füstös rekeszték; a gazdasági gyűjtemény, talán valami nagyon kevés zabot, meg veteményt nem számítva, szénában, sarjban áll, — melyet a nagy hegyeken, járatlan utakon haza nem vihethén a pásztor-gazda, helyben étet meg marháival, főként juhaival. A fő gazdagság juhokban és lovakban áll. Amazok szolgáltatják a táplálék egy nevezetes részét, tejet, zsendicét és a juhtéjből készült más eledeleiket, különösen az annyira szeretett turót; gyapjából készítik ők magok a condra (durva) posztót, mit ott általában, férfiak és nők, viselnek; bőreből készül a kucsma (férfi főveg) és bunda. — Lovakkal pedig lejárnak hegyeikről, lehordják rajtok azt, mit eladni szántak, pl. szenet, turót sat.; és felviszik rajta a körülbé az aljban fekvő vidékekből a számokra szükséges gabonát, legfőbbként a törökbúzát (kukoricát), hogy az álta-

lok annyira kedvelt mamaligában (törökbúza-lisztből főzött kenyérfélében), szükségét ne szenvedjenek.

Természetesen, így állván a viszonyok, náluk másféle iparról, kereskedésről szó sem lehetett, mint arról, mire a marhatartás, szénégetés és holmi más faművek készítése vezetett; nemhogy valami magosabb rendű kereskedés lett volna elszórt, nagy terjedelmű és részben igen népes falvaikban, de a legközönségesebb mesteremberei is a civilisált világnak, hiányzottak ott. — (Újra megjegyzem, hogy nem szölok azon néhány nagyobb völgy-szélesedésben fekvő helységről, melyek rendes gazdaságot űztek, mint más helyt Erdélyben, — sem azon helyekről, melyeken bányákat műveltek, és melyeken nagyobb részint bánya-helységek, bánya-városok alakultak, és nagyobbára, mind amazok, mind emezek, magyarosak voltak).

Látnivaló, hogy nemcsak a természet, de vidéküknek és maguknak a civilisáciobani hátramaradása is nagy előnyükre szolgált a magyar erő netaláni megtámadása ellen. Részükön volt nemcsak a sok nagy hegy, keskeny kanyargós völgy, a meredek, köves, erdős oldalak, de részükre számított az is, hogy lakaik semmi kényelemrevalót sem nyújtottak; hogy a lakók, kivált nyáron, ha künn laktak is, ha tovább illantak is az erdőbe, alig nélkülöztek többet, mint otthon, — hogy semmi nagy kincs, egybegyűjtött vagyon, elmozdíthatlan értékes becses tárgyak helyhez nem kötődtek, — és mindenek felett az, hogy a közlekedési eszközök majdnem merőben hiányoztak: járatlan úton illantak odább, és véletlenül ösmeretlen ösvényeken, melyeket ők, a bennlakók, igen jól tudtak, tűntek újra elő, míg az ágyúkat, pakkszekereket lehetlen volt cipelni, míg a helyeket tökéletesen nem ösmerő mindjárt-mindjárt olyan vakútakba jutott, honnan sem előre, sem jobbra, sem balra nem lehetett hatolni.

De látnivaló az is, hogy habár ezen vidéken kicsi erővel rendkívüli ellentállást lehetének képesek kifejtetni, csak

kis összetartással, csak kis nekiadással: úgy más felől azon nehézségnek valának kitéve, hogy nemcsak kézművekben és gyártmányokban szorulnak meg, mit valóban amaz oly kevés kényelemhez szokott nép, melynek rendes élete is nyomorúságos, könnyen eltűrt volna, de a mindennapi élet fenntartására nélkülözhetlen élelmiszerek, valamint hadikészletek dolgában, mihelyt ők a míveltebb világtól el lesznek zárva.

Ezen fegyveröket az oláhok ellenében a magyar ügy vezetői igen hamar felösmerték: az oláh havasoknak katonailag körülfoglalása már mart. közepén foganatba lőn véve. De hogy sikerre lehessen számítani, mekkora vonalat kellett itt őrizni! Oláh havasoknak lehet tekinteni a három Körös, a Szamos, az Aranyos eredeteik körül levő helyet és az Ompoly-nak, mondhatni, egész kis völgyét. A zár-vonal Feketetónál kezdődött, Kolozsvár, Torda, Enyed, Fehérvár, Déva előtt elnyúlólag Zarándmegyében kanyarodott fel éjszaknak Nagy-Várad felé. Jobb szárnya volt annak, amint nevezték, Kolozs-megye havasalji részében; közepe: Tordamegyében és Aranyosszéken; bal szárnya: Alsó-Fehér és Zarándmegyékben. Természetesen ily hosszú vonalat áthághatlanul elzárni, oly hegyes, erdős, szakadásos vidéken húzódva a zár-vonal, még nagy sereggel és a legnagyobb katonai pontossággal is majdnem lehetlen lehet, de itt a kivétel sem lehetett olyan, a nagy részben újonc katonasággal, mely épen semmi katonai pontosságot sem engedett kívánni; nagy serget meg nem is fordíthattak arra. Ezért az elzárolást teljesnek világért sem lehetett mondani; de mindamellett a havason levő oláhok csakhamar igen nagy szükségét kezdték látni nemcsak élelmiszerekben és sóban, de hadiszerekben; és gúnya meg fehéreneműben is azon csapat, mely Ákszentyával menekült a hegyek közé. Pedig általán tudva van, mily kevés mennyiségű és csekély minőségű fehérruhával beéri az oláh paraszt, de ama hegyek közt azon csekélység sem vala összehozható. És hiában gondoskodott Ákszentyá már előre, hogy raktárokat

alapítsanak: az élelmiszerekben nagy drágaság és nagy szükség állott be köztök. Ha pedig a körülfogás a magyarok részéről tovább tart, nem lehetett semmi alapos reményök ama szorongatás megszűnéséhez. Nem természetes lehetett-e ilyen viszonyok közt a túlnyomó számnál a kivánság, kibékülni? De természetes volt ezen vágy a magyaroknál is, akár magosabb politikai és katonai szempontból tekintették a dolgot, akár pedig itéletöket a közvetlen érintkezés az oláhokkal, vagy annál is inkább a közikbe szorulás vezette, — mely utóbbi vala az eset Abrudbánya és Verespatak magyar érzelmű lakóival.

Természetes volt, hogy a kik a magosabb szempontok nagyobb látköréből, nyugodtabb hangulatából tekintették a dolgot, vágytak a kibékülésre. Hiszen, minden méltányos kivánságát az oláhoknak, ha fegyver hatalmával is alázták volna le őket, csak meg kellett volna adni, és nem is akarták tőlök soha megvonni. Nincs ugyanis józan politikus most, ki ne tudná, hogy a nyers erő, a durva anyagi hatalom, képtelen nyugodt, biztos, természetes állam-alap lenni. Átalán tudatik, hogy a szuronyok sokszor nélkülözhetlenek, de a szuronyokon megnyugodni nem lehet. Minek vért és pénzt áldozni olyan katonai vállalatra, mely bárminő fényesen is üt ki, a haza mindig csak vesz benne, — és a mely talán mentől inkább megalázza az egyik félt, annál nagyobbá teheti a két rész közti szakadást, és így annál károsabb hatásúvá válhat, ha szépszerével el lehet intézni a dolgot, ki lehet békíteni az ellenséges elemeket?... Aztán, mindenesetre jelentékeny nehézségekkel kellett küzdeni, amaz oláh-havasokat ostromolván. És nem gátolták-e tényleg az oláhok a fehérvári vár ostromát, bevehetését? Nem jöhetett-e vissza erősítésekkel Puchner? Nem fenyegette-e a magyar fegyvereket a muszka armada?...

És természetes volt, ha azok, kik folytonos érintkezésben valának az oláhokkal, kik között laktak, sovárogták

a kibékülést. Nem lehetett ugyan bámolni azon, ha azok, kik oly közellevőiket vesztették el barbar módon, az oláh lázadásban, kik majdnem vagy egészen is tönkrejutának miatta, kik annyit szenvedtek magok általa és benne — és pedig hányan valának ilyenek!? — az elkeseredés hangján a boszú szavait hallatták gyakran, — de ezek magok is csendesebb percekben, és a nagy józan többség átalán, meg volt győződve a kibékülés szüksége felől. Hiszen mihelyt nem lehetett valamelyiknek a két fél közül a másikat kipusztítani, és pedig egyszerre, mi mindkét felől valóban másoknak nem juthatott eszébe mint agyafurtaknak, a célnak mindenesetre a kibékülésnek kellett lenni. Amint világos volt valaki előtt az, hogy ama helyeken, jövő századok hosszú során, együtt kell a magyar és az oláh faj ivadékaiknak lakozni, rögtön tisztában kellett ama tételnek is állania: ki kell tehát békülni. És a kik a történet lapjait forgatván, látták, hogy a két faj egymás mellett századokat valának képesek békében tölteni, nem eshettek kétségbe a felől, hogy most is kibékülhetnek becsületes alapokon, állandólag.

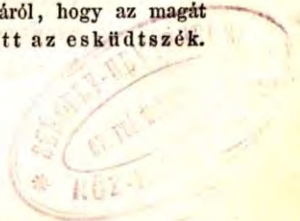
A sors keze nehezedése szerint pedig, a legnagyobb szorongással kellett, hogy a béke reményén csüngjenek amaz oláh-havasok magyar lakói, — azon néhány magyaros érzelmű bányaváros és nagyobb helység, melyek társadalmi, ipari szempontból éppen legnevezetesebb pontjai valának ama hegyes vidéknek. Legyenek szivesek olvasóim, pár percig azok helyzetére gondolni. Ama viszonyosan csekély számú elszórt magyarság a legnagyobb megütközéssel fogadta az oct. közepén kezdődő oláh pusztításról tudósításokat. A legelső tudósítások mivel megleptek, leghajmeresztőbbeknek tetszettek. Sorra érkeztek azután a vész hírek Kis-Enyedről, Fehérvárról, a nagyszerű zalathnai pusztításról, a hegyalja tönkrejutásáról, Enyed eleséséről. — Ekkor számokra egyszerre elnémul a világ. Nincs tudósítás, alig van hír. Elmenekült övéiktől, a magyarságtól elzárva, mintha chinai fallal lettek volna körítve, hetek

teltek el, melyekben alig lehetett tudniok, hogy mi történik tőlük néhány mértföldre, van-e még sereg mely magát magyarnak nevezi. — Hegyeik közt egymástól is elzárva, lefegyverezve, miveletlen maga-hányavető oláhok insolentiájának kitéve, mondhatni állandó remegésben és aggodalomban nagyon keserves napokat kellett nekik élniök. Természetes volt ily viszonyok közt, hogy saját személyeikre, családaira nézve mint fő jó lebegett a kibékülés.

Tán egy helység magyarságára nem talál ezen kép úgy, mint Abrudbánya városa magyarérezelmű lakóira.

1848-iki oct. 20-ikán elterjedt a hír, hogy Jancu táborával Topánfalváról vonulván Balázsfalvára, Abrudbányán át szándékozik menni. A remegés nagy volt; és már ekkor nagyon is okadatolt vala. — Jancu-hoz a város követeket küldött, Boér János és Suluc Simon személyeikben, kérvén, hogy utját vegye másfelé. Erre Jancu hajlandónak is mutatta magát, következő feltételek alatt: a város fizessen 5000 pftot, mintegy hadi-sarcúl; a fegyvereket adják neki ki; és bizonyos meghatározott egyéneket adjanak át. A városnak oltalma nem levén, minden feltételt elfogadott. A kívánt pénzt másnap hibátlanúl megküldte; a fegyvereket, a kapott rendelet szerint, az említett Boér-hoz adták be. ¹⁾ Foglyokul vagy kezeskül, vagy hogy mondjam, Jancu nem kívánt ekkor senkit. Beérte azzal, hogy keményen megdorgálta a várost; és a tisztséget, nem tudom micsoda hatalomra támaszkodván, letette, és a helyébe ujat nevezett ki. — Említettem már, hogy nézetem szerint Jancu nem oly vad, mint némely más oláh vezetők: a várost különben nem bántotta, tovább ment; — lehetnek azonban oláh vezérek, kiktől ily, viszonyosan könnyű áron, meg nem menekedhetett volna Abrudbánya.

¹⁾ „Fekete könyv.“ — A „Sieb. Bote“ 1848-ki 119-dik (nov. 6-ki) száma szerint, Buttenau oct. 29-kéről jelenti Abrudbányáról, hogy az magát megadta, fizetett 5000 frtot; és hogy ott-bevitetett az esküdtszék. (Lám csak, minő könnyű dolog emez ujítás!)

Az őszy folyamát ezután és a telet, Abrudbánya a világtól egészen elzárva, új meg új remegéseknek kitéve, töltötte; de minden nagyobb szerű bánalom nélkül. Míg az oláhok dúlásai, a csapatok működései hozzájuk közelebb folyt, csak inkább kaphattak az övéikről, rokonaikról tudósításokat. Nem sok köszönet volt azonban abban is, mert hajmeresztő szerencsétlenségeiknél, vérlázító nyomoruknál alig hallhattak egyebet. Későbbre a hadműködése, a belháború szinpada, tovább vonúlt vidékükről. — Következett egy hideg nagy havú tél. Lehet nevezni egy szakadatlan éjnek, minő a tél a föld-sarkok vidékén. — Lehet képzelni, hogy a fegyvertelen Abrudbányaiak, mindenfelől ellenséges elemekkel környezve, melyektől a legroszabbat is várhatták, mennyire helyhez kötve, mennyire egymásra szorúlva, hírlapok és más megbízható tudósítások nélkül, a harci és politikai eseményekre nézve mérőben setétben hagyatva, töltötték el ama nehéz telet 1848-ról 1849-re. Legyen szabad figyelmeztetni arra olvasóimat, hogy mikint fennebb említettem, maga Ákszentyá, ki pedig vezéri szerepet vitt, a hegyek közé szorulván, annyira nem volt tisztában a távolabbi események felől, hogy ápril közepén elibe ment a csak hír szerint, de a valóság szerint nem jövő Puchnernek.

Fennebb azt mondtam, hogy Abrudbánya a telet minden nagyobb szerű bánalom nélkül töltötte. Ez igaz is. De azért világért sem kell gondolni, hogy az egész közigazgatás vagy akár igazságszolgáltatás, olyas valami lett volna, minő ott régebben volt nyugodt és rendes időben, sem hogy megfelelt volna az igazság és méltányosság követeléseinek. Sőt, néhány egyénnek nevét hallottam, kik minden hosszas, vagy bár csak rendszeres vizsgálat és ítélet nélkül, meglövettek. — Sokkal keményebben viselték magokat tehát az oláh hatóságok, mint az általam fennebb, egy más fejezetben említett küldöttsége a kir. főkormányzónak, mely az Abrudbánya vidékéni rendtelenségek oka kipuhatolására, a netaláni bűnösök elleni

törvényszéki eljárás elintézése végett volt kiküldve 1848 nyarán. Ez ugyanis csakhamar tisztába jött a felől, hogy a zavar oka bujtogatás, és hogy a bujtogatási eszközökül a bányavárosok felprédálása, meg a fiscalis erdők felosztása is szerepelt, mégis nemcsak a vizsgálat alatt egész humanitással járt el, de az egypár befogott bujtogató is, későbbre bántalom nélkül elbocsáttatott. Egyébaránt ez magyar részről túlszelid eljárás is volt. Szelid volt egész az életterlenségig; szelid a gyengeség elárulásáig.

De térjünk vissza Abrudbányára, és pedig, miután aprilis hónap eleje semmi nevezetesebb eseményt, változást nem tud felmutatni, menjünk aprilisnek végére és a következő május kezdetére, midőn nyílt kísérlet vala téve a kibékülés eszközzésére, mely mindkét részre áldást hozóvá is válhatott volna.

A kibékülési kísérlet Debrecenből eredt, Kossuth kormányától. Ugy tekintették, mint látszik, Debrecenben akkor az illetők, hogy akkori állásuk hatalma hozza magával, hogy az első lépést a kibékülésre ők tegyék; — ők nyújtsanak baráti jobbot azon ellenségnek, mely polgártársainkból állott, midőn azok sok vereségek után meg valának alázva. — Eszközül vala pedig választva a kibékülés művét megindítani, ha lehet végrehajtani, Drágos. Drágos, ki mint követ volt Debrecenben, de maga is oláh eredetű ember, és ösmerősei állítása szerint mívelt, humanus, becsületos ember volt, és mint látszik, egyszersmind át vala hatva az előtte fekvő feladat fontossága és üdvössége által.

Drágos értekezéseit egy levéllel kezdte meg, melyet Brádról, apr. 19-ikéről, intézett Buteanu (Buttyán) praefecthez és egyszersmind a havasok „királyához“, mint a mely nagy neven többször volt emlegetve, Jancuhoz. Jancu apr. 23-ikán kapván a levelet, melyben felszólítás volt egy találkozásra, egy lehető, mindkét részre üdvös kibékülés célba vétele végett, még azon éjszaka Abrudbányára ment, és

közölte a levelet az ugyanakkor ott levő Ákszentyával. Ákszentyá rögtön úgy nyilatkozott, hogy amaz értekezésből semmi sem lesz. Volt más módja, szerinte, az oláhoknak a magyarok hitéről (Treue) meggyőződni. Ezen értekezés háta megett valami egészen egyéb lappanghat. Tehát az ő vélekedése: a meghívást el nem fogadni. Nyilatkozatát következő szavakkal zárta be: timeo Danaos et dona ferentes! — A nagyobb része egyébaránt azoknak, kikkel a dolgot Jancu közölte, azon nézetben valának, hogy egy találkozás Drágossal, habár semmit sem is használ, de legalább nem árt. Tehát, Drágossal találkozandó, Jancu, apr. 25-ikén, néhány oláh nevezetesség kíséretében, Mihaileni-be ment. — Megjegyzendő, hogy Ákszentyá nem volt ott.

Azt mondja Jancu, hogy főcélja volt az egészben, arról tudni meg valamit, mi foly a hegyeken kívül. Aztán, tekintve hogy minő szorongatott helyzetben voltak a hegyek közt, egy fegyvernyugvást nagyon előnyösnek látott volna. De, — azt állítja, — legtávolabbról sem gondolt a magyarokkali kibékülés lehetőségére. — Megvallom, hogy eljárása a kibékülési kísérlet körül sokkal egyenesebbnek tetszik nekem, mint maga állítja. Nekem úgy rémlik, mintha saját határozott állításai ellenében is, ő nem ama csalfa puhatolozási szándékból ment főként ama Drágossali találkozásra. Úgy rémlik nekem, mintha tetteiből és saját jelentésinek több helyéből ki tudnám olvasni, nemcsak a vágyat a fegyvert lerakni, ama vérlázító kegyetlenségeket megszüntetni, a csendes és rendes viszonyokat polgár és polgár közt helyreállítani, — de úgy rémlik, mintha neki magának is lett volna, legalább is halvány reménye, a tanácskozások útján kibékülést hozni létre.

Több tekintetből érdekesnek tartom azt, amint Drágos megbizottnak nyilatkozatait Jancu ama találkozásról, körülbelől, közli.

Drágos követ, mondja Jancu, ügyes beszédben ecsetelte a világ állását magyar színezetben. Nyilatkozata szerint Ma-

gyarország fővárosa vissza van foglalva. Egész Magyarország meg van tisztítva a német bérencektől. A magyar fegyverek mindenfelé győzedelmesek. Már Windischgrätz tábornagy visszahivatott, száműzetett. A camarilla megaláztatott. Bécsben nagy a forrongás. Egész Gallicia fegyverben áll. Rövid időn európai congressus lesz, melytől Kossuth Magyarország újjá szülését várja. És ezt annyival biztosabban, mivel Ausztria felbomlik és Magyarország királyává a Leuchtenbergi herceg van kijelölve, a muszka cár veje. — Ezen tájékozás után Drágos a románok állására ment által és egyebek közt megjegyezte, hogy a bécsi cabinet a románokat a forradalom kezdete óta, szász intrigák következtében hátrattette. Megjegyezte, hogy míg a szászoknak fegyvert adtak, a románok szándékosan hagytak fegyvertelenül, a magyarok dühének áldozatul. Megjegyezte, hogy a muszkákat is csak azért hívták be, hogy a szászokat megmentésék. És mindezek mellett, a román nemzet páratlan önfeláldozása után, a mart. 4-iki alkotmányban a románokról csak egy szó említés sincs. Hanem a szászoknak, kik azelőtt sem csináltak semmit, jelenleg pedig már letették a fegyvert és a magyar kormányt elösmerték, azoknak külön Szász földet teremtettek. Látnivaló, hogy Erdélyben a német elemet a többieknek megsemmisítésével akarják felemelni. ¹⁾

Ezek lettek volna Drágos nyilatkozatai. Jancu kicsinylőleg beszél az egész dologról és azt akarja elhíttetni, hogy csekély volt hatása az említett nyilatkozatoknak, — hogy mindössze is az értekezést jó formán csak Buteanu (Buttyán), ki ügyök sikere felől már rég kétségbeesett, és Dobra folytatta, ki egy tudós procurator volt. Úgy beszél mind, mintha szegény volna akarni a békét; mintha békülni egy jelentőségű lett volna nemcsak a császári zászlót elárulni, de saját nemzeti, vagy micsoda ügyöket is megcsalni. Buteanut és Dobrát

¹⁾ Lásd: d. Rom. d. őst. Mon. II. füz. 28. l.

mintegy feláldozza a békekísérletnek; tán azért, hogy senki előtt ne compromittáljon? Vagy tán, hogy annyival vétkesebbnek tűnjék fel a magyar fegyver, mely Buteanut és Dobrát sulytotta; mivel azok legtöbb vonzalommal voltak a magyarok iránt? Mindamellett lejobb maga is megadja Jancu, hogy nemcsak a köznép a magyarokkal szomszédos vidékeken, de többen magok közül, a befolyásos míveltek közül is, hajlandóknak mutatkoztak a végleges kibékülésre, mivel ügyök végsikere felől kétségbeestek.

Jancu szerint Drágos kijelentette, hogy arra, miszerint egy végleges egyezményre lehessen jutni, nélkülözhetlenül szükséges a fegyverek lerakása és kiszolgáltatása. Erre egypár megjegyzése van Jancunak, melyek, hogy miként függnek össze, nem értem. Annyit ki tudok tudósításából venni, hogy állítása szerint a magyarok sokszor megcsalták az oláhokat; és hogy akkor egyszer, legfeljebb egy fegyverszünetről lehetne beszélni. A magyar biztos azonban a fegyvernyugvásról azt mondta, hogy arra nincs felhatalmazva, de fog írni azt illetőleg a zarándi parancsnoknak és jelenteni fogja Kossuthnak. Sőt személyesen is elmegyén Debrecenbe, hogy a Kossuth nézeteit megérthesse és hogy az oláhoknak adandó engedélyeket írásban, formulázva hozza el.

Ezek után a biztos elútatott, megigérvén, hogy néhány nap mulva vissza fog jönni.

Mindjárt a Mihaileni-beni tanácskozás utáni nap megérkezett Hatvany-tól, a zarándi parancsnoktól, megadása egy határozatlan ideig tartó fegyverszünetnek, a havasok közé.

A Drágos elmenetele után, mint ugyancsak Jancu mondja, felszólíttatott a fehérvári várparancsnokságtól, hogy 5000 emberrel menjen ama vár felszabadítására. Azt felelte reá Jancu, hogy helyzete nem olyan, hogy ama kívánságnak eleget tehetne. Egyszersmind, — mind Jancu beszéli ezeket, — egész helyzetüket-lefestvén, nem kerülte el a Drágossal való értekezést sem. És biztosította a várparancsnokságot, hogy

kibékülés a lázadókkal (már a magyarokkal) csak úgy lenne lehetséges, ha az a thronus és a haza javára szolgálna.

Nyolc nap mulván, az előbb említett értekezés után, Drágos újra a hegyek között volt. Abrudbányára előre küldte Kossuthnak egy levelét, — egyszersmind helyet határozott az újboli találkozásra, — és még az nap, máj. 3-ika volt, maga is megérkezik. Máj. 4-ikén egy új békeértekezlet lön Abrudbányán. Buteanu felolvasta a Kossuth levelét. A Debrecenben kelt apr. 26-ikán 6219/K. szám alatt. Tehát közvetlenül a Mihaileniben tartott értekezlet után jövő napról szólt, és így azelőtt kellett írva lenni, hogy arról tudósítás érkezhett volna Debrecenbe. — (Megjegyzendő, hogy akkor még hazánkban nem valának meg a mostani távirda vonalok.)

A levélben kiegyezési pontok valának. A kiegyezési pontok, — nem számítva bizonyos egyes személyre vonatkozó ajánlatokat, melyeknek épen ezért titokban kellett maradnia és a melyekről bizonyosan ama hivatalos levél is hallgatott, következők lettek volna: ¹⁾

I. Az oláhok, mint külön nemzetiség, jövőre az okmányokban román névvel neveztetnek.

II. A magyar kormány azon ohajtástól lelkesítve, hogy Magyarország minden nemzetisége magát önállólag kifejthesse, a románoknak következő nemzeti garantiákat nyujt:

1) A magyar nyelv diplomatai használata csakis a törvényhozás és kormányzási ügyekre fog kiterjedni: a községi tanácskozás nyelvének meghatározása a törvényhatóságokra bízatik. ²⁾

¹⁾ Mit eddig a kiegyezés kísérletéről írtam, főként Jancunak a d. Rom. d. öst. Mon. című munkában közölt hivatalos jelentése után mondtam. A kiegyezési pontok előadásában eltértek tőle; mert azt Kövály és különösen Czeez, terjedelmesebben közlik.

²⁾ Lényegesnek tartom azon különbséget, mely, ezen pontot illetőleg, Kövály és Czeez között van. Cz. szerint az illető pont vége így hangzik: „... a (törvényhatóságoknál) közigazgatásban, a többség nyelve fog használtatni.“

2) Oly megyékben, hol a románok többségben vannak a tanácskozás nyelve román és magyar egyaránt lehet; a jegyzőkönyv mindkét nyelven viendő; a nemzeti gyűléssel, kormánynyal s hatóságokkal a közlekedési nyelv a magyar, — kivéven azon törvényhatóságokkali levelezést, melyek magok is mindkét nyelvet használják; azon esetben a közlekedés is bármelyiken folyhat a két nyelv közül.

3) Minden román iskolában és azokban, melyeket az állam a románoknak ezután állít, a tanítási nyelv a román leend.

4) A behozandó eskütszéki, vagy szóbeli eljárásnál a nyelv megszabatik, mint 1) pont mondja.

5) A románoknak szabadságában fog állani kérelmeiket anya-nyelvökön nyújtani be.

6) A görög vallás, egyházi és tanodai öngazgatás tekintetében, a többi vallásokkal egyenlő jogba lépik. Tehát, független lesz a szerb papságtól; — a görög egyház maga választja püspökét, a ki patriarcha címet veszen fel.

7) A görög vallás részére, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, külön osztály lesz felállítva, melynek állomásai kizárólag ama vallás híveiből fognak betöltetni.

8) Tanodái és templomai azon vallásnak, egyenjogot élvezendnek a többi vallásokéival.

9) Egyházi és iskolai alapítványait magok kezelik.

10) A buda-pesti egyetemnél, számukra külön theologiai facultas lesz felállítva.

11) Előleges jelentés után, kormány jóváhagyása mellett, kormánybiztos felügyelete alatt, a románok, saját iskolai és egyházi ügyeik felett tanácskozni, évenként részletes, vagy főzsinatot is tarthatnak.

12) Oly helyeken, hol a román nyelv használata túlnyomó, a nemzetörség vezényleti nyelve román legyen.

13) Minden államhivatal nyitva lesz előttük, valamint más hazafiak előtt, és a mult e tekintetben senki számára se legyen akadály.

III. Azon románok, kik a magyarok ellen küzdöttek, ezen szerződés megkötése után két hét alatt fegyvereiket átadják, a legközelebbi polgári, vagy katonai hatóságnak.

IV. A magyar kormány mindazon románoknak, kik a mult eseményeiért compromittálva vannak, az előbbeni pontban kikötött feltét alatt, teljes és általános bűnbocsánatot ad. ¹⁾

V. A román felkelők, fegyverök letétele után, Magyarország függetlenségére az esküt leteszik. Azok, kik azon esküt, eme szerződés megkötése után, két hét alatt le nem teszik, a bűnbocsánatból kizáratnak. Ugyanez fog állani azokról, kik fegyvereiket, a III. pont meghatározása szerint, át nem adják. ²⁾

Itt közlém tehát azon feltéteket, melyek mellett képviselő Drágosnak feladata lett volna, a kibékítés kívánatos művét végrehajtani. — Nagyon érdekes lehetne eme pontok értelmét, hatását taglalni, felderíteni, úgy gondolom azonban, hogy most az itt időnkivüli volna. Ezért, csupáncsak annyit jegyezve meg, hogy nem egy dolog van azokban, mi nekem nem tetszik, — most ezeket, mint történeti adatokat, egyszerűen elfogadván, — menjünk tovább.

¹⁾ Ezen általános bűnbocsánatból, mint Jancu állítja, megnevezve ki volt véve püspök Saguna.

²⁾ Ezen békepontokat említi Jancu, többször idézett jelentésében (d. Rom. d. öst. Monarchie II. f. 31—32.) De terjedelmesebben közlik: Czecz, (B.'s Feldz. in Sieb. 296 l. és tovább), és Kövály L. (Erdély tört. 1848—49-ben, 228. és 229. ll.). A két utóbbi közül egyik sem mondja, honnan vette. És, a két utóbbi közül, a Cz.-é terjedelmesebb; — de más különbségek is vannak a kettő közt. Egyet már fennebb is jegyeztem meg. Nekem, megvallo, úgy látszik, mintha a Kövály úr közleménye, a Cz. közleménye kivonata lenne, minden különbségek dacára és mindamellett, hogy osztályozása némileg más. — Különbzen ezen pontok egyetemét Cz. rendkívül megtámadja. K. szerint ezen „méltányos“ pontok ellen azért szól Cz., mert „túl democratáknak“ tartja. Én, olvasván a Cz. okoskodását azon tárgyban, úgy látom, hogy nemzetiségi szempontból szól azok ellen. Egyébaránt megjegyezhetem, hogy fennebb közölt pontok egyeteme ellen, magamnak is több kifogásom lenne, annélkül pedig, hogy aláírnám mit azokról Cz. mond.

A békeajánlatok felolvasása után voltak némelyek, kik kijelentették, Jancu szerint, „hogy annak tartalmától nem egészen idegenek“, (mit dem Inhalte des Schreibens nicht ganz unzufrieden). — Volt azonban más, ki megjegyezte, hogy a praefectek, a comité tudta nélkül, nincsenek feljogosítva ilyenféle egyezményeket kötni, — mert a comité a törvényes (legitim) képviselője a nemzetnek. És, nincsenek feljogosítva ilyesmibe bocsátkozni, az osztrák kormány tudtánkívül. Ugyanezen nézetet vallotta Jancu is. És pedig, mint kiemeli, a nélkül, hogy valami positiv tudósításaik lettek volna a Debreczenben levőknek függetlenségi nyilatkozata felől, — a melyről mindössze is valami homályos hírek keríngettek, még akkor a havasok közt.

Gondolatom szerint, a kibékülés ellen felhozott érvek forrása főleg Ákszentyá volt.

Ákszentyá nem volt jelen sem az első, sem a második értekezleten, melyet Drágossal tartottak társai. — Irja magáról, hogy a mint értesült a felől, hogy fegyvernyugvásban egyeztek meg, aggodalom szállta meg, nehogy némely olyanoknak gyengesége miatt, kik kétségbe valának esve saját (oláh) ügyök lehető jó kimenetele felett, sikerüljen (triumpháljon) a magyar machinatio. Hivatalos leveleket írt tehát mindazon praefectekhez, kik akkor a hegyek közt valának, figyelmeztetvén őket, hogy a praefectek, miután azok nem a nemzetet (Nation) képviselik, nincsenek feljogosítva a magyarokkal, a nemzet részére, alkudni. És, ha a magyarok csakugyan békét akarnak: hadd folyamodjanak az oláh békebizottmányhoz (pacifications comité) és a császári kormányhoz. — Egyébiránt — folytatja — feltéve, hogy a praefectek kialkudhatnának a magyarokkal, a békepontok körülbelől következők lennének: fegyverletétel, — kiadása a népvézereknek (!), — hadi adó, — ujoncállítás sat.; mind megannyi olyan pontok, melyekbe a nép (das Volk) soha bele nem egyezne. Hogy pedig ez annál inkább kitünjen, hirdes-

senek rögtön egy népgyűlést Abrudbányára, és legyen abban alkalom adva a népnek, vélekedését nyíltan és szabadon közölni. ¹⁾

Im a forrás, melyből a Drágosnak ellentmondók érveiket merítették. És hogy ez volt az, még inkább meggyőződünk felőle, ha figyelmeztünk arra, mit Ákszentyá még tovább mond. — Mindjárt Ákszentyá levele vétele után, biztosít ő, és tehát még a második találkozás előtt, Jancu személyesen felkereste őt (Ákszentyát). A békekötés ügyét minden oldalról megvitatták. Ákszentyá újra és határozottan kinyilatkoztatta, hogy a küzdést, míg csak teheti, folytatni fogja. Midőn az nem lesz lehetséges, visszavonul. De a fegyvert kezéből semmiesetben ki nem adja. ²⁾

Mint látszik a kiegyezésre nézve egymástól nagyon távol állottak, Drágos és Ákszentyá. Volt azonban egy találkozási pontjuk: a népgyűlés. Mint éppen említém, Ákszentyá a népgyűlésre hivatkozott. Drágos, második értekezésén, szintén azt ohajtott és kérte: engedtessek meg neki a néphez szólni; ő, ugyanis, jól ösmeri a nép hangulatát, jól tudja, hogy ohajtja a hékét, majd meglátják: le fogja az tenni a fegyvert. — És ezen kívánatát meg is adták Drágosnak. — Annyival is inkább — indokolja Jancu — mivel én (Jancu) a nép hangulatát sokkal jobban ösmertem (um so mehr, als ich die Gesinnung des Volkes viel besser kannte).

Megvallom, ezen dologban a két fő oláh népvezér eljárását következetesnek nem tudom látni, — és nem tudom bizonyos tényeiket, bizonyos nyilatkozataikkal egybehangzásba hozni. — A praefecteknek nincs hatalmuk béke felett alkudni, hanem van az oláh béke-bizottmánynak — mondja Ákszentyá, és utánmondja Jancu. Mindemellett, Jancu és több társa, nemcsak értekezik Drágossal, de népgyűlés elibe is viszik a

¹⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie. — (Bericht des rom. Leg. pr. J. Aux. Severu.) II. f. 122. l.

²⁾ Ugyanott.

dolgot. Vagy volt joguk saját szakállukra értekezni a béke felől, és ekkor az értekezleteket folytathatták, — vagy nem volt, és akkor nyomon félben kellett azt hagyni. Ők tagadták, hogy joguk lenne értekezni; de értekeztek, és az értekezés eredményét egy népgyűlés elibe vitték, mely Erdélyt, vagy annál inkább az Osztrák-monarchiában levő oláhokat tekintve, nagyon is szűk körű volt. Hiszen, a viszonyok amaz állásában, majd csak azon nép vehetett abban részt, mely Mokány neven volt ösmeretes Erdélyben.

Aztán, valamerre fennebb nagyon panaszkodik Jancu, hogy nemcsak a magyarokkal szomszédos vidékek köznépe hajlott, szerinte magyar elcsábítás miatt, a békére, de még azelőtt már jelentékeny vezetők is kétségbe kezdettek esni ügyök sikere felől, és véget kívántak vetni a harcnak. Midőn pedig Drágos a népre hivatkozik és népgyűlést akar tartani, azt annyival szivesebben engedélyezi a „havasok királya“, mivel ő jól tudja, hogy annak nem lesz eredménye. — Vagy szilárdul áll az oláh köznép a harc mellett, vagy nem. Az első esetben szívesen viheti ügyét egy oly vezér a békének elibe, ki maga is harcot akar, habár ama részletes népgyűlés nem illetékes is, harc és béke felett határozni. Ha pedig a nép, sőt már magok közül a vezetők közül is többen, inganak, akkor a béke kérdését nem vihetette egy népgyűlés elé ama vezető, ki már panaszkodott a lehangoltságért, és pedig panaszkodott azért, mert maga élet-halálra harcolni vágyik. Ezen esetben pedig kellő okot nyújthatott volna a népgyűlés ítélőszéke elibe nem vinni a béke kérdését az, hogy abban nem illetékes egy havasi népgyűlés, hanem a szebeni béke-bizottmány.

Az Ákszentyá okoskodásában, a békét illetőleg, következetességi hibát látok; tényeiben nem. Jancunak pedig okoskodásaiban és tényeiben nagyon sok egybe nem illőt.

A népgyűlés, melyen a béke feltételei felől valának értekezendők, mindjárt máj. 5-kén meg lőn tartva, — és pedig a „havasok királya“ fészkében, Topánfalván. És kisült, hogy

a békének van pártja, hogy a békének nagy pártja van; és hogy sokan az oláh népből, minden további haladék nélkül, készek fegyvereiket lerakni. Tehát a Drágos nézetei inkább megközelítették az igazat, mint a Jancu mondatai.

Drágos, Topánfalván, a nagy számmal egybesereglett néphez, beszédet tartott. A helyiségre nézve az oláh forrás azt emeli ki, hogy egy asztrólról szólott, — kezeim közt levő egy magyar forrás, hogy a templomban beszélt. — Sokkal fontosabb azonban annál, hogy beszédét, melyben a béke szükségességét, a harc eredménytelenségét, a békének feltéteit fejtegette, még az oláh adatok szerint is, végig hallgatták. Sőt, midőn beszédét bevégezte, J. Boieriu (Bojér), volt vice-praefect, felállott és őt támogatta. — Nagyon jól tudhatják mindazok, kik a néphangulat hullámzását egy vagy más tárgyban csak párszor végig kísérték, hogy úgy a mint nagy, és különösen kevésse mívelt tömeg előtt csak lehetségessé is vált annak ellenkezőjét fejtegetni, mit azelőtt egész nekiadással hitt és vallott: akkor már nagyon közel van a sokaság ahoz, hogy régebbi hitéről, annak éppen ellenkezőjére átsapjon. Hiában állítja ekkor nekem Jancu, hogy a nép nagy többsége azt nyilatkoztatta ki, hogy a békét igen is akarja, de csakis az oláh comitének beleegyezésével és azon feltétel alatt, hogy magyar katonák sohase menjenek a havasok közé, de míg a fegyverletételt követelik, addig a magyarokban nem bíznak, — mert akkor nagyon közel kellett az egész havasi népségnek lenni ahoz, hogy kimerülve, kétségbe esve, minden további vitatkozás nélkül, a béke karjaiba omoljon. Hiszen már, maga Jancu megadja, néhány helység, melyek inkább ki voltak merülve mint a többiek, készeknek nyilatkoztak fegyvereiket letenni. Sőt, fegyvereiket tényleg le is tették. — Jancu nem mondja, de más kútfők igen nagy súlyt tesznek arra, hogy ama fegyvert lerakó helységek közt volt a nagy, a hatalmas és nyakasságáról már 1848 előtt is ösmert havasi oláh helység, Bucsum.

Mindezeket látva Drágos, és sokoldalú biztatásokkal találkozva arra nézve, hogy néhány nap alatt a nagytöbbség fogja behozni fegyvereit, már-már biztosítottak vélte a békeséget. Már eljöttek látta az idejét a magyar háromszín zászlót kiütni; és Abrudbánya május 6-kán, vasárnap, ünnepi színt öltött, midőn falai között egyszerre minden felé megjelentek amaz élénk színek, melyek abból mult évi oct. vége óta száműzve voltak. Ugyanazon nap, délfelé, Abrudbányára érkezvén Jancu, a lobogó magyar színek között volt maga is. És nemhogy leparancsolta volna azokat, nemhogy szemrehányásokat tett volna a zászlók kitűzéseért, — ámbár, a mult őszi oct. 21-kén, éppen neki adta meg magát Abrudbánya városa, éppen ő volt az, ki tanácsát lette, a várost megdorgálta és mindezt azért, mivel a várost igen nagyon magyaros érzelműnek és a császár iránt igen kevésbé hűségeseznek mondá, — most még maga túrt el szemrehányásokat Drágostól, mint ki a békét gátolja. Saját előadásából látom ezeket Jancunak, és ugyanabból merítem azon világot, melyben ama helyzetet értem.

Azalatt míg Drágos és Jancu a békekötés felett vitatkoztak, érkezik a tudósítás, hogy Hatvany sereggel közeledik Abrudbányához. Jancuban rögtön feléledt a gyanú; és nem is ok nélkül. Hiszen a fegyverszünet felmondva nem volt; közöttük volt a béke-biztos, de sereg közeledtéről semmit sem szólt. Jancu szemrehányásokat tett; Drágos zavarban volt; a tudósításnak nem hitt; mondta, hogy semmit sem tud az egészről. Felvilágosítás végett írt Hatvanyhoz. — Egy óra alatt más tudósítás érkezik Hatvanyról: valósággal jött; már közel volt. Drágos ismételve fogadkozott, hogy semmit sem tud a dolgról, de becsületére, és a magyar kormány nevében ígérte, hogyha be is megyen Hatvany Abrudbányára, senkinek hajaszála sem fog érte meggörcsülni; — semmit se féljenek tehát. Némelyek meg is nyugodtak ezen, többek között Buteanu és Dobra, — de én, mondja Jancu, gyorsan mentem szállásomra,

lovamra ugrottam, és miután néhány abrudbányai román nemzetőrt (romanische Garden) kötelességökre és esküjökre emlékeztettem, elvágattam Topánfalvának.

A kocka el volt gördülve. Ama bizalmatlanság, ama gyanakvás, melynek alapja az oláh vezéreknél mindenestre volt, újra feléledt. Vége vala a békekisérletnek, — harc lett újra a jelszó. Meg voltak már számlálva a szerencsétlen Abrudbánya órái, — és közeledett azon perc, melyre a végzet könyvében Hatvány sergének megsemmisülése vala feljegyezve. — Mindennek egy hóbortos ember volt az oka.

Nagyon sokszor megtörténik mozgalmas, válságos, forradalmi időben, midőn a hónap tényei már egészen más sort követelnek, és nem elégsznek meg azon nyugodt renddel, mellyel még tán a tegnap eseményei fonódtak, hogy egyes emberek rögtön, véletlenül, az ösmeretlen semmiből feltolatlják magokat a dolgok élére. Néha-néha valódi lángesznek, mint meteorok, egyszerre fénylenek, a friss tetterő egész hatalmával, a felfogás egészen új irányával, cselekvésre, szépre, nagyra készen lépnek elő, — és, legrendesebben, fényes de rövid közéletet élve, tündöklő utat írva, mint, mondom, a meteor, a mily egyszerre, a mily véletlenül állottak elő, éppen oly egyszerre, éppen oly véletlenül tűnnek el. Mik valának, hova lettek?!.... A nagyobb rész azonban, ama zavaros idők nagy emberei közül, kikről kérdeni lehet, mik valának, hova lettek, nem másképen emberei a kornak, az idő szellemének, mint annyiban, hogy megvetik a mult logicáját, mint átalán a forradalmok, fészkelődnek és messze túlbecsülik hatalmokat, saját jelességeiket, mint átalán zajgó néptömegek. Készek mindent felforgatni, a mi régi, de benők az új rend szelleméből, logicájából, tevékenységéből semmi sem lakik: csak annyit sem tudnak építeni, mint egy hangya. Készek neki futni a Sion hegyének, hogy azt alapjaiból kivessék; és midőn az liliputi erejöknek nem sikerül, stentori hangon hirdetik az áruást, mely a sikert megakasz-

totta; és még jó, hacsak a szavaknál maradnak, ha agyrémeiknek vélt ellenzőit, százanként és ezereknént nem nyomorgatják, oly szenvedéllyel, minővel nyomorgatni embert, lelkét terhelte volna a vad zsarnokságnak is. Lidércek az ily nagy emberek és nem meteorok; a posványból fejlett egészségtelen gázok közt állanak elő; azt, ki fényök után indul, nem is vízre viszik, de sárba keverik, mocsárba vesztik. És, különös! néha akad köztük egyénileg, magános szempontból tekintve, ki éppen nem gazember.

A forradalomban előállni szokott nevezetességek emez utolsó fajtájához tartozott Hatvany Imre. Egyszerre csak a láthatáron feltűnt. Honnan jött és hova lett, — alig lehet tudni; bizonyos azonban az, hogy megemlegetik működése nyomait a késő ivadékok is.

Hatvany nem volt katona, nem is tudott hozzá, állása nagyon alárendelt, neve ösmeretlen vala. Felcsapott azonban egy szabad csapat szervezőjének. Katonai előösmeretek és mult, meg név, vagy a nélkül, hogy társadalmi középpont legyen valaki, alig tehette volna ezt más, mint nagy szájú ember. Hatvany azonban nemcsak serget szervezett, de annak maga leve vezére; ez meg, reáutal az önhitt, a hóbortos emberre. Olyan időben, minők valának 1849-nek tavaszi hónapjai, a nemzeti erő felpezsdülőben, — a háromszín lobogó győzelemről győzelemre haladt: könnyen lehetett harcra kész fiakat találni. Voltak, kétségenkívül sokan voltak olyanok, kikről a költő bátran elmondhatná: kapa, kasza kerülők, — de voltak, kik saját érzelmeik mélyéből merítve az indokot, csaptak fel, és voltak mások, kiket a divat vitt a csatába, és újra mások, kik felkeresték a zászlókat, mivel azok állomási helyeket jelöltek ki, — mivel pénzhez és dicsőséghez lehetett általuk jutni. Egyszóval, Hatvany magának serget gyűjtött, melynek maga vala őrnagya; és, követőkre talált. Szegény sereg! Sereg volt az, fej nélkül. Ez azonban Hatvanyt nem aggasztá, sem azokat, kik Hatvanynak parancs-

nokságot adának kezébe. Hatvany csapatával, áprilisben, Zarándmegyébe küldetett, és egyszersmind, az ottani, a havasokat délnyugotról kerítő csapatok parancsnokává neveztetett.

Úgy látszik, hogy a kormány nem volt megelégedve az azelőtti zarándi parancsnok működésével. — Zarándban a parancsnok, 1848-iki decembertől a következő év februariusáig, alezredes Beke volt, kit Czecz dicsér. Beke lerendeltetett Zarándból Dévára, hogy a piskii csatában részt vegyen. — Beke helyett ezután más parancsnokot küldtek Zarándba, őrnagy Csutak Kálmán személyében. ¹⁾ Már az új parancsnok Cz.-nek legkevésbé sem tetszett. Csutak ugyan, némi csekély előnyöket, apr. elején, képes vala kivívni és azokat nagy hangú hivatalos jelentésben adta a kormány tudtára, miután azonban haladni sehogy sem tudott, még ugyanazon hó vége felé, Hatvany küldetett helyébe.

Szerencsétlen választás vala, kétségen kivül; hírek ke-rengének azonban, melyek ha valók, magyarázatára szolgálhatnak Hatvany Zarándba és a havasokra küldetésének. — Emlegetik, és pedig olyan emberek, kik hitték, hogy a dolgok állását biztosan tudják, hogy Bem kitünő katona ugyan, csekély eszközökkel rendkívüli eredményeket vívott ki, de Debrecenben bizonyos uraknak úgy tetszett, hogy nagyon makacs, hogy nagyon önféjű öreg úr, mi annyival rosszabb jel vala, mert egyszersmind nagyon szeretett tábornok is volt. Erdély visszafoglalója nem elégedett meg a magában is szer-telen katonai elfoglaltatással, közigazgatási és politikai kér-désekbe is belescapott. A debreceni kormány köreiben azon-ban, ha meghajoltak is az „öreg“ katonai képessége és kiví-vott eredményei előtt, kontárnak tartották mint politikust; Bem, viszont, fumigálta a Debrecenből kapott rendeleteket.

¹⁾ Megjegyzem, hogy a Csutak nevet mind Czecz (B.'s Feld. in Sieb.) mind a Die Rom. d. öst. Mon. több helyt Gutaknak írják. — Csutakot illetőleg lásd Czecz munkájában 300—304. ll.

Igy lön pl. egybeütközés okozójává egy általános amnestia, melyet Bem, Szeben bevétele után, hirdetett. — A dolgok ilyen állásában, állíták, kik a kormány titkos célzatait kitálatni vélték, hogy bizonyos nagyon magasán álló személy szükségesnek találta Erdélyben, Bem közelében, valaki olyan eszközzel birni, kire mindenesetben számolhatott a debreceni kormány, ki Bemtől független legyen, ki működései ellen kész legyen fellépni, és ha népszerűsége, katonai hírre tehet szert, a szeretett tábornoknak szertelen katonai nimbusát is egyensúlyozhatja. Amaz államférfinál azonban, ki helyesnek vélte volna Bem körül a debreceni kormány számára egy feltétlen eszközt szervezni, nagyobb képzelő- mint ítélőtehetsége volt, leleményesebb volt az indokok kimagyarázásában, mint a célok kivitelében; mindenek felett pedig hiányzott nála az ember-ösmeret. Így lön, végzék azok, kik hitték, hogy a titkot ellesték, hogy Hatvany Imre őrnagy és szabad csapat vezér, Bemtől függetlenül működő dandár élén, Zarándba lön küldve, hogy ott, a minden látszat szerint bevégződésnek indult oláh lázadás lecsillapítása által könnyű győzedelmet nyerjen, tündöklő névre tegyen szert.

Bárhogy is állott azonban a dolog, Hatvany kinevezetésével, bizonyos az, hogy a zarándi sereg parancsnokává ki lön nevezve, és hogy máj. 6-ikán estve felé, csapatja élén, Abrudbányához közeledett.

Egy logicátlan ember tetteiben a rendet és az összefüggést, hiában való keresni. Ok nélkül valónak tartanám tehát hosszasan vizsgálni, miért ment Hatvany sergével, a békealkudozások teljes folyamában, a nélkül, hogy a fegyverszünetet felmondja, a nélkül, hogy Drágost, a kormány békebiztosát, szándékáról értesítné, egyszerre Abrudbányának. Lehet, hogy azt gondolta (!), hogy a béke már meg van kötve; lehet, hogy a lelkiösméreti furdalásokon túltette magát, és adott szavát a fegyvernyugvásról nem tartotta meg, mivel rendkívül gyengéknek vélte ellenfeleit; leginkább

lehetséges az, hogy a békét már-már bekövetkezőnek vélte, gondolhatta, hogy oly közel vannak ahoz, hogy pusztá megjelenése a dolgot eldönti, és így amint deli magyar serge élén megjelent, már nyert. Melyik volt azonban az indok, hogy Hatvany szószegő lett, gyalázatot hozott eljárására, nyomort és pusztulást Abrudbányára és környékére, veszedelmet sergére, és a békének fejledező gyökérszárait, oktalan kézzel, egyszerre kitépte, és azok-e melyeket említék, vagy mások? nem tudhatom. ¹⁾ De tudom azt, hogy Drágos Abrudbányáról elibe lovagolt, felfejtette lépésének eszélytelenségét, sőt jellemtelenségét, — megösmertette a viszonyokkal, felhozta, hogy ő teljhatalmú kormánybiztos, hogy ama lépése által Hatvany, az ő egész működését kockáztatja, felszólította tehát, hogy csapatostól együtt vonuljon vissza. Jóllehet Drágos, a sereg megtéréséből származható minden következményekre nézve a felelősséget is ajánkozott magára venni, Hatvany útját tovább folytatta és csapata élén, máj. 6-ikán estve, minden ellentállás nélkül, Abrudbányára bevonult. Minden ellentállás nélkül, mert az oláhok, mint látszik, a fegyverszünetben bízván, és inkább gondolván orruk előtt állani a békét, mint a harcot, ama legjobb útát, mely a havasok közé Zarándból vezetett be, egészen őrség nélkül hagyták.

¹⁾ Kőváry úr néhány sort szentelvén többször említett munkájában Drágos békeikísérleteinek és Hatvany Abrudbányáni megjelenésének, azokról egészen egyebeket beszél, mint minőket én helyeseknek képzelek. Azt mondja K. úr, hogy a Drágos működésében „az eredmény sehol sem mutatkozott“.... És azt mondja, „hogy a sikert siettette, Hatvany őrn. Brádról.... Abrudbányára nyomult“.... — Fennebb elmondám, hogy az én nézetem szerint Drágos békeikísérletének igenis kezdett hatása mutatkozni, és felhozám, mikben tűnt az fel. Hanem én azt nem tudám kimagyarázni, helyes okokkal, miért ment Hatvany máj. elején nagyhirtelen Abrudbányára, erre K. úr megtanít: „hogy a sikert siettesse.“ (Lásd: K. Erd. története 1848—49-ben, 229 l.) — Lám, lám! — Valóban már néhány főbb momentumú dologgal jártam úgy K. történetében, hogy úgy a mint közelebről tekintettem, a valótól eltérőbbnek láttam. Pedig tagadhatlanul, sok adat állt rendelkezése alatt K. úrnak.

Mikint Jancu állítja, még azon napon éjjel kapott egy levelet, melyben Drágos őt a visszatérésre felszólítja és neki szemrehányásokat teszen elkotródásaért; a következő napon, máj. 7-ikén, egy más olyan tartalmú iratot kapott tőle. Természetesen vissza nem ment, sőt, mint mondja, nem is felelt reájok. Nem csoda; felébredt gyanúja. A fegyver sok mindenre lehet jó, de bizalmat kieszközölni erőszakkal: az lehetetlen. A helyett hogy visszatért volna Jancu, írt levelet Ákszentyának, tudósítván őt az eseményekről és felszólítván, hogy csapatával menjen segítségökre. Úgy látszik, hogy amint a Hatvany serge megjelent Abrudbányán, nemcsak bizonyos feszültség állott be egyszerre a magyarok és oláhok közti viszonyba, mely különben az utóbbi időben némi barátságos színben mutatkozott, de az oláhok általán készülni is kezdtek. Nagy hihetőséggel nem voltak mindjárt tisztában: mi teendők legyenek, — de minden eshetőségre készen akartak lenni, és készültek.

Hatvany, mint mondám, 6-ikán estve érkezett Abrudbányára. 8-ikán a közel levő Verespatakra, az ott levő magyarság kérelme következtében, egy erős osztályt küldött sergéből, hogy ama helységet is biztosítsa netaláni oláh támadás ellen. Már ily hamar ide fejlődtek a viszonyok. És hogy még sokkal gyorsabban bekövetkezzék a kiábrándulás, ama csapatnak vezetőjét, mely Verespatakra vala menendő, közel magához ama helységhez, rejtett helyből lelőtték. Ez természetesen olaj volt a már-már fellobogó tűzre. Azelőtt Boieriu (Bojér), Dobra és Buteanu (Buttyán) fejökkel biztosították Drágost, hogy az oláhtól nincs mit tartani: lehet képzelni, hogy ama magyar vezető orozva meggyilkoltatása, egész raját idézte elő a szemrehányásnak. Tetőpontjára emelte pedig a feszültséget az, hogy Abrudbányán, helyben, egy oláh, az említett orozva gyilkolást helyeslőleg nyilatkozott. Ebből néptudulat következett, szóváltás és zavar; a vége az lett, hogy

ama helyeslő oláhot, az útcán leszúrták. ¹⁾ Lám, már minő dicső rend vala Hatvany kezei alatt!! — Miután még egy huszár ordonance-ot is lelőttek közel Abrudbányához, a dühösségben levő Hatvany, mindezeknek visszatorlásaúl, és tán azért is, hogy az oláhok támadásai ellen kezesek legyenek kezeiben, elfogatta Boieriut (Bojért), Dobrát és Buteanut (Buttyánt). Csakugyan Boieriut, a nép kérelmére, újra szabadon bocsátja.

A Jancu állítása szerint a magyar sereg már ekkor az oláhok közt rabolni, pusztítani, gyilkolni kezdett, a legirtózatosabb módon. ²⁾ Ez nem úgy van. Nem tudom mire való nagyítani a dolgot akkor, midőn az igazság úgy is feléjek hajlik. Nemhogy növelné a méltatlankodás érzetét, melyet ezen esetben az igazság istenasszonya úgy is velök együtt érez, az ily nemű nagyítás, de sőt nagy mértékben kihüti azt.

Máj. 8-kán, mikint Jancu tovább tudósít, egy harmadik levelet kapott Drágostól, melyben ez őt felszólítja ismételve, hogy a fegyvert tegye le, béküljön inkább és ne harcoljon. Ekkor, mint mondja, válaszolt neki; szemére lobbantván a magyarok hitehagyottságát, rövid szavakkal kinyilatkoztatta, hogy közöttök csak a fegyver dönthet. Nemhogy letenni készült volna fegyverét, de buzdító beszédet tartott az egybesereglett oláhságnak. Elmondta nekik a közelebbi napok eseményeit; azt mondta, mint szavaiból látszik, hogy az egész békekísérlés a magyarok részéről nem volt egyéb, mint csel-fogás, beljebb és beljebb nyomulni a havasok közé és végre őket leigázni. Megeskette embereit arra, hogy egyik sem fog visszavonulni (sich zurückziehen, — elfutni?), és mindnyájan utolsó csepp vérökig fognak küzdeni az ellennel. A császárt

¹⁾ Jancu állítása szerint amaz oláhot, Hatvany saját kezeivel vágta le (Die Rom. d. öst. Mon. II. f. 35. l.). Legyen rajta a felelősség terhe.

²⁾ Ugyanott.

éltetve, erre mindnyájan meg is esküdtek. És még ugyanazon napon egybeütközésre is került a dolog.

Jancu részletesen leírja, hogy az oláh sereg micsoda osztályai hogy valának felállítva, mikint rajlák körül a magyarokat, minő volt az összeütközés folyama, és azt igen jelentékenynek mondja. Azt, hogy micsoda seregosztályok és éppen hol valának elfoglalva, mellőzöm: a hegyek, völgyek, csupak, erdők sat. megnevezése csak azt érdekelhetné, ki igen jól ösmeri ama vidéket és helyeket; — a csapatok nem voltak jelentékenyek, vezetőik még jelentéktelenebbek: azokról ezért nem látom szükségét részletes tudósítást adni. Aztán, én úgy tudom, hogy azon egész összeütközés nagyon csekély dolog volt; hogy pedig a Die Rom. d. öst. Mon. adataiban e részben kételkedni van jogom, eléggé indokolom, úgy hiszem, ha felhozom, hogy az azon napi egyik szárnyoni küzdésben szerinte elesett mintegy 300 magyar, az oláhok közül egyetlen egy halott vala azonban és néhány sebesült. ¹⁾ Fontossága az azon napi csatának igenis hiszem hogy volt azon tekintetben, hogy a magyarok nem győztek, az oláhok nem futottak el. A magyar seregek ama hetekben kezdettek Erdélyben ellenállhatlannak tűnni fel; de ime, egyszerre sejdíteni kezdik, hogy azok is csak emberek és nem mamosok, hogy azok, egy Hatvany vezérlete alatt, keveset tudnak magok is lendíteni; — és észre kezdik venni azon fölényt, melyet helyzetök, viszonyaik adnak. És fontosságot, igen keserves jelentékenységet kölcsönöz azon napi csatázásnak, hogy annak folytán Verespatak bányahely, felgyúlt és feldúlatott. — Már másnapra, 9-ikére nagyobb, rendesebb támadás volt tervezve, már a magyarok bekerítése mint cél, kezdett tisztán szemök előtt állani.

¹⁾ Der Feind (azaz a magyarok) verlor in diesem Gefechte.... gegen 300 Tode...; die Unserigen hatten bloss einen Todten und mehrere Blessirte. — (II. f. 38-ik l.)

Az előre meghatározott délutáni órában, a tervszerű megtámadás megtörtént. A Hatvany serge oltalmazta magát, küzdött, több támadást vert rendre vissza, de az oláhok nem futottak el. Mindig új meg új csapatok mutatkoztak, mindig merészebben nyomultak alább-alább, és percről-percre inkább érezték küzdésök előnyét, midőn ők, a helyösmerők a magas hegyeken, meredek oldalakon, melyeken minden bokor, minden szirtdarab elrejtett, — minden kődarab fegyver volt, lefelé jöve támadtak a szűk völgyben levőkre. Hatvany pedig nemcsak olyannak tűnt ki, ki nem katona, és nemcsak egy oly eszelős, hóbortos embernek mutatkozott, ki ha bajba jutott, egyszerű józan ésszel vagy lángésszel, nem tud magán segíteni; de a tetterő látszott benne hiányzani, sőt, több mint kétségessé kezdett válni bátorsága is. Katonáinak ellentállását egypár ügyesebb tisztje rendezte.

A csatározás késő éjig folyt, sőt mondhatni egész éjjel tartott. Pedig nagyon setét, borús idő volt, — meg is eredt az eső.

Hatvany egyszerre azon veszi magát észre, hogy helyzete tarthatlanná vált. Minő hamar szétfoszolhatának hiú, ábrándos álmai!

Serge nem volt jelentékeny; 1400—1500 ember lehetett legfeljebb, és az sem mind lőfegyverrel ellátva; voltak azok közt lándzsások is. Aztán csaknem kivétel nélkül ujoncok valának, habár oly kitűnő bátrak is valának köztök, minőnek a Hatvanyval levő „halálzó“ csapat nevezetes része mutatta is magát. Aztán volt Hatvanynak tán három kis ágyúja; de a két napi csatározásban a lökészet, mondhatni, mind elfogyott. És ezen készüllettel, vesztett fővel és szívvel, Hatvany magát egyszerre egy, a világtól elzárt katlanban találta, melynek oldalain ezer meg ezer neki bátorodott és neki bősziült ellene ordítóva és lopózkodva leste mozdulatait. És, hogy a helyzet még bonyolultabban tűnjen fel nehéznek, ott vala Abrudbánya és Verespataka, számos és részben polgári állásánál fogva

jelentékeny, mívelt és vagyonos lakossága. Ezek magokat a magyar ügy mellett, Hatvany mellett nagyon kitették; ezekhez ha egyéb érdek, rokonszenv sem kötötte volna, — ezeket, már Hatvany is becsületbeli kötelességének tekinté, amennyire tőle kitelt, védeni. Mit tegyen ügyei ilyen nehéz viszonyában? Nem volt elég erős serge; löszerei fogyatékán: visszavonul, vagy ha tetszik, kivágja magát Brád felé; — újult, nyugodt és megerősített sergével majd visszatér; majd akkor tanítja meg az oláhokat; majd akkor hódítja meg a havast. Hogy az Abrudbányán és vidékén levő magyarság pedig fel ne legyen áldozva a támadók, az oláhok jól ösmert dühének, magával viszi őket.

Szerdáról csütörtökre (9-ikéről 10-ikére), éjjel egyszerre csak kihirdeti tehát, hogy ő hajnal hasadtával indul vissza Brádra; magával viszi azon magyarokat, kiknek vele menni kedvök lesz. És már reggel 4 órakor úton volt, mint Jancu tudósít.

Lehet képzelni, minő kétségbeejtő néhány óra előzte meg az elindulást; minő jajveszéklés, minő zűrzavar, minő rendetlenség. Egészen olyan nemű jelenet, minőnek már tanúi voltunk az előtt való év octobere végén Zalathnán, és november elején N.-Enyeden. — Csak két dolgot emelek ki ama fejetlenség jelzéseül. Hatvany az elfogott két oláh praefectet, Buteanut (Buttyánt) és Dobrát magával akarta vinni. Gyűlevész sokaság azonban ezeket megtámadja, és a felvigyázók dacára Dobrát, az utcán, lemészárolják. Látható pedig a fennebbiekből, hogy Dobra éppen azon oláhok közé tartozott, kik legtöbb rokonszenvet és bizodalmat mutattak a magyarok iránt. Ama gyalázatos tett tehát, éppen úgy volt lovagiatlan, hitszegő, valamint politikátlan. Ámbár a perc kétségbeesett-sége némi mentségeül szolgál az azt elkövetőknek, és közvetve ez is Hatvanyt vádolja, nem kétkedem emez alávaló tett elkövetői, valamint Hatvany ellen is a történeti igazság ítéletének egész szigorával lépni fel, mert meg vagyok győ-

zöldve arról, hogy egyesek hóbotossága, egyes galád tettek, egy egész nemzet becsületét nem kockáztathatják. És akkor lát-nám becsületünket kockára téve, ha magok a magyarok nem oly élesen hibáztatnák az ilyenmű tetteket, amint megérdemlik. — Hogy azonban visszatérjek a dolgok folyamához, Buteanut (Buttyánt) sikerült az illetőknek megmenteni, és ő mint fogoly Brádra vitetett.

Az egyik tény tehát, melyet a momentum jelzésére fel akarnak hozni, az, hogy Dobrát, a fegyvertelent, az ítélet-nélkül letartóztatva levő foglyot, vagy még inkább kezest, — vagy hogy mondjam? — az utcán levágják. A másik tény az, hogy Hatvany, a városon kívül levő egyes küzdő csapatait, magához sem vonva, takarodott ki Abrudbányából. ¹⁾

Hatvany tehát máj. 10-kén, reggel nagyon korán, sergével megindult és utánna az abrudbányai magyarságnak egy nagy, egy nevezetes része. Nem olyan könnyű volt azonban visszavonulni, vagy elosonni. Körül volt már véve. És minden setétség, homály és eső dacára, a Brád felé táborozó oláhok csakhamar észrevették és megtámadták őt. Irtózatos harc fejlődött ki. Hatvany sergének egyes osztályai, egyes tisztek, a kitelhetőt tették meg. De nem tudák békével magokkal vinni a menekülőknél egy nagy részét, kik csak úgy ki voltak téve a veszedelemnek, mint magok a katonák. A menekülőknél egy része inkább visszatért Abrudbányára, mintsem, a hitők szerint, még nagyobb veszedelemnek ki legyenek téve, Hatvanyval tovább maradni. Sőt, mint Jancu állítja, Hatvany sergének magának is egy csapatja, a többitől elvágva, kénytelen volt ugyanoda vonulni.

Azok, kik önszántukból tértek vissza Hatvanytól, való-sággal eben gubát cseréltek. Lehet képzelni, minő átalános

¹⁾ Ez utóbbit Jancu után mondom, ki következőleg beszél: „....mit Aufopferung seiner, in der Umgegend der Stadt kämpfenden Plänkler-Gruppen, die er (Hatvany) nicht einmal davon benachrichtigte, trat er den Rückmarsch.... an....“ — (Die Rom. d. öst. Mon. II. f. 40.)

volt Abrudbányán a visszatértek között a dulás, vérengzés, midőn maga az oláh adat — melyek pedig állhatatosan szoktak tagadni csaknem minden pusztítást — ezt a kifejezést használja: „mindazon magyarok, kik valami úton nem menekültek, válogatás nélkül felkoncoltattak.“ (Alle Magyaren, die sich nicht auf irgend eine Art retten konten, wurden ohne Unterschied niedergemacht.) És mikor az oláh adat maga megadja, hogy az „elkeseredett“ (jobb lenne: feldühödt) népfelkelés, a legtöbb magyar házát felgyújtá. Hogy mennyire dühösek voltak, látszik csak abból is, hogy rivalgva keresték Drágost, az „árulót“; és miután megkapták egy pincében, onnan kivonszolták és darabokra vágták. Jancu kezeskedik erről. ¹⁾

Azon nap délelőtt megérkezett Ákszentyá. Igen későn arra, mint a „havasok királya“ mondja, hogy részt vehetett volna a csatában; de elég hamar még, hogy a pusztítás megszüntetése által valamicskét megmenthessen. És a mi megmaradt, az az Ákszentyá érdeme, állítja ugyanő, és állítja maga Ákszentyá. Szerényen háttérbe vonul itt az első praefectus, pedig miután annyit mondtam róla, azt sem hallgathatom el, hogy magyar adatok állítása szerint ő maga csillapította a dühöngőket. És jelesen, hogy midőn egy nagy csoport gyermeket és nőt látott a temetőben egy halomban, és azok közt több ösmerősét, a dühöngők fegyvereinek áldozatul kitéve: meghatottnak látszott és rendelte, hogy ne öljenek többet.

Az oláh adat legalább 2000-re teszi az ezen alkalommal megölettek számát. Ez mindenesetre igen sok lesz.

Egészen más színben látta vagy tüntette fel a dolog állását, vállalatának sorsát Hatvany Imre, szabadcsapat és seregparancsnok, mikint olvasható hivatalos jelentésében. — Saját ballépéseinek lehető kedvező színezetet adván, az van

¹⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie II. f. 41. l.

bennök, hogy Drágos szerint Jancu is megesküdütt már „a magyar hűségre és a fegyverletételt megígérte.“ — Teljességgel sem ösmeri magát megveretettnek; de sőt azt mondja, hogy az utolsó napi csatában neki kevés vesztesége, az ellenségnek (oláhoknak) sok. Lehetett, mondja, vagy 2000! Lám, csak a nagy számot egyenesen visszamondják! ¹⁾ Melyiknek van a kettő közül igaza?!

Mialatt Abrudbányán ama mérsárlás volt, Hatvany, mint állítják, legelől menvén fehér lován, első érkezett meg Brádra, és már azon gondolkozott, mint rendezzen új expeditiot Abrudbányára. Mi járhatott eszében: megtanítani az oláhokat? helyreütni egy fényes győzelemmel a kudarcot?!... Ha ilyenmü eszmék háborgatták is, bizonyos, hogy azok mellett szerepelt a szándék, kimenteni az Abrudbányán netalán még életben maradt magyarságot. És, meg kell adni, hamar összeszedte magát.

Már máj. 16-kán (szerdán) ²⁾ újra Abrudbányára ment.

Serge állott mintegy 1200 katonából, mintegy 60 huszárból és 4 ágyúból; ezen kívül valának vele abrudbányai férfiak is; sőt a Halmágyra menekült zalathnai férfiak közül többen csatlakoztak hozzá önként, segédkezet nyújtani az abrudbányaiak megmentésére. ³⁾

¹⁾ A hivatalos „Közlöny“ 108. sz. (Debreczenből) közli „Hatvany Imre, szabad-csapat és sereg-parancsnok Abrudbányáról, f. évi máj. 7., 9. és 11-ikéről, a kormányzóhoz küldött tudósítását.“ (Furesa! máj. 11-ikén már nem volt Hatvany Abrudbányán.)

²⁾ Megjegyzem itt, hogy Czecc nagy zavarban van, az abrudbányai események napjai iránt. Nála Hatvanynak első és második expeditója egygyé van olvasztva és annak datumául máj. 16., 17. és 18-ika figurál. — Azt sem mellőzöm el, hogy a „Fekete-könyv“ az utóbbi expeditio kezdetüül egész határozottsággal keddet mond, mi máj. 15-ikére esik. Én a Jancu tudósítását követem, — e részben. Azt is megemlítem itt, hogy Rüstow mind a Hatvany, mind a későbbi, Kemény Farkasféle, oláhok elleni expeditio elbeszélésében a legnagyobb zavarban van, a legáthathatlanabb setétben tapogatózdik. (Lásd: Gesch. d. un. Insur. II. kötet 12—13 és 81 lapokat.)

³⁾ Jancu a Hatvany második expeditójának sereg számát 2800-ra teszi. Ez, kétségen kívül, igen nagy szám.

Ellentállásra megint nem talált, egész Abrudbányáig haladván. De a rögtön kémszemlére küldött csapatok, még azon napon, összeütköztek az oláhokkal. Az azonban jelentéktelen csatározás vala.

17-kén is volt apróbb csatázás, de minden fontos eredmény nélkül. Ugy látszik, hogy a magyar fegyverek ezen napon előnyben voltak. Ezen napról találom följegyezve, hogy Bucsum felől egy 600 főnyi csapat, három ágyúval, melyek a zalathnai gőz- és vulkoi vízgépek csőiből voltak csinálva, rohanta meg a magyarságot. De ezeket 13 székely egy tiszttel, szétkergette, ágyúikat elvette, ellenük ki is sütötte, Bucsumot felgyújtotta. — Ezekről kezeskedjék a „magy. forr. fér.“-nak szerzője. ¹⁾

18-ikán mindjárt napfelköltével kezdődött a támadás, és már 8—9 óra körül a csatározás átalánossá vált. Nagyon emelte az oláhok hangulatát az, hogy Hatvany egy támadás visszaverésére egy félszázad „halálfőst“ küldvén ki, azt az oláhok azonnal körülvették és elfogták. ²⁾ Azután szakadatlan tartott a csatázás a nap egész folytában, sőt az egész éjjel és a következő 19-ikén is dél tájig. Jancu ezt 30 óráig szakadatlan tartó küzdelemnek nevezi.

Az oláhoknak könnyű volt, mert biztos rejtekhelyeikből, mondhatni, saját veszedelmök nélkül, tehettek nagy károkat a magyarokban. És így, mindamelllett, hogy még 18-ikáról is van valami homályos adat kezemben, mely arról szól, hogy az oláh népfelkelés még akkor is könnyen megiramodott visszafelé, átalán mégis nagyobb és nagyobb bátorsággal rajlották körül, sőt lövöldözték és rohanták meg a magyarokat. Aztán, nagy előnyökre szolgált, hogy nemcsak sokkal kevesebben valának a magyarok, de mondhatni, mindig mindnyájan valának kitéve a teljes veszedelemnek és támadásoknak;

¹⁾ A magyar forradalom férfiai 245. l.

²⁾ Ugyanott. — Csodálatos, hogy ezt Jancu nem említi.

ők meg, nagy számokban, örökké új meg új, nyugodt csapatokat találtak; és a támadókat, mondhatni, azon percben húzhatták vissza, mikor éppen tetszett és újakkal válthatták fel. Mindezek következtében már 19-ikén Hatvany megint sergestől és a menekülni szándékozókkal egyetemben, körül táborozva találta magát, — emberei pedig, a folytonos csatázás miatt, egészen ki voltak merülve.

Tovább helyben maradni Abrudbányán a magyaroknak, egy jelentőségű volt a bizonyos végveszéllyel. Nemcsak ki valának már a sergek nagyon merülve, és nemcsak merészebben és újra merészebben támadtak az oláhok, és inkább és inkább el valának zárva az utak, de már az eleség is hiányzott a további maradhatásra. Menekülni mindenesetre kellett, de még csak az irányban sem lehetett válogatni: Brád felé, Magyarország felé, már sehogy sem lehetett menni, annyira el vala torlaszolva az út. Kénytelen vala tehát Hatvany, sergével és a menekülőkkel együtt, a másik járható irányban, Zalathna felé keresni szerencsét. Ezen út is veszélyes volt; de a maradás, bizonyos pusztulás.

Máj. 19-ikén (vasárnap) déltájban, úgy látszik azért, hogy tervét melyet a kényszerűség adott meg, palástolja, egyszerre több irányban rendelt apróbb támadásokat, maga pedig Hatvany a főszereggel és a menekülőkkel útnak indult Zalathna felé. — Meg van jegyezve Bemről, hogy a visszavonulásoknál ő maga mindig hátramaradt és mindig kezügyében tartotta az ágyúkat. Hatvany nem volt Bem; Hatvany ezt egészen megfordítva csinálta. Ő maga ment huszáraival legelől; utánna ment a gyalog katonaság; meg azután a menekülők; leghátúl az ágyúk és azok fedezete. Lehet képzelni, minő sor, minő hosszas és nehézkes sor alakult, ha meggondoljuk, hogy az Abrudbányáról és vidékéről menekülők száma, magyarok és német hivatalnokok, átalán, ama vidék nem oláhjai, kik azon alkalommal keresték az otthon nem található biztosságot, mintegy 2000-en voltak. És pedig, mikint

Zalathnán is volt, nemcsak férfiak valának, de nő, gyermek, ifjú, agg s öreg, egy zavaró, futó nagy sereg. Az út annyival fáradtságosabb volt, mert az eső esett, és annyival veszedelmesebb, mivel a sok nyirok miatt sok puska nem sült el. Az oláhok pedig, a sors által is üldözötteket, nyomról nyomra kísérték a hegyoldalakon; ordítottak, köveket is hengerítettek, lövöldöztek is. Az ágyúfedezeten levő német „halál fejések“ hiában küzdenek a legnagyobb elszántsággal, kitarással ágyúik mellett: sem az ágyúkat, sem magokat, sem a menekülőket megmenteni nem lehetett már.

Zalathna felé haladva Abrudbányáról az ember, egy hosszú, kanyargós, keskeny défilébe jut, hol az egész völgy majdsak olyan széles mint az út, — és azt is itt puskaporral kellett tágítani, ott kőfállal megvédeni a beomlástól; két felől az oldalak sziklásak, meredek, erdős, magosak. Eme szoros útnak pedig Zalathna felől való végében egy híd van, melyen át az út vezet. Ezen legszorosabb hely vala az általános támadásra kiválasztva, oláh részről. Ama híd el volt rontva, el volt torlaszolva. Hatvanyak magának, mint előlmenőnek, sikerült még néhányad magával azon keresztülhatolni, mivel, mint Jancu állítja, kevés perccel hamarabb érkezett ahhoz, mint az annak védelmére szánt oláh csapatok, — de maga a sereg nagy része, a menekülőkkel, szeke-ekkel, itt fel lőnek egyszer mindenkorra tartóztatva. De Hatvany már kimenekült; Hatvany futott tovább, sőt, mint állítják, kiabálta is, hogy a ki teheti, mentse meg magát, míg serge és a menekülők gyászos, a Hatvany számára gyálázatos véget értek.

Amint amaz emlékezetes, Cserboj nevű faluhoz nem messze levő híd felé siettek, és amint látták, hogy nemcsak a más három, de azon addig szabad irányban is megtámadtattak, tökéletesen összezavarodtak a katonák és a menekülők; többé nem voltak csapatok, csak egy alaktalan tömkeleg; többé nem lehet szó valódi, rendes oltalomról, annál

kevésbé csatáról: egy általános mézszárlás, egy vérfürdő következett ott. Mint állítják, mintegy 2000 lélek lön itt átadva a jövő élet számára, katona és nem katona, férfi és nő, felnőtt és gyerek. ¹⁾

A nyomorúlt expeditio ama végperceiben, midőn körül-fogva minden felől, a küzdés lehetlen volt, az elmenekülésre rendkívül csekély erély, mint állítják, nem egy eset adta magát elő, hogy a „halálfejesek“, felszólításra, egyik a másikat szúrták le. Hiszen ők „halálfejesek“ voltak, kiknek, tehát, nem szabad a fogságba esni. A kínoztatásnál pedig jobb volt a rögtöni halál. — Mondják, hogy Visztág tüzérhadnagy, midőn Hatvany elfutott, bajtársaihoz így szóla: „mintsem ily gyalázatosan hagyjak veszni mindent s ágyúinkat, inkább meghalok!“ És az oláhok, ágyúján verték agyon. ²⁾

Míg azonban emberei oly hősi elszántsággal mentek a halállal szembe, Hatvany már messze járt, megmenekvése egyetlen gondjának látszott. Maga mindenütt nagy buzgósággal legelől szaladt. És pedig oly elszántan, hogy sem katona, sem menekült által nem hagyá magát megelőztetni; ki előre haladni akart, agyonlövessel fenyegette. Voltak mégis oly szerencsétlenek, kiket az életszeretet előbbre siettetett, de nem teheték, mert a büntetés nem késett: maga Hatvany, saját kezeivel, katonái közül ilyet hetet vagdalt meg! ³⁾ És

¹⁾ Jancu ennél is többre teszi az elesettek számát, majdnem 3000-nek mondja. — A magyarok, állítja, eme veszteséget 5000 emberre teszik (vajjon hol?); ez, folytatja, igen sok erre; de Hatvanynak mindkét expeditiójában összesen, igenis pusztulhatott el 5000 ember. — (Die Rom. d. öst. M. II. f. 48. l.) — Hitem szerint eme számok túlzottak. — „A magy. forrad. férfiai“ felszámolása szerint, ott veszett katonaság: 410 „halálfős“, a magyarországi csapatnak fele, a tótokból mintegy 100, a verescsakósokból (?) csaknem 90; a székelyek, úgy látszik, lélekjelenlétüket inkább megtartották, fegyvereiket nem hányták el, 7 vagy 8 ember veszteséggel magukat kivágván, fedezetjük alatt a szerencsétlen lakosok közül is többen menekültek. — 246. l.

²⁾ A magy. forradalom férfiai 246. l.

³⁾ Ugyanott. — A felelősséget én nem merném elvállalni ezért. De lehetséges.

Hatvany végre is megmenekedett. De mintha még Jancu is csúfolódni akarna vele, azt mondja, hogy amaz említett emlékezetes hídtól kimenekedvén, kétszer is vala veszedelemnek kitéve, hogy asszonyok keze által pusztuljon el. Ezek ugyanis, köveket hengergettek a hegytetőről, az alant futókra.

Jancu azt mondja, hogy hihető, miszerint száznál többen nem menekedtek meg a magyar csapatból.¹⁾ Nagyon roszúl vet a dologhoz, mint már a fennebbiekből is lehet következtetni. A megmenekültek száma magából a Hatvany csapatából is több százra megyen.

Azt is érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a máj. 19-ikén oláh részről parancsnokló és rendező főszemélyek maga Jancu volt és a már többször említett Balinte (Bálint). — Mondhatom, ha én vezér lennék, nem szeretném az elmondotthoz hasonló diadalt nyerni.

Hatvany Zarándba menekült vissza. És ott a legelső dolgok közé tartozott, mit elszívelt, hogy a fogoly Buttyánt (Buteanut) vérbíróság elibe állítsák, elitéljék és felakasszák. Buttyánt, mint fennebb látók, egy felmondatlan fegyverszűnet folyamában, és tehát, hitét megszegve fogatta el Hatvany. Buttyánt az adott szó szentsége kellett volna, hogy fedje, bármit is csinált volt azelőtt. De Hatvany nem így okoskodott: nemcsak elfogatta, de következetes maradt a roszban: megengedte, hogy ítélőszék elibe állítsák. A többi aztán önként folyt; de Hatvany szószegési bűnének koronája vala feltéve, midőn eme praefectet felakaszták. A dolognak egészen az a színe van, habár az másként lett volna is, mintha, miután az oláhok ellen kudarcot vallott, erőtlen dühének áldozatul egy védtelent szemelt volna ki. Eszébe jutnak az embernek, a költőnek jól ösmert szavai: elkeseredésében mi telhetett tőle?!... És azt se mondja nekem

¹⁾ Die Rom. d. öst. Monarchie II. f. 48. I.

senki, hogy a nép dühe kívánta őt áldozatul. Hiszen akkor nem az igazság, az ítélőszék szavának esett volna áldozatul. Egy „sereg-parancsnoknak“, és pedig Hatvany annak nevezte magát, kell elég szilárdságának, határozottságának, befolyásának lenni, hogy az igazságot megmentse, — az ítélőszéket függetlenné tegye.

A kormányok, átalán véve, nem szeretik, ha egyik vagy másik eszközüknek, hibásan választott képviselőjüknek, kudarca nagy hirtelenséggel elterjed és azt dobraütik. Legkevésbé szívelheti pedig azt bármely kormány, mely a vész napjait közeledni látja, a válság percei bekövetkezését óráról órára várhatja. Jól tudta a debreceni kormány, hogy nemcsak arra van szüksége, hogy az irány, melyben működik, megnyugvást nyújtson, de hogy a céljai kivételére választott egyének és tényeik olyanok legyenek, melyek közbizalmat gerjeszhetnek; — és ezt kicsiben és nagyban, egyenes és kerülő úton elérni törekedett. Az éppen mondottakban látom okát rejleni annak, hogy hiában kerestem a hivatalos „Közlönyben“ jelentést Hatvany második expedíciójáról, — nem találtam. Egy darabig húzták halasztották, hihetőleg, amaz eseményről szólni, palástolni kívánták a nyilvánosság színe előtt, és csakhamar oly nagy dolgok adták elő magukat, melyek egészen háttérbe nyomták az abrudbányai szerencsétlenség emlékét.

Már hirlapok is csak nagyon gyarló és rövid tudósításokkal valának ellátva, Hatvany expedícióját illetően. A kolozsvári „Honvéd“ máj. 21-iki (123-ik) száma, Hatvany hivatalos jelentéséből értesül az ő első expedíciójáról, és jelentését kivonatban közli. — Ugyanazon lap máj. 28-iki (129-ik) száma azt mondja, hogy debreceni lapokból értesül csak, hogy Abrudbányán nagy dolgok voltak. Hivatkozik a „Márczius 15-ikére.“ De abban mindössze is néhány sornyi és magában is hibás tudósítás, vagyis inkább hír, van közölve amaz expedícióról. Hiszen átalán is tudva van, hogy a „Márczius“

nem negélyezte a történeti pontosságot: sem helye, sem kedve nem vala adatot gyűjteni, aprólékosságokig menő pontos tudósításokkal fényleni. — Már a máj. 29-iki „Honvédben“ (130. sz.) rendelete van Szentiványi Károly k. biztosnak, az abrudbányai menekültek mikénti felsegéléséről. — Ugyanazon lap jun. 9-iki (140-ik) száma tudósít, hogy az „Alföldi Hirlap“ máj. 31-iki számában írva volt, hogy Hatvanyt, ki Abrudbányáról 80-ad magával menekült, Nagy-Váradon letartóztatták és Debrecenbe küldték. E tudósítás ellen, ama lap junius 5-diki számában maga Hatvany cáfolatot ír. — És abban állítja, hogy 1100 főnyi sergéből azelőtt egy héttel már csak 150 ember hiányzott. És még ama hiányzókból is feltalált Debrecen vidékén 30-at. — (Lám csak! Ugyan hogy ne lett volna óriási zavar az abrudbányai eseményekre nézve, midőn maga a főparancsnok, a catastropha után két héttel, azt meri még állítani, hogy az ő vesztesége mintegy 120 ember!?)

Maga Hatvany, sergének, mondhatni, megsemmisülése után, csakhamar megjelent Debrecenben. Mint állítják, ott egy darabig a politikai martyr szerepét játszodta, sőt jónak látta néhány napig kezét felkötve hordani. ¹⁾ Ő maga azonban és művei, háttérbe lönek szorítva, örvendetes és keserves nagyszerű események miatt rögtön, és miután rövid idő alatt nevéhez annyi romlásnak, annyi keservnek emlékét kötötte, a politikai, valamint a katonai pályáról, örökre letűnt. — Hova lett? toluhat itt a kérdés olvasóim elibe. Ha nem csalódom, a forradalom lecsendesülte után, felső Magyarországra került és ott ösmeretlenül halt meg, mint oskola-mester. ²⁾

¹⁾ „A magyar forr. férfiai“ 247. l.

²⁾ Pár szóval legyen szabad érintenem adataim kútforrását, ezen fejezetet illetőleg is. — Használtam ebben is a „Fekete-könyvet“, mint minden előbbeni fejezetben. — Használtam, valamint a sokszori idézetekből látható, a „Die Romanen der österreichischen Monarchie“ című munkát. Legkülönösebben Jancu jelentésének, a megkísérlett kibékítésre és Abrudbánya pusztulására vonatkozó részeit (Bericht der romanischen Legions-

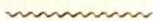
Nagyon természetes, hogy az abrubányai expeditiókban kivított győzelmek, az oláhokat bátrabbakká tette. Kezdek nemcsak állani a tüzet, de magok támadtak. Máj. 31-ikén Tövis, Borbánd és Portusra csaptak le, és csak a fehérvári várat cernirozó sereg erélyes ellenszegülésére húzódtak vissza. — Nagyon hosszasan egyébaránt, nyugalomban még sem maradhatának: Bem b. Kemény Farkast küldte friss csapatokkal, ugyancsak Zaránd felől, a havasokra. Eme sereg Déváról már jun. 3-ikán elindult. Ez jelentékeny volt: 4000 ember, 18 ágyú, egy üteg röppentyű; és jelentékenyek voltak az alparancsnokok: Forró ezredes, Incédi alezredes. Jun. 4-ikén Brádra értek. Jun. 8-ikán indulának tovább, — miután azonban, az út eltorlaszolása miatt kerülni kellett, Abrudbánya romjai közé csak 11-ikén érkezhettek. Ott megtámad-

praefecten Avr. Jancu. II. f. 25—48. l.). — Nehányszor idéztem „a magy. forradalom férfiai“ adatait. És tettem volna azt még többször, mert Abrudbánya elpusztulására nézve új adatokat is találtam abban; és általán, az, Hatvanyról szólván, a legterjedelmesebb, ámbár magában is rövid, magyar leírását adja Abrudbánya pusztulásának, — ha nem lettem volna gyánakvó, adatokat kölcsönözni egy amolyan... könnyű műből. — Mindig visszariadok, valahányszor tapasztalom kell, hogy valamely toll, mely külön dolgokat is tud lendíteni, egy vagy mások miatt, méltóságán alól száll. — A Czecc tudósítását a békepontokra nézve tartom nagyon érdekesekeknek. A mi magát Abrudbányának pusztulását illeti, mint fennebb már megjegyeztem, arra nézve nagy zavarban van. Arra nézve majdnem egyedüli forrásának látszik a „magy. forr. férfiai“, és azt is hibásan használja fel, ámbár reá hivatkozik egyszer. — A „magy. forr. férf.“ annyival érdekesebb volna, ha teljesen megbízható lenne, mert hamarabb jelent meg, mint, die Rom. d. öst. M. — Ugyanis: a Czecc könyve idézi a „magy. forr. férfait“, mikint említém; amaz oláh eredetű, die R. d. öst. Mon. pedig, hosszú kivonatot közöl Cz. munkájából. És így, ámbár mindhárom 1850-ben jelent meg: legelsőnek kellett lenni a „magy. forr. férfiai“nak; — és úgy magyarázom meg, hogy közösen van elhibázva ama más két műben többször a Csutak név, és „Gutak“nak van mondva, hogy a mi Czeccnél sajtóhiba volt, melytől úgy is hemzseg könyve, azt az oláh forrás betű szerint átvitte. — Végre megjegyezhetem még azt is, mi ugyan már az előadás folyamából is jócskán kitünhetett, hogy, Abrudbánya sorsát illetőleg, Kőváry és az újságok majd semmire sem tanítanak.

tattak. A magyar sereg a támadásokat visszaverte, másnap folytatta útját, az oláh havasi középpontnak vélt, Topánfalva felé. Csakhamar észrevevék, hogy mindenfelé hiányozván minden eleség, ott szemetezni nem lesz jó. Már visszavonulással foglalkoztak, midőn Ákszentyá, a hegyekről nagy erővel megtámadá (Jun. 16-dikán). Kimenekedtek ugyan, de csakis hősi küzdés és férfias lélekjelenlét segedelmével. Többé semmi nagyobb szerű összecsapás, pusztítás, a havasi oláhok és a körületek levő magyarság közt nem vala. De nem is igen volt reá idő. Hiszen már jun. 4-ikén kiadá a rendeletet a muszka czár hogy a már előre összegyűjtött, felszerelt nagy seregei nyomuljanak be Magyarországra és Erdélybe, és a forradalmat semmisítsék meg. A beütés napjaúl jun. 19-ike volt tűzve. Már közelített Lüders Brassó felől, miután a hősi elszántsággal oltalmazott tömösi őrseret megverte, Kis Sándor ezredest elejtette, de halhatlanná is tette; már jött Besztercze felől Grotenhjelm. Bem ide-amoda futott; ott volt hol legnagyobb a veszély; küzdött, de a dolognak az lett a vége, hogy minden felől hátrálni kellett, az irtózatos túlerő előtt, míg Segesvárnál egy főcsatát vesztvén, Erdélyt is elveszté. És már Magyarországon sem állottak a dolgok jobban. A Győr vidékéig és a Vágig előnyomult seregek, hasonlólag a túlerő és a hátbafoogatás előtt, hátráltak. A seregek egy része Vácnak, Miskolcnak, Tokajnak vette útját, míg más csapatok Szeged és Temesvár felé tartottak. De mit folytassam: már a küszöbön volt a catastropha, melyben a forradalom, mintha valamely drámában a hőst véletlen menykőcsapás érné, rögtön megsemmisült. Természetesen olyan viszonyok közt többé nem gondoltak a felkelt havassal, még legirtózatosabb emlékei is háttérbe vonultak, és senki sem gondolhattott új támadásra ellene. Mindezeket lefesteni azonban messze túl terjed ezen történeti vázlat szerény keretén.

Leteszem tehát a tollat, csak még azt jegyezvén előbb meg, hogy Erdély bérci, gyönyörű virányai, ama kis tarto-

mány, mely habár a magyar szent koronának nem is legdrágább, de talán-talán legszebb gyöngye, igenis látott még patakokban folyó vért, látta a kegyetlen zsarnokságot nehezdedni fiaira, tanúja vala száz meg száz kiprédált, leégetett, halomra döntött helység inségének, nemcsak ezrenként válának kénytelenek fiai feldúlt ősi lakaikat heteken, holnapokon át kerülni, földönfutóvá válni, de ezrenként válának a vad pogány rabszolgáivá, valódi barmaivá, fiai valamint leányai: ezeknél nagyobb a 48-iki pusztítás nem volt; tévednek kik az ellenkezőt hiszik; de fájdalom, azok sorába állítható. Vajha soha többé eset ne jönné olyanra; különösen arra, hogy fiai polgár vért ontsanak. Hiszen a polgár-háborúk mind-megannyi kibomlásai állami fekélyeknek, és azon veszedelmes tulajdonnal bírnak, hogy további betegségnek válnak magvává, előkészítőjévé. — Vajha a 48—49-iki legutolsó lenne!

TARTALOM.

	Lap
Előszó.	
I. Előzmények. Viszonyok	1
II. A vidék	39
III. Nagy-Enyed 1848 végén	102
IV. Nagy-Enyed 1849 elején; pusztulása	149
V. Az oláhok 1849 elején. Abrudbánya veszedelme. (1849. máj.)	195

1871

1. The first part of the report
2. The second part of the report
3. The third part of the report
4. The fourth part of the report
5. The fifth part of the report
6. The sixth part of the report
7. The seventh part of the report
8. The eighth part of the report
9. The ninth part of the report
10. The tenth part of the report

OSTERLAMM KÁROLY pesti könyvárusnál

részint saját költségén, részint bizományában
megjelent munkák.

(Árak osztrák értékben:)

	<i>fr. kr.</i>
Ábrai Károly. Emléklapok a hazai történelemből, történeti beszélygyűjtemény	1 20
— — Rajzok nemzetünk multjából, történeti beszélygyűjtemény	1 20
— — történeti beszélyek két kötet	1 50
Andorlaki Máté. Világkrónika	— 60
— — Magyar kronika	— 60
Bocsor István. Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai s magánhasználatul. I-ső kötet.	2 40
Boross Mihály. Kegyeletek oltára. A világtörténelem drágaködarajhaiból építve, kötve	1 —
Bulesu Károly költeményei 1850—1860.	1 80
Dósa Elek. Az erdélyhoni evangelico reformatusok egyházi jogtana	1 60
— — Erdélyhoni jogtudomány, mely az alkotmányos Erdélyhonban az 1000-dik év óta törvényszerűen kelt, s az 1849-dik évig érvényességgel bírt. Három kötet	6 —
Dumas S. Gróf Monte Christo. Regény. 1—16 füzet mindegyik	— 30
Emlékkönyv a magyar irodalomból összeszedte Deák Farkas	2 —
Ugyanaz díszkötésben	3 —
Emlény, Debreczeni. Szerkeszti és kiadja Kulini Nagy Benő	1 —
Ivánka Imre. A magyar hadsereg, mint szervezendőnek képzelet	1 —
Kassay Adolf. Magyar büntető törvények s bűnvádi eljárás az országbirói értekezlet szabályai szerint	— 70
— — Magyar polgári törvények s törvénykezési eljárás az országbirói értekezlet szabályai szerint	1 50
Kerka-poly Károly. Protestáns egyházalkotmány, tekintettel történeti fejlődésére	1 —
— — Vitágtörténet, esztanilag előadva. Első kötet	2 —
— — Tiszta esztan. I-ső füzet Ismerettan	1 —
Lónyay Menyhért. Közügyekről nemzetgazdászati újabb dolgozatok	2 60
Magyar hölgyek életrajza. Irta Kulini Nagy Benő és Sárváry Elek	3 —
Molnár Aladár. A magyar alkotmány történeti kifejlődése. I-ső kötet, első fele	1 —
Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica. A magyarországi ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei. Közlí Fabó András. Tartalma:	

I-ső kötet. S c h m a l A. Brevis de vita superintendentum evangelicorum in hungaria commentatio. Venturae posteritatis gratia anno post reparatam salutem. MDCCLL	2	—
II-dik kötet. S c h m a l A. Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia, Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis. MDCCLXV.		
B a h i l M a t h i a s. Tristissima ecclesiarum hungariae protestantium facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui	4	—
Országgyűlés: Az 1861-dik évi magyar. Három kötet	7	20
Ugyanaz finom kötésben	9	—
Ugyanaz német nyelven, e czim alatt: Der ungarische Reichstag 1861. Három kötet	7	20
Az 1848-ki országgyűlés megnyitása Pesten, fényrajzkép az eredeti könyvomat után	3	—
Pogner Johann. Verzeichniss über den Bau der evangelischen Kirche in Pressburg von 1836—1838. und Joh. Liebergott's Tagebuch von der Wegnahme der evangelischen Kirchen und Schulen — im Jahre 1672. mit urkundlichen Beilagen	—	80
Ráth Károly. A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei	2	40
Révész Imre. A protestáns egyházalkotmány alapelvei, a XVI. századi főbb reformátorok, vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint	—	60
— — Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány főpontjai felett, különös tekintettel a jövődö törvényhozáásra	—	40
— — A magyar protestáns egyház szabadságának védelme némely tekintélyes német tudós megtámadásai ellen	—	80
— — Dévay Biró Mátyás, első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei	1	40
— — Erdösi János, magyar prot. reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményeikre	1	—
— — Etellaka vagyis Attila hun király birodalmi székhelye	—	60
Sárváry Elek. Ákácvirágok. Történeti beszélyfűzér	—	80
— — Történelmi képek, két kötet	2	—
Széki József. A magyarthoni ágostai és helvét hitvallású evangelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények, magyar-német kiadás, függetlenül a latin szöveg	—	40
Szilágyi Ferencz. Az erdélyi unió. Történelmi rajz	—	60